

Р 952
К 245

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

◆ № ◆

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Продовжується передплату на 1926 рік на великий український
громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

Редагують: С. Пилипенко, П. Тичина, М. Хвильовий, О. Шумський
(головний редактор), М. Яловий

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоненка-Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, проф. О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, С. Вітика, В. Вражливого, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Г. Епіка, І. Єрофієва, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Я. Качури, Г. Коляди, П. Козицького, В. Коряка, Г. Коцюби, Г. Коваленка-Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова (Криги), І. Кулика, О. Лана, А. Лейтеса, А. Любченка, проф. Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, Н. Мірза-Авакьянц, В. Миска, Мих. Могилянського, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петренка, В. Підмогильного, Є. Плужника, проф. М. Плевако, Ц. Попова, О. Попова, М. Равича-Черкаського, Х. Раковського, А. Річійського, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семченка, О. Снявського, О. Слісаренка, В. Сосюра, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткаченка, акад. Тутківського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, М. Чернявського, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, Г. Шпитерса, В. Юринця, В. Яблуненка, проф. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та инш.

ЗМІСТ „ЧЕРВОНОГО ШЛЯХУ“ Ч. 3 (БЕРЕЗЕНЬ) 1926 РОКУ

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

В. Сосюра. — Перстень. Вірш. М. Йогансен. — Три маленьких вірші. О. Досвітній. — Хто? Уривок із роману. В. Бобинський. — Майбутній метеор. Вірш. М. Філянський. — Образи. Вірш. І. Ле.—Юхим. Кудря. Повість. І. Кулик.—Ніагара. Вірш. С. Малярме — Морський вітер. Вірш, перекл. М. Рильського. Тувім — Вірш, перекл. з польського К. Полішук

ЗАГАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

А. Александров. — Лейтенант П. Шмідт. Ф. Таран. — На переломі. К. Вітфогель. — Природознавство, класова боротьба і лів. рух у німецьк. робітників.

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

Проф. С. Білецький. — Про прозу взагалі і про нашу прозу 1925 р. П. Рулін — Артистичний шлях М. Заньковецької. О. Козуб. — Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публіцистики. І. Ткаченко. — Літературна історія роману „Повія“ П. Мирного.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД:

І. Бак. Ярмарки.

ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ.

М. Яшек. — Шевченківська література 1925 р.

Див. 3 стор. обкладинки

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 2

(35)

ЛЮТИЙ, 1926

50/

КОРОТКИЙ ПАСТОРТ КНИГИ

Шифр Рк 252; 245 Інв. № Б/М

Автор _____

Назва Гербовий м.х.х. Мушкет.Місце, рік видання Харків, 1926Кіл-ть стор. 206; 3с.

-"- окр. листів _____

-"- Ілюстрацій _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том _____ частина _____ вип. № 2Конволют цифровано: с. 139 - 148149 - 161 (ст. про Т. Шевченка)

Примітка:

27.8.95Б/М

З М І С Т

	Стор.
В. Стефаник. Военні шкоди. Morituri. Дід Гриць	5
К. Поліщук. Из циклю „Місто“. Поезія	13
М. Драй-Хмара. Пам'яті С. Єсеніна. Поезія	14
Л. Сейфуліна. Старою межою	15
В. Мисик. Дві. Поезія	25
П. Сайко. Провесенню пахне. Поезія	26
М. Вороний. Сосни. Поезія	27
М. Романович-Ткаченко. Из зеленого зшитку моєї товаришки . .	28
Йоганес-Бехер. До Росії. Слово каліки. Поезія	49
Ф. Таран. В. Блакитний (Еланський)	52
П. Лісовий. Нічого фантастичного!	73
В. Чучмарьов. Спиноза, як матеріяліст	94
О. Білецький. Проза взагалі й наша проза 1925 року	123
П. Христюк. Соціальні мотиви в творчості В. Сосюри	130
І. Айзеншток. Тургенев і Шевченко	139
Б. Навроцький. Проблеми Шевченкової поетики	149
Ланевський. Знаходка нового листа Т. Шевченка	162
Ф. Якубовський. Під водами імлістої ріки	166
Е. Б. Сучасний Єгипет	170
Хроніка	173
Бібліографія	184
Шевченківська література в 1925 р.	199

elibr.nplu.org

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

ВОЄННІ ШКОДИ*

Сивий комісар в'їздив в село форшпаном¹⁾ і дивувався, що воно ще стоїть чисте й біле.

— Цим мужикам,—думав він,—і чорт нічого не вдіє, а не то війна; жеруть як свині, та заливаються ромункою²⁾. Цікаво, чи підуть і кілько дадуть заробити. Я їх умію поскоботати...

Максим Онищук побачив від своєї хати пана та зараз забіг за вугол, щоби скритися.

— Відки Польща тільки тих підпанків набрала! Возимо та й возимо та й перевозити не годні. Ліпше сховаюся, а жінка най каже, що я в млині. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся.

— Але годований як пацюк³⁾, всі багачі повтікають в хашу, аби не йти на форшпан.

Стара Варвара сказала „славайсу“ і шептала:

— Це якесь старе дупло, не буде ландувати⁴⁾ ночами з поліцайом та хапати молодиці за підтичку...

Отець парох, як лошак, побіг до хати, щоби комісар його не примітив.

— Моя пані, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрячте в покою та готовте ліпший обід.

— Вже ті ляшки мають добрий апетит...

Учитель низько поклонився комісареві і сказав „падам до нуг“, бо не боявся, щоби пан комісар загостив до нього.

Коло громадської канцелярії вїйт з байратом⁵⁾ очікували комісара. Вїйт каже:

— Люди добрі, я цьому не вітримаю, стара від хати відгонит, а діти голюкають, як на пса. Нема спокою ні в день, ні в ночі. Давай їм їсти, давай горівки; ходи з ними по селі за бунтівниками; шукай гверів⁶⁾, шукай листів з Відні, розкопуй землю та шукай зради на Польщу. В зимі двері не запираються так, що стара замерзає на печі. Пошукайте собі другого вїйта, бо я довше не годен цей тягар двигати. От, видите, вже іде; бодай його шлях трафив!

* Увага. Оповідання ці прислав Стефанік т. Лізанівському, який згодився надрукувати їх в „Червоному Шляху“, щоби познайомити українських читачів з новою творчістю Стефаніка. Ред.

¹⁾ Форшпан — обов'язкова селянська служба конем і підводою.

²⁾ Ромунка — румунська горілка.

³⁾ Пацюк — свиня.

⁴⁾ Ландувати — вгоняти.

⁵⁾ Байрат — сільський виборний, радний.

⁶⁾ Гвер — рушниця.

— Війте, а де люди? Я-ж розказував вам, щоби всі зійшлися коло канцелярії.

— Я через десятників розказав людім приходити, може ще по-сходетси.

— Мужик все дурний: як платити, то він хапає книжку зпід сволока, ховає в пазуху та днями вичікує, аби податок заплатити; а як гроші брати, то мужик на печи. Йй, чорт вас бери, менче буду роботи мати, а пенсія¹⁾ одна.

— Прошу пана, вже ми набралися, аж занести не можемо...

— Не перечу вам, газдо²⁾, що за Австрії так було, але в нас буде інакше.

— Дай боже...

— Війте, ідіть ви перші списувати воєнні шкоди; хто не прийде, сам собі буде винен.

— Називаєтеся?

— Михайло Вахнюк.

— Кілько моргів?

— Яуі там морги, діти розібрали...

— Але кілько ви обробляєте?

— Може десят, може більше, може менче.

— Пишім дванацять.

— Кілько нема.

— То пишім одинацять.

— Та най буде...

— Які шкоди воєнні?

— Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне? Пусто говорити і писати...

— Ви того не розумієте, начальнику, Москалів ми під Варшавою збили на винне яблуко, з Відня і Пешту заберемо все золото, і золотом усі шкоди воєнні поплатимо.

— Бог би з вас говорив...

— Тепер ми ваші, а ви наші.

— О, то ще хто знає, як буде.

— Польща буде, а ви, як маєте розум, то наберіть золота від Мадярів, від Німців та від Москалів, та й жийте в добрі під Польщею, а своїх бунтівників гоніть з села. Ну, начальнику, яка шкода?

— Та пара коней, та віз ще на початку війни Австріяки взяли, коні з возом тисячу корон. Москалі взяли корову і телицю; за обоє рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще Мадяри заробували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Де я все годен нагадати, та й нащо згадувати лихе; добре, що минуло.

— Ні, все списуйте, ми все заплатимо.

— Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова зпід хати; де я все то годен збагнути?

¹⁾ Пенсія — платня.

²⁾ Газда — хазяїн.

— Отже видите, ваша шкода разом, пане Вахнюку, виносить дві тисячі шістьсот золотих корон, а перемініть на марки, то маєте чим жити до кінця віку.

— Ей, пане, бог ті корони буде рахувати, а марок мені не треба.

— То подаруйте мені цю школу, я вам зараз дам тисячу корон.

— Що буду дарувати більшим панам від мене.

Байрати так само нерадо списували шкоди, а люди, які вже по-сходилися, перераховували війтові золоті корони на марки і не одному ставало жаль, що не мав ніякої шкоди. Так як жид Кальман цілу годину диктував свої втрати, не поминаючи найменшої кришки, то мужики загомоніли.

— О, паршивий нарахував аж три тисячі золотих корон, а кривий Дмитро весь маєток йому в себе переховав і дивіт, кільки грошей набере.

— Я в Карпатах їв два місяці сиру бараболю¹⁾, стратив коні і віз, ледве добивси до дому і пів року відлежъив, та аби я нічого не мав...

Поки говорили, а врешті розбіглися по селі кликати свояків і сусідів, щоби не втратили золотих корон. За годину ціле село стояло на вигоні. Комісар так до них сказав:

— Бачу, люди, що ваше село розумне і всі шкоди вам напишу, але піду їсти, бо я голоден.

І разом з війтом та радними пішли до Кальмана, там довго перекушували і повиходили червоні, як раки. Радний Корч уже знав, що комісареві треба румунки, масла, курей та яєць. За те, що людей о цих потребах комісаря повідомить, радний Корч мав дістати відшкодування воєнне найдалше за місяць. І заки пан писав у канцелярії, то жінки до комори комісаря наносили всілякого добра, а чоловіки в рукавах таскали румунку. Поліцай і Корч незабавки також почервоніли, так само їх кривні. Цілий вигін зворушився, звеселився, і любо готорив аж до опівночі, поки комісар писав шкоду. Радний Корч був того переконання, що курей і яєць забагато для комісаря, а особливо забагато румунки.

В опівночі мужики, як бжолі матку, обступили пана та відпроваджували до Кальмана на вечеру. На зорях висадили комісаря на форшпан, обложили курми, яйцями і румункою і так, бажаючи йому та Миколаєві щасливої дороги, вернули веселі до дому.

У Кальмана лишився лишень Свіц. До сходу сонця гукав п'яний:

— Най тих Москалів шлях трафіт, що мене не обрабували!

А Миколай добрими кіньми, як переїздив через хащу, то на нього і комісаря напали парубки, забрали всі дари, а їх попарили. Коням дали по доброму батогові, і аж під містом пан і Миколай отямилися та обтирали кров з лиця: Миколай рукавом, а комісар хустинкою.

— А то хами здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування? Чорта в зуби!

І так було.

MORITURI

Ще до сходу сонця сходилися вони до голяря Тимка що неділі і свята, щоби голитися і підстригати чупер. Приносили з дому то хліб, то солонину, то инший харч, а грошей ніколи. Їх було вже небагато

¹⁾ Бараболя — картопля.

в селі, що держалися Тимка, бо одні повмирали, а другі пропали на війні. Але від трицяти літ вони привикли мати оцей схід і не покидали його.

*

— Кобисте не курили такі тютюни, що я гину від них, та не рзали, як коні, бо я глухну.

— Сиди, Насте, тихо, а глуха — то ти давно.

— Як не глухнути в такім млині, стидайтесьи, старі пайташі.

— Та чого ви слухаєте музику з беззубого гребіня? — каже Тимко.

— О, якого газду маю, видите ступня! І він ще такий храпливий та слинавий...

— Ти питлюєш язиком, як у млині...

— Тьфу на тебе, старий.

— Вона-би ще хотіла так, як давно, аби її попліскувати по мнєкім, але, небого, вибачай, мнєкого вже давно нема.

— І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, таже сьогодні-завтра до дучі маєш забиратиси¹⁾...

— Най і до дучі, а таки старих бабів не буду плескати.

Регіт, сміх, Настин кашель

*

— Тимку, бери, мой²⁾, кліщі та тягни зуб, та я цеї ночі по стінах дравси.

— Котрий зуб?

— Та на, дивиси.

Василь розняв рот і показав цілий ряд білих зубів.

— Та який дідько з зубами, з твоїми? Зуби такі, що залізо перекусиш.

— А я не годен вітримати.

— Я, небоже, не буду до служби божої тегнути. Терпи, як можеш до післі служби, бо я тепер кров не буду пускати.

— І-і, кільки ти нам крові вже пустив перед службою з борода та лица.

— То нехотічи, а це інше.

— Васи, а пробуй горівки.

— Сходили діти ціле село та й нема.

— Нешті румунешті³⁾.

— А я зараз найду, але аж на кінци села.

— А кільки нас є?

Порахували.

— Літерку як купиш, та й буде.

Всі шукали грошей, поволи, ніби невдоволені, але раді, що буде забава.

¹⁾ До дучі забиратиси — збиратися на той світ.

²⁾ Мой — чоловіче.

³⁾ Нешті румунешті — чи нема румунки (горілки).

*

— Розробляйте мило, котрі голитеси, а котрі стрижитеси, то сідайте, бо сонце сходить.

— Тимку, небоже, ти тримай вже трафіку з папірками¹⁾, бо як котрий віде²⁾ з твоїх рук, то мусит цілу книжечку віліпити, аби кров з него не зійшла.

— Та в тебе, Николо, така тверда борода, що я борше - би дику свиню віголив та пустив до церкви, ніж тебе.

— Тобі все недогода, а на Юрка нарікаєш, що має мнєкий волос.

— Бо також пустий волос, таки як у дівки межи пахами... Міні вже рука дрожит, я не знаю, як я вас доголю до кінца, а як ще котрий з вас вівернете ратиці³⁾, то таки не знаю, як єго на лаву покласти.

Сонце вже добре зійшло, як Тимкові гості сиділи обліплені паперцями та чекали на горівку.

Микита врешті прийшов з фляшкою і, заки ще обголився, то на столі була горівка і накроєний хліб з чосником.

*

— Пиймо, брьи⁴⁾, бо гони⁵⁾ наші короткі! Що будемо собі жалувати?

— Та нам коби цеї нехтолиці хто доносив, то щєбисмо дубали⁶⁾ поволи. Війта⁷⁾ вже не кладемо, ради не вібираємо, послів не посилаємо.

— Все перейшло на читальню, там тепер ред⁸⁾.

— От, ред, дівки перебираютси на парубків, парубки на дівок, обіймаютси без встиду та сорому, весіля справлеюг та берут гроші за білета.

— Така тепер у них настала забава, але вони мають розум, не бійси, молоді, світом бували. Польщі ані - ані не хотьи⁹⁾, а панцкі ґрунти хотьи розділити.

— Бігме добре, ніц¹⁰⁾ не кажіт, тепер з цєв Польщєв ніхто негодєн вітримати: і маєткове і доходоєвє і ґрунтоєвє і від псів і від ґноївки... але де що на світі є!

— Та коби могли вібороти! От дай боже здоровлє, Настє, та й не кричи на нас, бо, небого, вжєм на розході.

— Та що я вам кажу, дай боже і вам здоровля, лиш не заґрійте голови, як котрих зелєних свєт: люди йдут до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як дубє під любистком...

— Тогди був гєлт, де ті часи?..

Довго ще балакали і Василєві на хорий зуб оставили зо два килішки.

¹⁾ Трафіка з папірками — державна продаж тютюву, де продаєтьсє і папіросний папір, папірки.

²⁾ Віде — вийде.

³⁾ Вівернути ратиці — вмерти.

⁴⁾ Брьи — братці.

⁵⁾ Гони — вузький, а довгий кусок землі. Порівняння життє з вузьким куском землі.

⁶⁾ Дубати — жити.

⁷⁾ Війт — сільський старшина.

⁸⁾ Рєд — уряд.

⁹⁾ Хотьи — хотять.

¹⁰⁾ Ніц — нічо.

— Та йдіть вже до дому, та коли вас жінки зберут до церкви, і коли я вімету оте волосє, кінцкі гриви з білих коней...

І вони виходили з хати зі спеченими обличчами, які сонце довгі роки пражило; воно й тепер зараз увіссалося в них, та й вони його несли до своїх домів.

ДІД ГРИЦЬ

Я поїхав відвідати мого старого приятеля Гриця. Він давно оглух і тяжко з ним перебалакувати. В руках мав зелену галузку, а коло нього на траві сидів його невеликий внук.

— В добрий час ви приїхали; я переродивси на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зійду, чи на стару голову стиду наберу. Чую тоту музику, як моя стара йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали в уха. До тепер були, як оловом залляті. Мука бути глухому, слова вянут на язиці, а стара лиш посмішковуєтси з мене та пищит, як сойка в самі вуха: „А, нема вже як вічів¹⁾ слухати та з престолів самому до них говорити“. Мині з жьилю за люцким словом нераз хотілось дати себе замурувати. Гірко воно, як живе ще тіло обростає коров²⁾ та стає стовпом.

— Приходитси сидіти в свої³⁾ душі, як у завалені хаті, де всьо розбите і понівечене. Дес як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий маєток та від спузи⁴⁾ обтирати руки. Рідні діти такі, як чужі, я забув, що вони були малими.

— Давно дуже, як нас у місті, самих господарів багато зібралоси з Черемша, знад Прута і знад Дністра, як привезли хлопців до школи. Вони такі тихонькі на міськїм ринку, як риба розкидана по дорозі; гинут⁵⁾ тікати в зелене поле. Мама сидят на возах, плачут та потихо проклинают наших дорадників, а ми, батьки, радуємоси: та доки, кажемо, будемо дурні та панам служити, будемо поки діти не вівчимо, а тоді і панів понагонимо. А гет потім, як діти в школах попідростали, то ми, самі дужі господарі гомоніли коло них, як бжолі коло цвіту.

— І той жьиль, коли я, як замурований цементом, попав у глибоку пивницю, зробив із мене такого, що зачъив забувати то, що мене в житю все радувало. Як я кілька день тому почув у собі нову силу, то господи, відий все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мині, всі пшениці, шом вікосив, ще немолочені. Тепер я багач, ще погудую цілу Україну. Всі морози, що підо мнов жили віки, тепер мене кладут на ноги. Іду ніби до дітей, стара напхала в торбу всілячини: і цего їм і того їм, не жалує мене, сідлає як коня. А я замітілями та бурею йду радий, веселий, бо на переді діти, а на заді біла хата.

— А що вони здорові, ростут, вчутси.

1) Віче — народні збори, мітняг.

2) Коров — корою.

3) В свої душі — в своїй душі.

4) Спуза — попіл.

5) Гинут тікати — аж гинуть, щоб втекти.

— Відпочиваю по дорозі, як дуб міцно закорінований у землі, а галузе під небесами, в школі. Тепер я віджив і щем дужий, похожу ще по свої дорозі, бо маю доброї, ласкавої душі в собі повну пазуху.

— Гей, як вони всі покінчили школи — тоті наші діти, та як пристали до нас, як ми збилися до них до купи! Де, моспане, тут вже шандарям дати раду. Сунемо за дітьми тисячами, моцні та розумні. Свої на переді. Встає Франко з таким ясним чолом, як сонце, спокійно вчит нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кожний з нас посидит у креминалі¹⁾ за мужицьку справу, то вже ніколи нічого боятися не буде... А Павлик ледве дише, розповідає завзято тонким голосом — гет ніби без надії — про нашу нужду, а там ззаду, від дверей крикливий Трильовський в биндах, як дівка, та все сварит, а молоді через це все ближче тиснутси до него. Одно слово: земля по містах дудніла під нами і не один панцкый вугол утік із свого гнізда.

А як Франко приїхав до мене з молодими ночувати, то жінка, хот як вічів не любила, але не торкотіла на мене в малі хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло него такі щасливі і ясні, як-би він кождому поклав золоте колісце на голову. А я приперси до ясеня в саду та й кажу: Господи, ти звеселив світ свій цими звіздами, а нас, бідних мужиків, звеселив ти Франком. Будеш мати молитву мою за него щодня.

— А в хаті я єму сказав: „Мині неписьменному ваше письмо одно за другим сини читают, старе і нове. Коби вам бог тільки сили дав, абисте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуrowані в панцких палатах. Та нагадуйте і нас, хоть по трохи. На другий день я віз єго до колії²⁾ та здибав якогось пана кіньми, як змями, але я з дороги не звернув і капелюха не здоймив. Небоже дідичу, я ще не такого пана везу, як ти.

— Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що лишилися, яких ми вігодували і що їх Франко навчив, зробили одну коменду українську³⁾, а коменда, каже, має бути Україна. Хто цего часу в нас не видів, тому бог, видко, ласки не вділив.

— Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихословила, Україну проклинала. „Ходив ти — каже, — ціле жите по вічах та й діти заказив та й пустив їх стрімголов“. А діти нібито нічого не кажуть, обминають, що я кости їх дітей порозкидав по всему світу.

— Я вже був і злагодивси йти за внуками, та Поляки ймили на границі, та притащили до дому. Довгі роки сидів я поза вуглами хати та не смів до неї ввійти їсти; зробив собі постіль між худобою, та там перебував і літо і зиму. Я оглух, осліп, їсти не їв, хіба барабольку і трохи води. Так мене світ минав і мої діти.

¹⁾ Креминал — тюрма.

²⁾ Колія — залізниця.

³⁾ Тут автор говорить про галицьку революцію 1918 року.

— Та найгірші ті наші, що пішли на службу. Бо як приходив польський жандар, та гонить сина на форшпан, то я беру батіг і сідаю, абим лиш знав, куди їхати.

— А що, старий, де ваша Україна, а кілька моргів поля ти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук?

— Глухий,—кажу,—не чую нічо.— То вожу, або дівки з ними, або вулицями сміє закіскую і роблю службу. Але ті наші, що пішли на чужу службу, ніби від мене відвертаються, ніби не пізнають, ходять сараки, як песики, що їх газда пустив у чисте поле.— Але одна молода професорка¹⁾ таки мене пізнала. Не плаче, не заводит.— Діду Грицю, що буду робити, мій преложоний²⁾ хоче, абим пристала на його віру.— Небого, кажу, не йди до них в гості, як вони твоєю вірою гідують, сиди в свої хати, та їж чорний хліб.

— А до вас тепер я маю велику просьбу. Чи я такий здоровий буду довго, чи коротко, бо я віродивси... Але як умру, то зараз приїдьте до мене, бо боюся, що як вже буде по міні, то мої діти пообдирають стіни, та Шевченка, та Франка, та всіх наших вони повикидають на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивитися не годні, а як я вже буду лежати в деревищі, то запитайте при людях моїх дітей, чи вони мої ці образи будуть в хаті так шьинувати як я, чи пообертають лицем до стіни, аби приподобатися ексекуторам та жандарам. Цей малий внук, він би ще пошьинував моїх приятелів, але де йому ще до сили.

— То як мої діти не схотіли би пошьинувати моїх святих, то купіть шкірену шкатулу та покладьте їх мені на груди. Кажуть, що шкіра не гніє віками.

— Та ще одну просьбу маю. Лишаю букату³⁾ поля, на кого вже ви тепер скажете, аби, як будуть згортати кістки наших стрільців у купи, то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвита наша земля. А до похорону я маю все злагожене, ані одного цвяха дітям не треба постарати.

*

На другий день ранісенько прийшов післанець, що дід Гриць, як я від'їхав, казав собі малому внуці заграти на сопілку, напився молока, жаргував їдко зі своєю бабою, убрався в білу сорочку, засвітив свічку в руках, ляг на постіль і зараз сконав.

¹⁾ Професорка — народня вчителька.

²⁾ Преложоний — начальник.

³⁾ Буката — кусок.

КЛИМ ПОЛІЩУК

ІЗ ЦИКЛЮ „МІСТО“

ЗУСТРІЧ

Сонна вулиця — понурий коритар,
а сніг простісінько в одверті очі.
Стоїть сама... Пригасла, як лихтар...
Чекає, жде когось із ночі...
Лице мерця, та барви не линяють,
а брови — стрілами, як чорні крила.
Так рідко йдуть... і ті чогось минають,
хоч їй давно стоять не сила...
Проходжу сам з тривогою поета,—
в душі первісні і прийдешні муки.—
Раптово — сміх, як остріє штилета
і — струнами — тремтючі руки...
Спинивсь на мить, ніби з якогось дива,
не знаючи, що хтів-би їй сказати...
Всміхнулась перлами: „Була - б я нещаслива,
як-би могла, як ти, все відчувати!..“

ДІВЧАТКО

Білим мереживом віти дерев,
зоряним блиском бульвари,
зойком жадання автобусний рев,
смугами в сні — тротуари...
Вальсом осніженим ніжки дівчат,
кроком ритмічним примари,—
мить, наче дзвоник, звук легких санчат
мчить вже підібрані пари...
... Там, де гірляndoю низка вогнів,
саме на розі,— дівчатко.
Глянув я в очі і враз онімів:
... мертве при персах дитятко...

М. ДРАЙ - ХМАРА

ПАМ'ЯТІ С. ЄСЕНІНА

Над ним лиш чорний прапор має,
і десь на стінах крові слід,—
а в серці він ще й досі сяє,
мов золотий метеорит.

Я пам'ятаю вечір тмянний
над Петербургом голубим:
морозний блиск і вітер п'яний,
і над Ісаком—сизий дим...

Огнями розцвіла естрада,
і стало ясно, як удень,
Душа була бентежно - рада
і ждала чарівних пісень.

Дзвеніли на естраді гусла,
і пісню лебедів співак.
Нараз музика та загусла,
і вийшов винозор - юнак.

Блакитноокий, кучерявий,
стрункий, як ясень молодий,
він ще не знав гіркої слави:
уперше він прийшов сюди.

В сорочці простій і в каптані —
неначе вчора із села,—
а очі тихі, як у лані,
і ніжність із очей пливла.

По залі голос малиновий
розливсь, як весняний струмок,
і в кожному жесті, в кожному слові —
вишневе квітнення думок.

І досі, як живі: березки
над ставом, біля кошениць,
співучість польової стежки
і тепле мукання телиць.

Життя ще не було пропито
серед повій та гультяїв —
і був він, як ядерне жито
перед грозою нових днів.

Хвилини споминів чи жалю —
і наче вітер запашний
дихнув на урочисту залю
диханням колосистих нив.

Уже минуло десять років,
одцвівся солов'їний сад...
Ми не почуєм його кроків:
він не повернеться назад.

Над ним лиш чорний прапор має,
і десь на стінах крові слід,—
а в серці він ще й досі сяє,
мов золотий метеорит.

Л. СЕЙФУЛІНА

З рукопису

СТАРОЮ МЕЖЕЮ

(з повісти „КАИН — КАБАК“)

Алібаєв підкинув у піч новий жмут соломи.

В хатині стало душно, ясно. За вікном лютувала метелиця, і тому особливо дорогі жар та світло здавалися цим трьом, що ще не спали. Вони розташувались у-ряд. Пімокат лежав на животі, покашлював, майже не встрявав до розмови. Великими сумними очима дививсь на вогонь. Обличчя його, зморщене вже, з сивуватою ріденькою борідкою зробилося наївне і тепле. Завжди він заважав всякій розмові жовчними причіпками, недобрим смішком, в'їдливою настирливістю, подібною до безсилї злости недолугої, беззубої собачки. Кудашов не раз на нього поглядав з ласкавим зливанням. Всі троє, що випадково зустрілись біля одного огнища, під захистом однієї хатини, яка кріпко вкрила їх од негоди, од лютого ворожого подиху стихії, найшли дорогоцінну радість душевного великого зближення. Кожний відчував теплу людяну зацікавленість розмовою, думками, долею іншого. Кудашов не кваплячись докладно розповідав за свій арешт.

... явився, значить, цей хлюст, до нас, реквізував по всіх дворах кожухи й кожушанки. Дивлюсь я, а воно бач не туди, хвилюється люд. Взяв, та в себе в волості заарештував його, кожушанки назад пороздавав. Не мав він закону на те, пізніш усе вияснилось. Так як - би ще Савку того зобидив, іще - б не так, ато порабував і винних і невинних, і для себе головне багато таким робом хапком - лапком понабирав. Ну, а в його мандат, волосне наше начальство злякалось. Значить, його пустили, просто можна сказати, одбили, а на мене донос. На їхнього доноса з города прийшов наказ мене з помішниками моїми арештувати. Навіть підводи не дали, піхтурою в город пригнали. Одсидів я ото в чекі, в одному номері з іншими шіснадцять суток, поки діло розібрали. А потім як у кадрілі, він туди, а я сюди, на своє місце.

— А чого - ж ти не обидівсь, не збунтувався, знову робиш.

— Та чого - ж там обижатись, товаришу Алібаєв?

Дурість та лиходійство, мов та трава - бур'ян, поміж травою з землі пре. Погано, погано, що й казати, не добре. Я як із Франції з плену втік, дуже до більшовиків кортіло. Ну, тоді здавалося, що все у нас добре, нігде ні порошинки, а побачив багато поганого. Спершу дуже за серце взяло, а подумав трохи — не обіжаюсь. Я все таки не забуду, як я до них через стрась тікав. Добіг — не втічу, сказати - б так: через ті труднощі кровна сім'я моя стала це — більшовики. То в іншому десь місці я мов та чужениця, а тут усе своє. Де й засмердить, так своя - ж болячка, не одплюєшся од неї, гоїти треба.

Він захопився. Докладно розповів, як тікав, як тричі вертали його назад на тяжку штрафну роботу і як, нарешті, перебравсь через Швейцарію до Росії. Перед очима йому вставали картини чужоземного життя, перебігали спогади, події, розмови, городи, гори, моря, пережитий одчай і радощі, полон. Він говорив з перепинками, гублячи зв'язок, слова, але з великим щирим запалом. Потім Пімокат повільно й сумно роздумував у - голос:

— Трудящому, як він не п'яниця та не ледащо, жити завсігди можна, навіть за теперішніх злиднів. Одне погано: дохтурі путящі майже всі з буржуями повтікали. Коли я захворів, і в городі не зуміли допомогти, якого добра пролікував, а й зараз кашель груди сушить. Ніщо мені не миле. Я й не розбираю, гарні чи погані в нас тепер правителі, ось вчених у них мало, це погано, непутящі дохтурі... Іще перед війною в нас, казали люди, киргиз один своєю киргизькою молитвою добре на грудну хворобу помагав... А що, Ригоре Петровичу, ти - ж сам киргиз із роду, і тепер у їх буваєш. Розвідайся, будь ласка, куди пропав цей знахор, кривий Шишингара. Я й за сто верст до нього вдарюсь.

Кудашов перебив:

Правда значить ви з киргизів? А дійсно й лице ваше таке, що зразу вгадаєш.

Що груддю, що муддю весь в батька пішов. А ось чекайте, як я на світ народився — дуже цікаво.

Алібаєв глянув на Кудашова поглядом, який не бачить, поглядом, зачарованим якимсь далеким видінням.

— Цю зиму часто сни мені як згадки сняться. То самого себе хлопчиком бачу, то увижаються мати з батьком, котрих я ніколи не бачив, які й були вони із себе. Родительку я - бачив, та тільки очі тоді були у мене ще молочні, незрячі.

Всячина, все з далекого, як дідові старому на розум уві - сні знаходить. Прикмета кажуть така, що нестарому чоловікові це к смерті буває. Ві сні душа прощається, жаліється, дивиться, де ходив, що бачив, чув чоловік. Ця дівчинка русява теж жалю завдала, дещо згадалося. Сухотонька твоя, Кудашов, а що ні? Ну, ну, хоч батько буржуй, батька й по зашийку можна. У мене теж така була... Похожа. Еге - ж. А каглу ти, Кудашов, засунь. Прогоріло, ато знову вихолодить. Родився я на світ цікаво, не так, як інші.

Дивлячись нерухомим поглядом в загаслу заспокоєну пашу галанки, Алібаєв оповідав повільно, по - селянському строго, слово по слову, по роках, з самого початку, мов старою межею проходив у думках.

... Дівка, значить, була вона православна, а в голодний рік киргиз її кормив і всю сім'ю її порятував. Вона з тим киргизом і полюбилася. Одвіз він її до свого кочовиська. Дітей наплодили. Ну, а в Олександрівці якраз тоді саме головний місіонер проживав, щоб околиць киргизів на правильну віру навертати. Завзятий, достойний чоловік був, до свого діла гарячий. Багато киргизів охрестив. Ну, скажуть ще тут, після голодного року, як товар перевівся, вони надовго захляли. По своїй охоті багато на православну віру наверталось, для новохрещенців начальство новий посьолок спорудило, хату кожному завели, конячину, корову й хліба, поки там обживуться. Сам губернатор з іконами раз їх благословляти приїздив. Бач воно як гуртом

хрестилися, сем'ями, а в хатах маханяку жерли, по - киргизькому балакали і Магомета та Миколая угодника однаково шанували. Мать і досі так живуть, на руських не перейшли, якщо не розбіглися. І тоді, влітку на траву, в шатра багато тікало. Ну, а піп цей, місіонер старший, бачить — багато киргиза хреститься, ще гарячіш узявсь. Як - же, мовляв, так, тут невірні чередою до православного бога сунуть, а тут бач ось який случай. Мати моя, жінка правильної віри, з киргизом зійшлася, дітей народила од нього, їх не хрестить і сама православного бога одбилась. Одразу, значить, матір за карк до попа.

В гарячі жнива із поля взято. Після голоду дехто з киргизів сіять почав, руські під боком — навчили. А батько мій, нехристь, і собі. Може, вона по - своєму звичаю селянському на хліборобство навернула. Притягли її до місіонера на кухню. Обрядом киргизка, але по - руському добре балакає. Дітвора чистокровні киргизята, прямо нефальшиві. Дівчинка старшенька, ще так - сяк слів з п'ятірко руських пропхикала, а хлопчєня, п'ятиліток — одно горло по киргизькому булькає, — одєжу на їх розстебнули, дивляться, хрестів нема на шиї. Все [це, що вам розкакую, пізніш од людей почув. Сам не бачив, мною матуся вагітна була. І ті, старшенькі сестриця з братанами переказували мені, вдалися, як я, в батька: чорнющі, кривоногі. Галасують, белькочуть, трусяться. Мати на полу навколішках горзає, ноги попові ловить, сльозами доріжку заливає, голову витягає, хреста на своїй шиї за шнурок смикає, показує, не змінила, мовляв, віри, по - православному молюсь, за гріх з чужовірцем одмолюсь, перед богом буду маятись і каятись, не карайте по людському закону. Крізь сльози кричить:

— Хуч киргиз, хуч поганий, для православного як собака, а мені дорогий. Змилуйтесь. Батько моїм дітям, а мені й без божого благословення чоловік. Не розлучайте. На гріх він мене не силував, сама згоду виказала. Од смерті він мене врятував. До Русалиму пішки богу молитись піду, не однімайте від його дітей, він до дітей тягнуший...

Піп головою крутить, пальцем на образи тикає.

— Не можна. Сама гріхом смердиш, і дітей в невіру завела. Бог не дозволяє, цар не звелів.

Закон тоді такий був. З православних дозволялось переходити тільки на німецьку віру, ну, вони - ж теж христа признають, а коли до Магомета, або на жидівську, не можна, за це в тюрму. Розкажує їй піп про цей закон, заморився сам, аж губи побіліли. Коли бабі чоловіка бажаного одбирають, її законом так само на розум тяжко навести, як і вовчицю зануздати. Кланялась, плакала, благала попа, а тоді увібрала в себе живіт та як не кинеться мов кішка та — стриб на попа, заверещала та цап його за патли. Народ на кухні товпився, подивитись біжать. Кинулись пастирю помагати. Що - ж ти думаєш — мов озвіріла баба. Вагітна, а поморочились з нею, поки скрутили. Заперли її в поповій бані, у дворі. Аж ось стражник біжить:

— Так і так, Ваше благословення, я до цього діла не майстер, що тут робити? Баба в пологах, дуже мучиться. Повитуху - б усе таки добре, хоч родителька й богохульниця.

Піп рукою одмахується, чути не може про неподобу жіночу, а попада зжалилась. Послала куховарку по бабу - повитуху. Та прийшла,

помолилась перед образами, потерлась — помнялась, все таки далася, каже:

— На гріх, чи на спасення вийде, а потруджусь коло поганого черева. Куди-ж бабі дітися, як пора прийшла. Хай бог мені простить і звидить.

Ця бабка, повитуха моя, довго жила. Як я більшеньким став, вона мені проказувала:

— „Під веселим боговим оком мати завагоніла тобою, не доглядив він од нехрещеного, в сорочці син народився. Будуть тобі значить, солодощі в житті, терпи, дожидай, небезпрямінно буде. В сорочці на щастя родяться“.

Ну, сорочка та не дуже мені помогала. Мало меду зазнав хоч і в православних, бо чуженицею мати покинула. Тяжко вона родила, попадая крепко резжалилася. Ублагала попа, привели до неї в баню моїх братана з сестрицею. А може репетували через край, допекли всім у домі. Тільки й стеретти тут баню перестали. Осталась сама мати з дітьми. Бабка теж щось не дужа в бані ночувати. Пішла до дому, і мене з собою понесла, щоб не придушила породілля в муках. Вона й після пологів не заспокоїлась. Усе стогнала, на банній полиці то на один бік перевернеться, то на другий. А серед ночі видко очутилась й втікла разом із дітьми. Опісля довідались: родитель мій, киргиз, немов кулик тобі, що пташеняг загубив, розума пустившись, конем по селу гасав.

Може стрітились, разом дьору дали, хто'зна. Послали другого дня до батькового шатра — ні слуху, ні духу. Тільки вугілля од вогнища осталося. Чутка була, що батько на инше кочовисько укочував, а матір немов-би тут-же коло шатра сконала, хто'зна. Я виріс обчеською дитиною, молоко грудне і те не від однієї жінки, годували мене грудями жалісливі баби, котрі обличчям моїм киргизьким не гребували. Гріха не боялися: в церкві мене по християнському охрестили. Навіть до благородних родичем з купели попав: становий пристав за хрещеного батька був, а за матір хрещену сама попадая. Гей ви, друзяки, не заснули ще? Далі розказувати? Я можу, розійшовсь. Дивно самому, немов-би з боку, як друга людина жила, дивлюсь. Ну, ото хрестили мене й назвали Григором, хрещеною батька Петровичем величали, і мене записали Петрович, а щоб гріха свого родимого не забув, фамілію киргизьку, батькову дали. Звався той киргиз Алібайка. Я од нього по світу гуляю Григорій Алібаєв. В колісці гойдався в бабки-повитухи в халупі, на ноги твердо став, добирать круг себе що й до чого почав, отже п'ять літ з роду як минуло, до попа на кухню жити перейшов. Гостям під празник та на менини мене виводили показувать. Місіонер розказував, як господь чудесно мене у православії втримав, не дав матері з собою понести. Купчиха Тимонова сльози хусточкою втирала, давала мені цукерку й по голівці гладила. Спав я на плиті, бо кухня була холодна, а плиту палили часто. Піп локшину з бараниною любив. Жилось мені добре, довільно та тільки хрещений мій, становий, поласився на мене, випросив у попа собі. Почав я в куховарки станового на постелі спати. Вона мене на сон грядущий поганцем лаяла, потім сама на мене влягалась і спалось мені тут тепло, хоч харчі гірше за попові давалися. Становиха за хазяйство дбала, тільки-ж

скупа була. І тут на менини до гостей мене кликали. Тільки для попа я „оченаша“ для гостей читав, а тут мене співати вивчили „Ах, морозець, морозець“ і руської танцювати. Одного разу, на святках протанцював, проспівав своє і мировому судді вподобався. Він мене в станового в карти виграв. І ріс я не кріпак, а ще гірше — нічий. Хто взяв, той і душі й тіла мого хазяїн. Так отож і перейшов десяти років віку од станового до мирового. А що вже плакав гірко, як тепер бачу. У мирового, по совісті згадавши, теж мені не погано жилося, та серце боліло. Садовив за стіл він мене вмісті. Не семейний, скучав. А спав я в нього, як пан, на дивані. Балакав він зо мною мало. Дивиться було коли на мене, а очі в нього каламутні такі були, чисто тобі з просонця. Пройде повз тебе або й просто на мене було дивиться, а бачити не бачить — ну вже як коли роздивиться, добре, засміється, тицне двома пальцями під ребро: живеш, махамет? Живу, одказую. Та й уся балачка. А більше мені й робити в нього нічого. Скучив я. А все таки я жив у нього і не втікав-би, коли б не настрахавсь... Із тиждень прожив я в нього, аж кличе мене він до себе в спальню. Увіхожу, він — у підштаниках, спати вкладається. Говорить щось до мене, про що тепер і не пригадаю, говорить, а сам перед дзеркалом сидить. Я дивлюсь за його спиною в дзеркало і бачу: зуби вигягнув, у стакан поклав. Потім усього чуба з голови правою рукою зняв. Серце мені тьохнуло, зрѣду такого діла не бачив я, щоб ото зуби витягти і чуба зняти можна було. А він і собі в дзеркало те вгледів, що мені морду од страху косяками взяло, взяв та зумисне, щоб ще більше налякати, схопив себе за обидві щоки та голову обома руками тихенько хитає. Я думав, що й голову він може одгвинтити. Закричав я мов опечений, та з спальні, із дому драла. Так налякався, що й темрява не в страх. За село втік і не вернувся туди більше. На ранок до старця мандрівного пристав. Говіркий такий попався, голосом своїм переполох з мене вигнав. Пошвендяв я з ним верстов зі трицять. Ходити й канючити „богаради“ надоїло мені. Взяв я та в великому багатющому селі — Скоробагатське звалося — і одстав од старого. Ну, а десь під стріхою треба-ж десь притулитись. Хоч і літня пора, чим-же прохарчтися хлопцеві. Никав я, никав по селі, на вечір береться. Іде мужик по дорозі. Глянув на мене, засміявся. Відкіля ти, каже передиривка — косоокий значить. Я мовчу, а сам ним, як собачка неприкаяна, швендяю. Ішов, ішов та в сльози: істи розбирає. Правда таки, тягло від голоду за кишки. Він нічого, не лається, пожалів мене. Добре, каже, іди за мною, нагодую. Я за цим хазяїном по своїй охоті пішов і на ранок нікуди йти від нього не хотів. Баба його кійком мене виганяла. Пішов та знов до двору звернувся, під ганком у них переспав. Ранком дітлахам своїм приказала мене з двору прогнати. Побили, подряпали, утік, а на ніч ізнов до них. Лаялась, плювалась баба, біла мене, а потім нічого. Загадала воду до бані в лікарню носити. Цей мій хазяїн при волосній лікарні за сторожа служив. Лікарня не по-городському зроблена, проста собі. А в баню з чорного ходу сторожиха мужиків паритись пускала, що од поганої хвороби лікувалися, — тепереньки звуть — венеричеські. Сторож гребував парити їх, а я парив, спину віничком мив їм, мазями мазав. Вони мені за це по п'ятаку з тіла платили. Заробіток сторожиха брала. Ну, нічого, років з п'ять не

менш я в них прожив, а потім чогось нудьга мене напала. Обмиваю болячки, а самому на сльози й блювати верне. Засумував я, хворий тай годі. Та вже шіснадцятий рік — до парубоцького віку один щабель остався, митикувать навчився. Ніхто не хоче, а я мию. Поневолі, бо дітись ніде, обижатись на свою долю став. З обиди такої піп та становий тепер мов рідні показалися. Надумав знов назад податися до них. Нудьга, журба мене обсіла, поїдом їсть, чую — нема вже сил. Тягне мене в Олександрівку. Як-не-як — батьківщина. Ну, що-ж — я ходу туди. По-під віконню ходив, з того й прохарчивсь дорогою. Народ тоді щедріший, милостивіший був. Скрізь подавав. Ну, прийшов — драстуйте. А з ким здоровкатись? Мирowego параліжем розбило, попові службу вищу дано, в город великий перебрався, становий цілий, там де й був. Я й об'явився до нього. Він нічого, засміявся, упізнав, каже: ти як-же без документу швендяєш?

Врябів я, одказую:

— Мені документу не треба, у вас я хочу жити.

Він сміється:

— Ич, тихесенький який. Навіщо мені ти здався?

Документа мені виправив, а в себе держати довго не схотів. До Івана Пилиповича, купця Тимоніна в помішники мене пристроїв. А щоб ласощів не крав я, в перший-же день хазяїн до хвороби пряниками мене обгодував. І досі'д пряників верне, так об'ївся я тоді. Ну, на цьому місці довго продержавсь. Клопітно, зате їсти хоч одбавляй. Одежі хорошої закортіло — дай, думаю, справлю собі. В купця лекше її вислужить, як у інших хазяїв. Заплати мені ніякої — умова така — та за старання матерію на одержуванням празниками дарували й годували до схочу. Об одіж старався, щоб бабам вподобатись. Фізія моя була їм неподобна. Думав, як одягнусь, котора й гляне ласкавіше. Куховарка з нижньої кухні мене вгонобляла, ну з себе така, що тільки зуби заціпивши, з нею на гріх ішов. Літ так сорок з гаком, ряба і на лобі гуля кров'яна, гузка якась отаким-о червоним бугром розрослася. Я хоч і клишоногий, а тілом крепкий, настоятельний. Але що-ж, серце дурне мав, ласкавий був. Припала мені до самого серця дівчина одна, сестра поштового начальника. Із себе була вона тоді крепкенька, біла, русявенька така. Одразу, як глянув, чисто рідна мені стала. А волосся те в неї таке-ж було, як у цієї Галинки, у твоєї. Отаке-то. Все об ній турбуюся, думаю, щоб для неї таке хороше зробити. На пошту, треба, не треба, бігаю. Як гривеника якого лавушник з доброго серця кине мені, я мерщій марку купувати. А навіщо мені та марка? Куди її ліпитиму? Ну, грошенята не часто перепали, по марку на тиждень і два рази не пробіжиш. Помогло. Лавушник „Сельский Вестник“ газету й „Родину“ журнал виписував. Приносив я ото їх. Я в цей час самоуком читати потроху да потроху навчився. Через те й заглавія памятаю. Ну, бігаю рік, бігаю другий, дівчатко, бачу, брат, піддалось. І косокий киргиз, а вподобався — звикла. У брата, бач, вона замісто куховарки, хоч і жінка в брата є своя і нянька коло дітей. Заняття не для панів, ну, отак як у мене. А брат узнав про нашу згоду, в пасію вдарився. Як не як сестра йому рідна. Краще хай в дівках дівулею звікує, ніж за робітника оддати. Надумали вони з жінкою вирядити Фросю до дядини якоїсь у чуже село, на час. Почти отої начальник

моєму хазяїнові пожалівся. А в того після празнику храмового од перпою в голові джмелі гули.

— Украдь, каже, дівку, заплачу за вінчання, владнаю. Я його не люблю, брата Фрошчиного, виходить, не такий уже й пан, а губу бач як копилить, нехай похвицає.

Ну, так ото й вийшло, повінчалися, що й ніхто не знав. Сам купець опісля роздумав, сердився, мало з двора нас не нагнав. Та якось не теє. Дуже я для нього старався, не вважав на себе. Гроші, що на весілля був я потратив, примусив мене він у нього одробляти, і подарунків не давав уже ніяких. А Фросю на чисту кухню до куховарки їхньої в підмогу поставили. Спали ми з нею в холодній коморі на дворі і влітку і взимку. Нічого, молоді, гарячі, не задубіли. Тільки через рік дитя родилося, хазяї звеліли Фроську з грудним куди хоч, щоб з дому куди вгодно. Ну, в ту пору весь світ мені був повна чарка. Все вдавалось. Міністерської школи завідуюча, стара дівуля, а добра, Фроську з дитям за сторожиху пристроїла. У первий раз рідня в мене на землі об'явилась. Всяк час до них тягло, а з двору хазяїн раз у тиждень на одну ніч пускав. Гарячий я, не сповняв його приказу, вигнав він мене. Та через три дні назад завернув. Тільки за харч саму робив, а старався з усіх сил. Вернув і навіть жалування три з половиною на місяць поклав і к празникам уп'ять дарунки.

Це якраз я вже заноровив, заплату запросив. Прожили так три роки, ще дівчинка у нас найшлася. В салдати мене забрали. Н-да, солоно показалось. Що-ж, погнали. Я тікати думав. Фроська на розум навела: мене з дітьми каже погубиш, потерпи, хоч до строку. Терпів, письма бабі своїй такі одписував, що вчителька плювалась. Сама написала мені, що читать Фросинії листи мої не буде, коли ніжності всякі не перестану розписувати. Чисто, мовляв, як не до жони законної пишеш, а до полюбовниці. Такого людські салдати не пишуть. А я не ярував, а з нудьги тулився. Опять чуженицею в ярмі, та й чи багато з своєю сім'єю я натішивсь? Що далі, то все згори вниз і вниз, роками багатіше, а життям бідніше. Війну об'явили, той додому не попав. Ув одпуски як вийшло, не пішов. Бо трошки пізно вийшло вже. А лист у мене в кишені вже потерся. В ньому вчителька одписувала, що Фрося од застуди вмерла. Кашляти вона правда ще тоді, як у лавушника обсжили, часами гляди й закашляє. З того, мовляв, і простуда до смерти вредна їй прийшлась на кашель її. Чого-ж іще? Голову об стінку розбить хотів, думав, мозок перевернеться з досади. Нічого, одійшов і за дітей серце боліло, ну, а в одпуск не захотів. Без Фросинії й діти тільки горе роз'ятрять. Не можу без Фросинії з ними бути, і вони без неї не в радість. Завідуюча їх при собі зоставила. Которі старі дівки в собаках, у птахах, у котах кохаються, а ця до моїх дітей, ще як Фроська була, серцем притулилась. Пише, в теплі вони і в холі. Пособіє на їх ішло. Вхопив я себе за патли, стукнувсь башкою об кулак, не хочу мовляв і в одпуск. А опісля на фронт у дійствіє попав. Ну, та що про це розказувати? В кожній сім'ї од синів знають. Мене не вбито, гаразд навіть не ранено, одна нікчемна кулька влучила. А все таки иншим я став. Після хворості так буває. Не то ушкодило, не то через край виправило. Страх загубив. Себе не жаль і нічого не боюсь. Без страху людині не добре, невеселе серце в людини,

коли нічого не боїшся. Чого там було боятись? Смерть кожного дня при боці чатує. В житті таке буває випаде, — не одхрестишся, боєм не одіб'єшся. Трусись не трусись, на роки й трусіння не хватить. Чоловіка обідить не жаль. На що його жаліти? Може, він тут останеться, а ти завтра витягнешся, пальцем не ворухнеш. Добро збирати не охота, та й не забереш із собою. Ми там грабували скільки влізе, та куди його те награбоване? Поки до дому, не вбережеш його, а як його додому донесеш? В садибах покинутих посуд там усякий, крісла, роялі, їх не забереш. Золоті брязкотельця це чинам вже вищим доставалось. Одежу? Куди її візьмеш? Вузли з собою в переходи не попреш. Заразним дівкам роздавать, та ну їх!.. Подивишся, поміркуєш, та там - же на місці об долівку бацнеш, або підпалиш. Нічого не шкода й нічого не страшно. Як свободою нас поманили, я не од страху з фронту втік, а скушно. Которі салдати кричать, радіють, а мені скушно. Про дітвору згадалося. Подумав, може біля їх, за їхні голови боятися чого почну. Сон мені нехороший став. Ну, висплюсь, думаю, в хаті домашній на дітей погляну і може тоді для себе чого-небудь видумаю. Дітваки, це... в очицях їм уже розум світиться. Нічого, щіпонуло за серце. А все скушно, і сон усе нехороший: ні вухо, ні голова не засинає. Скоро очі заплющиш, а все те саме, денне все в мислях, як живе стоїть. Захотілось розтрівожитись мені, на сходки свої ходжу, в город на мітинги, ораторів слухаю. Почав у партії, в політичеські записуватись. Побував і в народній свободі і в есерах, і в меншовиках, опісля до більшовиків перейшов. З цими інтересу більше, шуму більше. В Олександрівку вернувся. Первим ділом за Тимоніну лавку. Трусонули ми з товаришами багатія. Із добра із його я собі сього-того нагріб, а на біса? Діти ще маленькі, на добро чуже ще не дуже завидющі. Погалакають на новинку, та й забудуть. Чуже добро— на чорта? Попокрутився я все таки з політикою, по багатьох перебував я головою. Ну, не з веселим серцем, а так тимчасом гороїжився. Отаке-то. І до дітей я ні так, ні он як. Одвикли чи що. Не туляться до мене. За цукерки тільки ластяться, пропаду, не заплачуть. Ця стара дівка, вчителька, мене, мать, переживе. Крепка ще. Звикли до неї. Чужа, а їм так вроді родителя. Ну, що - ж тут ще? Батька їм не треба. Я навіть злобитись на них став. Іще наполошив. Колчак їх зі мною розв'язав. Як він воцарився, на Олтайську губерню я подався. Там з партизанами здибався. Отаке-то. З усякої печи хліба коштували. Врага не жаліли. На тій війні, на царській, я вроді без злости воював. Убив коли кого, так попав не видівши. А тут: ти на мене, я на тебе. Не спішив, як убивав, з витівками. Ремінь із спини одного разу я вирізав і зірки офіцерські на плечах цвяхами мітив. Всього траплялось. Ну, мене там знають. В Іркутській губернії теж. Нічого. Тоді я мов жвавійший став, трівоживсь. Коли наша власть повсюди зверху стала, я тут знову в Олександрівку. А що там робити? Оп'ять приткнути нігде хоробрий мій нестрах. Хату собі добру облюбубав. Тимонову молоду дочку, лавушника того, добродія мого, за образованість та за веселий голос у гражданські жони до себе присогласив. А до дітей у школу, вроді як на побачини, ходити тільки став. Не вмю з ними обійтись, чогось там у мене негаразд усе виходить. З іншими люб'язний часом все таки буваю, а з ними все через силу. Ну, гаразд,

життя вільне з випиваннячком. Люди зо страхом передо мною, з пошаною, значить, до мене. Клавдія, жона гражданська, гаряченька, солодка. Я на це діло тревний. До кожної баби привітний. І з Клавдією нічого, часом добрий буваю. Тільки баба до мене все в'яжеться така, що не надовго, на годинку одну своя мені. Опісля супруги моєї, Фросинії Миколаєвни, небіжчиці, ні одна не жона, так — утішниця. Ну, й до чого-ж воно виходить? Ні до чого в мене кров не горить. Збоку полічити, багато при мені їх, не одна, а як на мене, то й нічого у мене немає. Засумував я, вкидатись у горілку крепко став. По місяцю бувало закручую. Їм мало, все п'ю, п'ю. Минулого місяця з горла печінку кров'яну все блював, перегоріло од вина в середині. Ну, п'яний тиняюсь, нехороший часом буваю, дак щоб діти мої в ту пору не бачили, в Каїн-кабак біжу я одбувати. Місце дуже підходяще. Народ глухий, нічим не розжалиш. Чи повірите, там навіть і пісень не співають. На цілий хутір тільки два чоловіка в селі: шлюха - салдатка, пісельниця, та дурненький один казок казати уміє. Ну, Каїн-кабак мені ще й для иншого діла знадобився. Добре. Здається, на дворі втихає. А ну лиш прогуляймося, подивимось. Всі послули, треба, мать, і нам укладатись.

Степаненко підвівся з канапи на ліктях, озираючись по хаті прояснілим поглядом, спитав:

— Алібаєв, ти куди?

— А тобі що? До вітру провозать будеш? Зажди, в городі ще напровожаєшся. Вернись, не бійся.

Метелиця вщухла. Нерясно сипались тихі пухняві останні сніжинки. Вітру не чути. Видко стало помутніле передранкове небо.

Кудашов шулився з голоду, спитав:

— А тепер вас що-ж, арештовано? За що?

— Зажди, до коня гляну. Іди до хати, вернись, докажу, як є охота дослухать.

— Та я з вами піду... Поможу.

Після, коли погасивши світло, вони трое вляглись на повстині, на долівці, Алібаєв розповів:

Ось раз пізенько так під вечір заходить до мене церковного старости син, приятель — випивали разом. Марулив щось там, тягнув, тягнув, все на мене поглядав. А далі й каже: Гриша, нема в тебе бомби? Є, кажу, а тобі нащо? Треба, каже. Підпоїв я його, все язиком розляпав.

Плаче по-бабському, жаліється. Одкриває душу мені: у змові проти радянської влади заплутався. Тепер-би радий назад, та боїться. Одного, ледви моняє крізь сльози, отруїли, коли одмовивсь помагати. Ветеринар, каже, один у компанії. Отруту достає. А цьому дурневі гвинтовки та бомби постачать доручили. Ну, думаю, бандити, а все таки духом веселий. Мое діло таке, як б'ються, — мені веселіше, витягнувся.

Дальше-більше, пристав я до компанії. Почав на потайні побачини по різних повітах ходити. Селянське повстання зняти задумали. І по Сибіру багато назбирали по різних повітах однодумців. І в Барабинському, в Омському, в Новомиколаєвському і Петропавлівському в повітах. В котрих селах по двацяти наших, а в котрих п'ять, чотирі й по одному було. Всього досить поназбирувалось. Задумали з казаками

сибірськими посвататись. Главарів у нас двоє було, обидва люди дуже вчені. Один бувший прапорщик, другий служачий кооперативний. Так на невеличкій посаді сидів, всякий дріб'язок по селах закупував. Обидва по різних городах під чужим ім'ям проживали. З одним і баба його з високоблагородних дівиця разом діло вела. Це все вже дознано, я при чекістах і розкажую. Хоч і хропуть уже, а може, котрий і слухає. Дак таке-то. У нас діло йде. Печать своя: посередині череп і кості, а по краях написано: „смерть зрадникам“. І прапор у ветеринара готовий був жовтий на цвіт, чорним по краях обшитий. Коли до свого в дом заходили, хрестились на ікону широким хрестом, проказували: „мир дому цьому“. А він повинен одказати: „смерть зрадникам“. Пароль вроді. Добре. Народу поназбирували. Зібрали цілий особливий незалежний охочий загін отамана Нехорошого. Треба було програму, ідеологія це називається, придумати. А чорт її видумає, не наше це діло. Думали Сибір за самостійну державу об'явити, а вже далі там як — не знаю. Царя Сибірського настановити охотників не об'являлося. Одвикли вже, хто й думав, боязко казати було. Яке правительство, ні чорта не знаємо. Почали шукать ідеологію. Нехороший есерів шукав був, та діловитих не найшов. Один фальшивий з нами запутлявся. Вроді мене, по всіх партіях перебував. А діловитих за інші змовництва розполохали. Ну, й чого-ж, юртувались, юртувались. А фактичеського діла ніякого, сама підготовка, а до чого — хто зна. Мені надоїло на образи христитись та „мир дому цьому“ буркати. Не моя це робота. Одкинуло мене, отрути не злякався. Перестав ходити, куди казано. На діло, кажу, кличте, а так, аби балакати — надоїло. Ну, вони й самі квапитись почали. Призначили день, двадцятого юня торік. А мужики, согласники по селах, і підвели під дурного хату. На збори не явились. Я не їздив, раніш постановив, що діло розсохлося. Коноводи драла дали до Ташкенти. Чека їх усе-таки винюхала. Одного по одному цапали, ось і до мене добрались, везуть.

Він почув біля себе розмірне сонне дихання Кудашова. Ласкаво всміхнувся в темряві. З якою цікавістю слухав, а заснув, не дїждався кінця. Молодий, здоровий, тіло здоліло. Пімокат заворушився, спитав:

— Як-же тебе злапали? Мать, завдав їм клопоту? Якби не хуртовина, утік-би був — гав?

— Ніякого клопоту. Я сам, іще як дали мені чутку, заарештуватись рішив. Багато бачив, з багатьох печей хліба їв, а в тюрмі ще не сидів. Посиджу.

— Та воно, мать, не дуже солодко?

— Воно, друже мій, солотке те мені не дається. А в тюрмі, мо, як иншому манахові в монастирі, й сподобається. А в який монастир ховатись треба? Син на зрості, сердиться, життя моє йому не подсьбне. Посунутись треба. Ну, гайда спати.

День устав сіруватий і смирний, немов засоромлений вчорашнім бешкетом. Пухняві свіжі замети без сонця лежали мирно й біло. Степаненкові дуже боліло обличчя і руки. Але він встав раніш від Алібаєва і вирядив хазяйського хлопчика по волосного міліціонера. Той незабаром прийшов і остався ждати в Савчиній хаті.

Степаненко покликав його в кімнату. Потім сухо й коротко дивлячись поверх голови йому, наказав Алібаєву:

— Збирайся.

Алібаєв пильно глянув йому в обличчя, всміхнувся і сказав:

— Слухаю. Тепер доведеш, не заблудимо.

Повертаючи голову, Степаненко обірвав йому мову:

— Не розгалдикуй. Одягайся мерщій.

Савка у дворі запрягав для них пару своїх коней. Вгледівши Алібаєва, він погрозив йому кулаком.

— Сволота. Привіз. Нехай, коли небудь, може, порахуємось.

Алібаєв похитав головою. Сказав, ні до кого не звертаючись:

— От тепер уже вірю, що арешт. Всі безбоязно надо мною командують. І привітать на прощання нікого немає.

Раптом з ганку поквапно побіг Кудашов.

— Везуть. Ну, прощай, Григорій Петрович. Бувай здоровий. Слухай—но, Алібаєв, у вашому ділі з цим самим контр-революційним Нехорошовим загоном ще один запутався тутешній, Єгор Краснов. Молодий ще мужик. Ви там подбайте, щоб мене за свідителя покликали. Він по-дурному попав. Не так, як ви. Ну, добре. Може на побачини приїду.

Алібаєв широко всміхнувся, міцно ляснув своєю невеличкою рукою руку Кудашову і тихенько промовив:

— Ну, а що до Галинки, благословляю. До серця вона мені припала.

Степаненко сердито крикнув:

— Сідай, Алібаєв. Пора.

Переклав І. Дніпровський

В. МИСИК

ДНІ

Дням відпочинку

А дні ідуть. Червоні
аж рвуться крізь дроти.
Біжать, біжать ко́нні
у степ збóлотий.

(Чи може то не коні,
а дума ворона
в шаленому розгоні
із прикорня зрина

І мчить?—не знаю). Знову
я хочу у поля,—
у шир, у шум шовковий
зове мене земля

(Забуть-би сні огненні,
побігти на межу,
ловить в шасливі жмені
дощів сцілющий шум—

Найвища радість)! Сонні
повисли в ніч дроти.
Біжать, біжа́ють коні
у степ збóлотий.

М. САЙКО

* * *

Провесенню пахне. Йду тебе стрічати.
Стать - би на крайнебі, кар'ю змалювать :
розгубила Квочка золоті курчата
і ніяк на може в купу їх зібрать.

А безмовний півень дзьобом тонкосрібним
на полях безгучно просо розклює...
Квочка, Віз, курчата, — все йому обридло
і тому нудоту він на землю лле.

Та мені байдуже. В провесну співаю :
мила! мене тягне полинева даль, —
Хочу мандрувати знов по тому краю,
де катран п'є роси, де голосить сталь!

Бо мене звязало по руках містечко
і до серця лащать сморід, чвари, цвіль!
не злічила рани біломеда гречка,
зачаща в гостини галасливий джміль.

Десь цвітуть веснянки. Йду тебе стрічати.
Стану край дороги та й почну писать :
розгубила Квочка золоті курчата
і ніяк до купи всіх їй не зібрать.

МАРКО ВОРОНИЙ

СОСНИ

День облітає, чи ранок туманиться.
В мене мов сосни шумлять у душі.
Знаю: нічого такого не станеться
В нашій земній, непробудній глуші.
З ранку вікно і погорок за річкою,
Дзвонить годинник, — на всім простота,
День запобігливо криється звичкою,
Дощик і вулиця та, чи не та.
Йду... Всеїдно за туманом за мрякою.
Варять, цілються, спати ідуть.
О! я-б волів бути простим собакою
Й чути за вітром у провесні путь.
Так, а захожу, — як ви, перед лямпою,
З вами, сідаю за їжу, за стіл.
Я вас люблю, я сижу перед рампою.
— Їм, регочусь од усіх моїх сил.
Бачу, над нами на рівні високому
Брови підводить сліпий циферблат...
Кинеться з кашлем широкими кроками
Перебіжить у перед і назад.
Змовкну на місці, як сон неминучою
Повняться волею рот і рука.
От невблаганно безодньою кручею
В слово вривається прірва дзвінка.
Вітру минуле... Грізною цезурою
Вірші розтяті бунтують в душі.
То, то затаєно глибоко бурею
Сосни гудуть в непробудній глуші.

1925 р.

Н. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

ІЗ ЗЕЛЕНОГО ЗШИТКУ МОЄЇ ТОВАРИШКИ

(ФРАГМЕНТИ З ЗАПИСОК РЕВОЛЮЦІОНЕРКИ 900 РОКІВ)

I

У Гуляй-Полі була теж граMATика (та крім усіх, ще й старослов'янська, алгебраїчні формули, класні дами й реверанси — але теж і садок веселий і широчезне озеро Турії — ріки й простори безмежні. Там груша в садку, висока та гілляста. Вилізеш на неї — на вершечок і дивишся: ось проти с. Листопадово білими хатками збігає до Турії, праворуч губиться в гаях річка й ген далеко небо притулилося до землі, злилось з нею, — а там щось, — далі ген - ген — там щось мріє, щось вабить...

А тут, у Києві, на Прорізній улиці, балкон на третьому поверхсі: під балконом по камінню тупотять люди — але вийти до них, піти з ними не можна (це не комме ільофодній молодій дівчині ходити вулицями). Взагалі тут нічого не можна, не можна Толстого, ні Кобзаря, не можна писати щоденника, не можна голосно засміятися, не можна в дортуарах залишатися. А увесь вільний від науки час — у залі. В залі пансіонській тут респектабельне око М-ме Ж. (*tenez vous droite, ne vous dépêchez pas o quelles manières ont ces fillettes — là*). Тут же в залі найважливіше з виховання № — вчитель танців: *Balancez, retourner en avant, à gauche, à droite un, deux, trois!* Раз, два, три! Раз, два, три! Раз, два, три! А раз на місяць — вечіркі танцювальні: ті самі „бальянсе“, „ретурне“ з кадетами, гімназистами. „Чигиринська дикарка має поступ, *regardez s'ophe elle est moins loup, n'est pas* за моєю спиною похвалювала мене стара господиня пансіону М-ме Ж.

Отже мене шліфують...

І в їдальні респектабельне око суворо бдить над нами, двома десятками жвавих, шумливих підлітків: „Не шуміть, не стукайте, не совайте стільцями, не шепчіться, не поспішайте в їжі, не, не, не... не, не, не...“.

І в спальні, в дортуарі теж „не“... „не читайте, не розмовляйте, ніч для того, щоб спати, не ворухіться та не дихайте“ — чийсь голос з під ковдри додав у слід М-ме Ж, а инший голос: тільки платіть гроші, а все инше „не“.

Такого приблизно плаката й можна було б почепити в залі благородного пансіону респектабельної М-ме Ж.: платіть гроші та робіть глибокі реверанси, смиренно склавши ручки. Платіть гроші — це єдиний активний вчинок, що допускала М-ме Ж. з боку своїх пансіонерок. У всьому иншому вони мусіли бути цілком пасивні і виконувати всі приписи старших. „Слухняність — це найбільша чеснота молодих

дівчат...". Слухняні — ви потішаєте своїх батьків та вихователів, що так ревно опікуються вами і тим самим готуєте собі ліпше життя".

Такі й подібні сентенції рекла часто-часто М-ме Ж. звичайно французькою мовою й так само повчала нас, як ми спинялися на прогульці перед жебрачкою, перед зголоднілими дітьми:

„Passez, passez, il faut pas regarder ces gens-là“.

Муштра і в школі: там був талановитий фельдфебель М. І. Мау, висока, незграбна жінка з потворним лицем, що на ньому бігали сірі мишачі очка. Муштра дома, муштра на вулиці. А десь єсть висока гілляста груша в садку, а край садка круча, а під кручею — озеро... А десь є — на полицях у батьківській шафі Тургенев, Толстой, романи Лоті, Ж. Верна та Крижановської... повісті Марка Вовчка... Та й тут, ближче, таки у Києві є життя, є люди (на свята мене брали до себе знайомі), є книги (о скільки їх, цих книжок, з такими цікавими заголовками визирало з вікон крамниць), але тут для мене тільки муштра й граматики, французька, німецька, англійська, і це вічне настирливе „tenez vous droite“! Тільки сірі стіни, за які не вийдеш.

І я писала щоденник... Там я виливала свої жалі, свої болі. Там я нарікала на безглуздість людей, що виховують молодь, як птахів у клітці. Там я нарікала на умовність, що з людей ляльок роблять, на футляри, до яких впихають молоді душі. Хтось з товаришок вночі витяг щоденника й інші читали. Вражена я почала писати далі французькою мовою, наївно забуваючи, що й інші так само володіють французькою мовою, як і я.

К великодню — значить, дві третини шкільного року пробігло — я вже додому пригладжена, зашнурована приїхала. І в рукавичках, і білий накрохмалений комірець шию підпирає, і стримано, тихо поводжуся, і реверанси до гостей — за школою „балетмейстера Ленчевського“.

Мабуть до кінця року зовсім об'їздили - б „Чигиринську дикарку“, та вона раптом: не поїду більше до пансіону! Це як треба було вже вертатися після великодніх вакацій.

— А вчитися не хочеш? — здивований, збентежений батько.

— Вчитися хочу, але пансіону не можу!

Так за малим і не об'їздили французькі мадами. Так на волю вистрибнула пташка з клітки. Але, „quelle horreur“! наробила галасу М-ме Ж. Найкраща, найслухняніша, найлагідніша пансіонерка залишає пансіон. „Ах, яка невдячність. Тут її одшліфували, тут виховали, і це все забути, і так піти. Яка невдячність!“ — репетувала м-м Ж., зачочуючи свої полинялі очі.

Останнє прощання. О, quelle dommage pour tois Natalie! о, mon ravage soeur. М-м Ж. приклала хустку до очей. Я була дуже ввічлива й стримана. По щосвій гнів на безглузде виховання перед кам'яними монументами виливати? Їх не переробиш. Їх зовсім скинути, ці старі монументи! Це головне, і це якось треба зробити!

Як почала я скидати з себе реверанси, корсети, білі пелеринки, білі рукавички, святочні бантики та кучері, то й коси свої заєдно скинула. Товсті, шовкові коси. Лишилася стрижена, засмалена від сонця, в косоворотці — без витребеньків. Літом на вакаціях, — боса, голі руки на весла поклала, і цілими днями — вода, сонце, чай, човен. А поза

тим: Толстой, Тургенев, В. Скот, Желіховська, Чюмина, Шапиро і... Крижановська, і Кобзар, Нечуй-Левицький, Олена Пчілка.

Брунатну сукню та чорний фартушок — це восени я знову брала, але це, це тільки для школи. А поза школою... поза школою — ніхто не досягне мене: ні чорні фартушки, ні м-ме Ж., ні м-ль Софі, ні сама М. І. Мау.

Я сама знаю те, що я знаю...

Правда, знала я поки-що не дуже багато...

Знала, що буду вчитись і вчитись, і ніяких там танців, балів, кавалерів, па-де катрів. Знала, що не вийду заміж („венец кар'єры жєнщини — замужєство“ — філософія м-ме Ж.), цеб-то не піду до церкви вінчатися, та щоб на мене збігалися всі дивитися, та щоб хтось тримав мене після вінчання на весіллі на колінях і обіймав (як це на останньому весіллі в Гуляйполі бачила); не буду варити чоловікові (ну та й не може бути його в мене;) обід (ні тут не в тому, щоб варити страву, а я про те щоб за домашню рабіню не бути у чоловіка)... Ні, краще не буду зовсім жінкою свого чоловіка... ну але чиєю-ж? не буду зовсім чиєюсь жінкою, так, так чиєюсь не буду, буду сама по собі... А як покохаю?... так, так, це може бути, це мусить бути, в кожному-ж романі героїня кохає, а я теж героїня. Як покохаю, то без попів, без вінців, без публіки, без нікого... Це таємниця. Така глибока таємниця.

Щось там таке я про куховарку... Так я вважаю, треба без куховарок. Куховарки такі самі люди як ми й не треба, щоб жили в кухні й цілий день в брудному поралися. От тільки як тоді жінки, що мають дітей, можуть визволитися від кухні? А це треба, щоб якимось инакше жили жінки з дітьми, якимось так господарство влаштували... Головне — рівність і справедливість — усі-ж бо люди! Ну так щоб багато їх разом жили, коло одної кухні, по черзі-б готували, доглядали дітей, а инший час жили-б як люди, а не як жінки — рабіні, прикуті до огнища.

Знала я, що є куховарки й пані, є ще становий і десятники, чиновники і „жиди“, селяни й міщани й ремісники, затуркані дівчатка й „мадами“ Ж. та Мау. Знала, що треба мадамів од дітей одставити, дати дітям таке життя, щоб з них вийшли люди, справжні нові люди...

Але як? як? як це зробити? Я так мало ще знала. Та проте я знала те, що знала...

І реверанси, бантики, білі рукавички залишила „мадамам“...

А у мене Дарвін (важко одолівати), Шопенгауер (ще важче, так і не подужала!), Тургенев, Толстой, Чернишевський, Писарев... і багато з книгозбірні Ідзиковського й сині хемічні рядки нелегальних відозв з Подолу.

II

Взагалі всі думки мої на Подолі цієї зими 98 — 99 шкільного року. Там гурток юнаків що-суботи. Завішуємо вікна, защіпаємо двері. Всі? всі: Микола, Ілля, Жан, Вітольд, Женя, Леонід, Макс, Ядзя, Петро...

Історія розумового розвитку Європи, філософська школа Гегеля, історія робітничого руху на Заході, такі були цикли занять цієї нашої

суботньої школи, до якої я потрапила через Катрю та Женю. Метод роботи був такий: всі знайомилися з матеріалами що до теми, читали, скажім, Дрепера, Тука, Кавцького, один писав реферата, призначалося опонентів. Я цілком впірнула в тему, коли студіювалося початок родини, приватної власности й держави; читала Енгельса, виписувала конспекта собі до загального зшитка й коли читав реферата Микола Л., не проминула ні слова. Так, все — умовність, все люди утворили: свої звичаї, права. Отже люди мають все змінити, теперішні люди... Вони мають нові права, нові звичаї, нове життя, гідне сучасної людини, завести. І ці люди — ми. Ми маємо все закосніле, все гниле, все негідне людини скасувати... Ми маємо нове життя збудувати: без холопа, без пана, без „жидів“ і чиновників... без станових і десятників, де всі — селяни, міщани, робітники, всі будуть люди. І жінки будуть люди!

Такі й подібні думки роїлися звичайно від Волоської через Житній базар та Вознесенський спуск. На початку Вознесенського спуску брав мене злегка за руку Макс П. (одного разу, коли було ковзко, спитавшись дозволу, підтримував мене за руку, а далі вже кожного разу як підходили до гори, сам брав за руку й вів та встрявав словами в мою задуману мовчанку.— Це багато дає, отсе гурткове навчання, правда? У мене багато книжок, власне у мого брата, партійного... Але самому всього не розібрати...

В цікавій, палкій розмові шлях аж до Жилянської спливав непомітно; кінець йому швидче приходив, ніж край бесіди. Доводилося ще зробити кілька проходів коло дому, щоб докінчити, і завжди тут, з одної освітленої кімнати якогось мешкання, визирав на нас портрет Миколи другого.

— От кого — Макс вказував на портрета,— ось кого треба знищити насамперед.— Так, від них, від царів все лихо...

Звичайно не все від них, є багато інших паразитів, але з нього треба почати. Тоді все піде далі як слід. Стискав руку на прощання так палко, як палко говорив про боротьбу, про нове дуже справедливе життя. І в мене крила росли після цих розмов.

Одного разу конфлікт у нас вийшов з Максом. Поверталися в неділю з Дніпра, їздили гуртом на той беріг. До Жилянської не близький шлях. Стомилися. Покликав Макс візника.

— Сорок копійок! — Поїхали.

З півдороги проїхали. Тоді я витягла 20 к. і передаю Максowi свою пайку за візника.

Макс не бере. І я назад не беру...

— Не візьму, це я захотів на візника.

— Мусите взяти, бо їду й я...

Не взяв. А я тоді скочила й пішла.

За хвилю Макс коло мене.

— Не раціонально. Гроші візникові заплатити, а йти нішки...

Мовчу; звичайно, нераціонально... Та й ноги болять.

— І з принципового боку — не витримує критики... Якби їхали з Катрею або з Женюю, то не намагалися - б із своєю пайкою...

— Намагалася-б: спільно їдимо, спільно й платимо...

— Спільно, але не так... От саме навпаки — все спільне й не рахуються товариші проміж себе — отсе твої дві копійки, а це мої.

Навпаки. А зі мною ви якраз так: отсе моя половина, отсе ваша... одділяється, одмежовується. Значить, я для вас не те, що товаришки, я менш достойний, як вони. То тільки тому, що я мужчина? То я вже не такий товариш?

Мовчу. Мабуть, тому! Мабуть саме тому. Але не оглядаюся. Макс, такий мужній, такий чудовий на вроду, в запалі мабуть дуже принадний.

— То це ваша славетня рівність?! Рівність: ви гребете, як хлопець... Рівність: ви читаете й перетравлюєте філософські твори... ви хочете права голосу в державному житті, це рівність...

А це, цей ригоризм — це теж рівність?!

Мовчу. Але думаю, що це рівність. Саме це — рівність. І почуваю, що інакше не могла - б зробити... Якби це не Макс, а Женя була або Катря, як би зробила? Але чи пішли - б вони, дівчата, провозити мене з Дніпра? Чи пішли - б Катря чи Женя? Мабуть ні. Мовчу й не оглядаюся на Макса. Він завжди принадний (палкий, рвачкий, міцний — мов з бронзи вирізаний), а тепер його чорні очі, мабуть, як блискавичні огні.

Наспих прощаюся коло дому.

— І вам не соромно? ← стискає міцно руку Макс.

— Ані настільки. До побачення.

Підіймаюся рипучими східцями в темний вузький коритар. Мама чекає в нашій маленькій, майже порожній хаті. Відповідаю на її неспокійні питання, п'ю чай. Втоплена, заплющую очі. Макс, його голос: не соромно? — ані скільки! Інакше я не могла - б з Максом... і ніколи не зможу інакше. Соромно було - б, якби він за мене заплатив — мужчина...

*

Остання перед вакаціями субота. Тема: що таке соціалізм? — Усі прийшли. Жан, Микола, Вітольд, Женя, Ядзя, Леонід, Макс. Катрі немає, вона в іншому гуртку.

— А Петро Б.? Що - ж це його немає?

— Його не буде — схвильований голос Макса. Його заарештували на сходці за Дніпром.

— Заарештували? — усі згрудилися коло Макса.

— Бідний Петрусь...

— Як? коли?

— Дурне теля, цей ваш Петрусь, а не бідний!.. Лізти на сходку, коли там і без тебе обійдеться! Занапасти свою силу марно! Там були агітатори, себе треба було надалі зберегти та набратися знання. Як будемо так лізти без витримки, без дисципліни, нас як зайців переловлять.

Макс обурений, очі блискавицями спахнули, горять; на смаглому обличчі рум'янці.

— Як зайців... Так... А може нам не слід тут бути вкупі. А як до нас, сюди, прийдуть? Кволий, тонкий Ілля збентежено оглядається.

— Чисто зайці! Прийдуть... ну прийдуть, то й візьмуть... А візьмуть — то посидимо... Значить, так треба... Значить, вже наш час

настав... І не ховатися, не тікати... Інша справа — не треба самому лізти (йому цікаво, бачте, поперед батька в пекло) там, де не кличуть, там, де без тебе обійдеться. Але ховатися, тікати... Х-ха... соціалісти! Макс оглянув усіх і посунувся до столу.

Сьогодні він був за голову, а не Ілля. Читав реферата наш „вчений“ Микола Л. Історію соціалізму він вистудіював глибоко та бездоганно.

Але читав він якось нерівно, спотикаючись. Раптом уривав речення та ніби прислухався. Взагалі настрої у хаті став нервовий, не той, що його треба для теоретичних дебатів.

Як читання закінчилося, висловлювалося мало.

— Ну з цієї теми почнемо рік восени, — підніс голос Ілля, — хай публіка підготується. А ти, Максе, краще нам все розкажи, як було з Петром.

— Саме такий, для діла я сидітиму хоч під обстрілом, а в балачках час марнувати, коли є можливість небезпеки — дудки! Прийде ваш час, сами побачите, як це буває, коли арештовують... До побачення.

Макс вистрибнув через вікно на подвір'я. З подвір'я був вихід через якийсь темний коритар на іншу вулицю.

— А ви, товаришко, хіба тут залишаєтеся? — до мене Макс.

Усі через вікно тихо спустилися й мовчки йшли аж до вулиці. Я з Максом попереду.

На вулиці хто куди — також конспіративно. Мовчки Вознесенським спуском піднімалися — якісь дві тіні віддалік трималися.

На Сінному розпрощалася з іншими; Макс мене провозити пішов. Тихо розповідати почав про події за Дніпром. Робітників б'ють, катують... за якийсь злочин думаєте? Що, вони вбили кого, пограбували? За те, що людського життя хочуть, хочуть, щоб і їм сонце бачити... Ні історії соціалізму, ні теорії тут не порягують. Лише практика боротьби. Бити їх, побороти тих, що все сонце для себе забрали.

І Макс дужим кулаком погрозив до портрета Миколи ІІ, що саме дивився на нас з освітленого вікна.

III

Наш подільський гурток був одною ланкою того довгого ланцюга що звався „Нелегальна організація середнєшкільників“, а конспіративно, в розмовах нашого гуртка, „Оля“, того ланцюга, що, звиваючись по цілому місту, охоплював собою і Поділ, і Старий Київ і околиці й Печерськ з його святинями. Про „Олю“ ми часто розмовляли з Катрею на перемінках між „уроками“.

Катря перша відчула мої шукання, мої настрої, ми з нею стільки перечитали разом, стільки обговорювали. Катря мене й завела до „Олі“. Сама вона належала до іншої ланки, що збиралася десь на Підвальній, активно працювала, в роботі горіла, і природно, що у нас багато було до розмови, що ми після дзвінка схоплювалися за руки та тісно обнявшись серед натовпу рекреаційної залі, гарячим шепотом повіряли свої питання, свої навини. Взагалі цей рік було так: я, бібліотека, гурток

і Катря. У Катрі в хаті — нелегальщина й гектограф. Катря вже й на мітингах, на сходках... Це — мій новий світ. І почасти шкільні підручники. В небесній блакиті цього нового світу гнітуchoю хмарою стовбичила міністерська гімназія: найчорнішою плямою на ній гніздилася М. І. Мау, світлим промінням з-за гнітуchoї сірости світив нам талановитий, чулий, захоплений своєю роботою вчитель історії.

В цей новий світ раптом упала новина, що все одсунула.

„Студентів віддати в салдати“...

Надзвичайні збори нашого гуртка, збори делегатів усіх гуртків. Видано відозву організації середнешкільників. Студентські відозви, сатиричні вірші на уряд, натовп студентів коло університету, кінні поліцаї коло студентів — боротьба. І ранком ідучи до гімназії Бульваром я думала не про підручники, а про боротьбу.

Вночі їх мали висилати. Вночі мали зайти до мене товариші з гуртка.

— Мамо, може я задрімаю, збуди як по мене прийдуть.

— Як прийдуть? Чого прийдуть? Хто? куди-ж це?

Мама звикла вже, що вертаюся пізно, але щоб серед ночі мені кудись виходити, — це вже щось нечуване.

Не знаю, чи й збудила б (материнська рука все оберігає сон і спокій дітей), та я сама почула стукотіння в двері.

— Зараз! іду! — зриваюся, хапаю пальто, шапку.

Ще момент, і я з ними, з усіма на вулиці.

Нас багато. Тут і з інших гуртків.

— О, скільки нас! це гарно!

— Гарно та не дуже. Зразу видко — організовані. А там поліція й жандарми...

— А ти й не знав, що там жандарми!.. То може додому вернешся?..

— Там ще й шпигуни... — насмішкуватий чийсь голос.

— То може до мами вернеться той, хто там скиглить...

— Ніхто нічого не скиглить, а каже про обережність...

— Може краще маленькими групами підійти.

— „Маленькими групами“, знайшовся розумний. Ми їм ще й заспіваємо! Нехай знають, що засланці не самітні.

— Засланцям заспіваємо...

„До бою сто тисяч робітників стане... Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“.

— Хлопці спиніться, ті передні! Почекай! І який вас вітер підхопив!

— Не спинимось! не можемо! Вперед, вперед, вперед!

Вагони на колії наче напружено чогось чекають. Непорушні, спокійні зверху, немов бурю в собі ховають.

Біля них, наче на варті, якісь темні, мовчазні постаті. Рясно стовбичать монументи жандармів. З другого боку юрба сірих гімназичних шинелів, дівочі рум'яні напружені личка. Ось засланців ведуть. Ідуть вони поволі, урочисто. Групами підходять до вагонів. Повз мене пройшов студент так близько, що руки наші торкнулися. Він підняв очі й мовив: „вибачте“. На хвильку спинив очі, свої великі чорні очі на мені й схилив голову.

- Прощайте! до побачення! Не сумуйте, товариші.
- До побачення. Продовжуйте нашу боротьбу. Хай живе боротьба.

„Смело вперед, не теряйте бодрость в неравном бою,
„Родину мать вы спасайте, честь и свободу свою“...

Це від нас летить їм, засланням, привіт.
І вони відповідають бурхливою погрозою всім нашим ворогам.

„Шалійте, шалійте, скажені кати,
„Готуйте кайдани, будуйте тюрми,
„До бою сто тисяч робітників стане,
„Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“...

... — Тише, тише. Не нарушайте общественной тишины и спокойствия... метушаться коло нас темні постаті. — Пеніє в публичних местах не разрешается.

Жандарі скам'янілими монументами стовбичать. Метушаться кондуктори — і раптом третій дзвінок.

— До побачення, товариші! — махають шапки з вікон та з площадок.

— Борімося! — голоси звідти лунають.

— Поборемо! — хором голоси з студентської юрби. І від нас їх підтримує гучне:

— Поборемо!..

— Р-разойдись. Не шуме-еть! Де не взялися поліцаї, штовхаються. Але вже кінець. Потяг одійшов.

Вертаємось.

То тут, то там чути „пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“.

Темна березнева ніч. Холодно. Але сніг тане. Вітер дме, але в подувах його чувається весняний дух...

*

Коли вітри весняні обвіяли, обсушили безкраї поля, безмежні степи, і засміялися вони до сонця червоно-синіми усмішками — квітками, поїхали ми з Катрею до „Комуни“.

„Комуна“ в лісах, коло озера. „Комуна серед тиші прозорої“ під захистом зелених стін соснових.

В середині стін соснових — портрети Маркса, Горького, Шевченка, Ласалю, Розі Люксембург, кілька дачних ліжок, коло кожного столик з книжками.

В кімнатах, на веранді, у лісі, на озері — молодь і сміх і пісні. Але це не робота. А робота тут насамперед. Тут щось подібне до політичної школи було: соціологія, політична економія, марксознавство. Інтересні були постаті, особливо Олексій Окулов (потім досить відомий російський письменник), Надя Беклемишева (висока, мужня, мов парубоцька постать, низький голос і енергійні руки) та петербурзька курсистка Маруся — втілена жіночість, сіро-блакитні добрі очі, ніжне обличчя в рямці золотого волосся; разом з тим гострий розум, аналітичні здібності, колосальна ерудиція й непохитна відданість революції, партії.

Ми з Катрею пили, мов нектар, навколишнє повітря, не лише пахощі лісу, але головне дух інтелекту цього невиданого колективу. Ми брали участь у роботі колективу, в його секціях та групах, але гай-гай, які непідготовані ми були: ми не знайомі були гаразд ні з філософами, ні з економістами, ми дві сіренькі школярки, що нахпалися „верхів“. Ми „йшли за Марксом“, але ми його не знали. Ми збиралися далеко пливти, але моря не вивчали. А тут, у всіх товаришів, що в комуні, такі знання, така очитаність.

„Учитися, учитися й учитися нам, душе моя“! — хитала головою Катря до мене. Організація в нас добра, але наука в нас шкутильгає. І не гімназія нам дасть її — швидче-б ту гімназію нам перейти, і організація мало нам дає її. Давай удвох доганяти „оцих“.

— Давай, Катре. Тільки „цим“ я думаю вища школа допомогла...

— Вища школа. Не підем ми з тобою до вищої школи. Бо це — тільки для себе скінчити, диплом, тепло влаштуватися. Це розкіш — вища школа. Нарід, робітники не мають і середньої, не мають і нижчої. От ми маємо про це дбати, їх з темноти витягати, а не самим до вищих шкіл лізти. У нас є своя вища школа — це тюрма. Там є змога почитати, повчитися. Та й тепер от давай.

Ціле літо ми ретельно студювали, конспектували соціологів та економістів.

IV

Восени ми з Катрею були на загальних зборах „нелегальної організації середнєшкільників“. Звичайно були й усі „подільці“ наші.

„Загальні збори Київської організації середнєшкільників цим розпочинаємо“ — виголошує коло круглого столу поважний, з окулярами на короткому носі голова. Це наш „вчений“ політико-економіст Микола Р.

Коло столу, в президії і Макс. Він товариш голови. Коло нього — Бюро „Олі“. Ще двох секретарів, незнайомі мені гімназисти. Взагалі незнайомих багато. Усі майже незнайомі. Ми з Катрею за руки взялися: сидимо, напружено слухаємо.

Дебати. Обговорюється перший пункт повістки: Наші завдання. Повістки писаної ніде немає; вона в голові секретаря Бюро, і він її опубліковує. Так само, не записуючи, засвоюють повістку присутні — конспірація. Взагалі, тут все — конспірація. На випадок, якби несподівані гості з блискучими гудзиками, то ми починаємо гру в фанти. Тому й не в адвокатському кабінеті сидимо — ми зібралися в комфортабельному помешканні відомого адвоката, — а в вітальні. Ми гості дочки адвоката; ми святкувати зібралися день її народження, ми щохвилини готові перейти від поважних розмов до забави.

... „Наші завдання... Вчитися, вчитися і вчитися. Як найбільше назбирати знання, щоб всебічно охопити життя, коли цілком увійдемо в нього.

... Ні! Наше завдання — революція; наше завдання революційна боротьба.

... „До революції візьметесь, коли не будете вже середнєшкільники! Нам потрібний насамперед багаж, багаж... З чим ми з'явимося до них, до тих, хто до революційної боротьби попадає. Щоб когось вчити, треба самим добре все знати...

... Як будемо все вчитися та вчитися, то прогавимо й революцію
Зате, правда, вчені дуже будемо. Та не проспимо й своєї кар'єри.

Колючі фрази й напружена тиша.

— Хто ще? хто ще до обговорення?

— Я...

— І я...

— Уже всі. То ставлю на голосування резолюцію.

— Ш-ш-ш... текста резолюції слухайте:

І враз гучний дзвінок у сінях. На момент напружене чекування. Але
це повертався господар помешкання й можна було далі провадити збори.

— Отже резолюції слухайте!

„Ми, організовані середнєшкільники, ставлячи за мету діяльності
своєї революцію та повалення старого ладу, вважаємо, що для успіху
нашої справи треба нам насамперед вчитися, вчитися й вчитися,
і, озброївшись знанням, стати до лав активних борців за революцію“...

Тепер — записуватися до різних гуртків! Переорганізація в зв'язку
з напливом нових членів!

— С цiallyно-економічний уже майже укомплектовано. Ще ти,
Петре? і Олена? Так, чудово. Вже! Вісім чоловіка. Історичний, літера-
турний... тут ще мало людей... записуйтесь. Ви, Марусю.

— Ні, я до соціально-економічного...

— Там вже повно, йдіть до літературного...

— Ні, я неодмінно до соціально-економічного...

— Так не можна ж. Не можемо більш, як вісім, бо це дуже не-
конспіративно так збиратися.

— Ну, то утворимо ще один паралельний гурток соціально-еко-
номічний, — обізвалося з кутка двоє голосів. Ми теж хочемо й ще хто
найдеться...

— А ми до філософського. Насамперед хочемо пізнати себе й світ
ідей, а тоді економіку... Нас вже п'ятеро...

— Хто ще до нашого гуртка? Вивчаємо історію революційних
рухів в Європі і в Росії. Ти, Остапенко і Загорський і Тимчук? Гаразд.
Йди, умовмося, день, коли... Треба мати нам кілька конспіративних
квартир і ще двох... Тільки це вже нас десятеро... І ще є охочі? Ну,
давай розділимося й ми...

— Товариші! взагалі з квартирами! — задзвонив до порядку го-
лова. — Слухайте, це справа дуже серйозна. Стільки гуртків, стільки
різних зборів... щоб нам не провалитися... Мобілізуйте всіх рідних
і не рідних буржуїв, щоб у них в залах та кабінетах збиратися: то
іменини, то христини, то св. Володимира одержав... Бо як по наших
студентських комірках збиратися, то нас переловлять.

Страшений дзвінок перервав його.

В залі стало тихо, — від несподіванки ми всі завмерли. З перед-
покою почули голос господаря.

Хто там? і далі неголосна розмова.

За хвилину господар оголосив, що нам треба вмить зникнути. Зви-
чайно, вмить це й було зроблено.

Потім з'ясувалося, що в сінях відбулася така сцена: на питання:
„хто там?“ — почулося: „свої, наш постовой, відкрийте, барин, скорее“!

З'явився дійсно „свій“ городовий, що на посту саме на розі стояв.

— Так что пришов упредить. Наші, значить, на вас идуть с обыском. Осведомлен полностью. Через час можете ждять, не сумлеваючись... Таинственно осведомлен...

„Таинственно“ - ж до його кешені переповзла „синенька“.

— Рад стараться...

За годину справді прийшли з трусом, застали всіх у ліжку, оглянули кабінет. Попрохали вибачення й дали спокій.

З початком нового шкільного року жила я по студентському. Мамі домашні обставини не дозволяли жити в Києві; ось і вмістили мене „на пансіон“ до сіренької інтелігентської родини. Дано мені там кімнату, цілком окрему, ізольовану, обіди: коли верталася пізно з театру, або з засідань двері мені відчиняли без докорів. Я тільки повідомляла, що „сьогодні прийду пізно з театру, з іменин, з вечірки у товаришки“. І ніхто не втручався до мого життя, ніхто не цікавився звідки приходжу пізно.

Але пізно не часто я поверталася. Раз - два на тиждень. Раз — збори гуртка, другий — театр, то - що. Більш сиділа дома й читала, писала. Конспектувала Спенсера, Гетнера, Рамбо, Миньє (це три останні автори про французьку революцію), Белінського, Чернишевського, Писарева, Добролюбова.

Иноді Катря заходила, частіше я до неї. У неї завжди зустрінеш когось з робітничого гуртка на Слободці.

Вона знайомила: товаришка Фрося, товариш Овсій. Катря була протестантка і не додержувалася постанови загальних зборів „Олі“: в середній школі — навчання; робота, політика у вищій школі. Вона впірнула в працю з робітниками. Вчила грамоти, агітувала й мене тягла. Робила це вона дуже конспіративно — і від батьків берегла свою таємницю й від нас, тільки весь її зовнішній вигляд змінився: поважна, майже не сміється, очі глибокі - глибокі, і дивиться наче в якийсь незнаний нікому, тільки їй близький світ.

Як на лекції її було щось спитають, вона якось механічно й часто невлучно відповідає та видко мало й цікавиться тим. Видко мало студіює шкільну науку. Тільки лекції з історії було слухає - слухає. Але - ж вона, знаю, багато вчиться — тільки іншого вона вчиться. Або вчиться або десь ходить і пізно вертається.

— Де ти, Катре? тебе ніколи не застанеш.

— Так ти не ходи краще додому до мене... а я буду говорити, що йду до тебе, ато вже так важко дома пояснювати... а я тобі скажу, коли чекатиму тебе тоді й прийдеш.

— Гаразд... але де ти ходиш? І взагалі, що з тобою, Катре? Ти й в гімназії мало буваєш...

— В гімназії! Вистарчить і того. Розумієш — час губити страшно. Стільки роботи навколо й не для себе, як отут у школі, а для живих людей... Знаєш що? тут не розговоришся... Приходь в середу, я неодмінно буду дома, дещо покажу, поговоримо.

*

Показала мені Катря відозву. В горі „пролетарии всех стран, соединяйтесь“, внизу підпис „Киевская организация Р.С. - Д.Р.П.“. І почали ми з Катрею вдвох вчашати на Поділ. Розділили великий гурток

та й вели роботу. Я тримтіла, коли кінчала: радість хвилями наповняла мою душу, і я почувала, що роблю саме те, що треба. Як чудесно, коли людина прокидається, коли будиться в ній дух вільний, коли від кожної крихти знання блищать їй очі й яснішає лице... Як тоді сили ростуть, як робота горить!

Але у березні трапилася катастрофа: приходжу додому, старенька, моя мила господиня схвильована: була класна дама, переглядала всі книжки. Чогось шукала. Взяла якийсь папірець, де пісня була. Папірець я знаю: там списано „смело вперед“... але причини всього цього не знаю...

Але на завтра в гімназії довідуюся: Катрю Р. викреслено з журналу, бо її заарештовано...

„Заарештовано“! Це слово ніяк не вкладалося мені в голову; я як у тумані ходжу, але мене покликано до М. І. Мау. Ця суха, з колючими очима, „начальниця“ завжди суворо-офіційно ставилася до „підвладних“ їй школярів. А тепер вона була суворіша, ніж коли будь і болюче колола своїми очима.

— Ваша поведінка жахна. Ви собі дозволили нечувані вчинки. Я викликала вашого батька.

І батько раптом приїхав. З'ясовується, що йому надіслано таку телеграму: „ваше присутствие крайне необходимо“. Він з моменту, як одержав телеграму, не спав, не мав ні хвилини спокою, думаючи, що я тяжко хвора. І я подумала, що я-б мала право сказати Мау; це ваша поведінка жахна, так хвилювати батька. Неже не можна було додати в телеграмі: „дочка здорова“.

Батько перебув тиждень. З'ясувалося всебічно ситуацію. Мене тимчасово залишили в той самій старенькій дами, але з тим, щоб вона мала належний контроль надо мною. Та намагалася т-те Мау, щоб я жила з матір'ю, коли вже зроблено помилку і взято мене з пансіону, де-б я одержала „бездоганне виховання“, і мати мусіла нарешті переїхати. Ще намагалася т-те Мау мені в атестаті збавити ноту за „поведінку“, але це вже наш любий учитель В. І. Щербина полагодив; він енергійно вступився і не допустив зробити мені такої кривди.

А Катря сиділа на Лук'янівці.

Мати її носила їй їжу, а дома плакала передо мною: „І що ви думаете? Ви такі безсилі, такі маленькі, що ви думаете світ перевернути?! Нічого ви не перевернете, а тільки своє здоровля занепастите: нам такого горя завдаєте. Мовчить... розумієте, Катря мовчить, не хоче й слова мовити, щоб з'ясувати справу; а тоді її звільнили-б.“

Майже те саме говорив і жандармський полковник Катрі на допитах, власне коли її приводили на допит, бо справжнього допиту не було через її уперте мовчання:

— Вы-б нам несколько слов сказали і были-б свободны. Подумайте о вашей бедной матери. Как она ждет вас, а вы не хотите. Ведь всего несколько слов. Кто вам дал прокламации? Кто? Ну-с!

Але Катря мовчала і тримали її довго, щось 7 місяців. Коли звільнили, розповіла мені все детально. Була тоді біла, як крейда, тільки очі горіли.

— Я, Нато, найповніший університет там перейшла. Так, Нато, найкраща школа — тюрма.

Катря трохи відпочила дома й перейшла на нелегальне становище. Вона впірнула цілком в підпільну роботу. Ми мало бачилися.

„Це небезпечно“, — казала Катря. „Тобі треба тепер удержатися на ногах. Ти теж маєш корисну працю (я тоді вела навчання в недільній школі серед робітників), ти маєш звязки з робітниками, це нам надалі придасться. Отже поки що, не будемо бачитися, аж поки я до тебе звернуся. Нам не доводиться потурати своїм особистим почуттям“.

Сльози були нам на очах. „Особисті почуття“ були дуже сильні, але ми їх перемогли. Я ще разів три-чотири бачила потім Катрю, але незабаром їй дано відповідальну роботу на провінції і вона знов потрапила до в'язниці. Довго сиділа й заслабла. Її звільнили. Бліда, змарніла, безсила — це вже була не та Катря, що бадьоро й невтомно поспішала з мітингу на гурток грамоти, а звідти на принципову дискусію. Квола, безсила вона мовчки дивилася й часто-густо кашляла.

Мати її до санаторії повезла, але це не врятувало Катрі. Там вона і вмерла.

*

Скінчивши сьому класу я поїхала на вакації в Гуляй-Поле (Златопіль) до батьків. Тут швидко утворився в нас гурток, де ми почали доповнювати свою освіту українською мовою. У декого знайшлася література (белетристика й брошури) і ми перечитували М. Вовчка, Мирного, Левицького, декламували, заховавшись в далекому кутку гімназійного садка, Шевченка, Щоголева, Руданського, Самійленка. „Вік“, що був у одного гімназиста, мав такий успіх, так ходив по руках, що його довелося в кінці літа завести в палітурки. Гірше стояла справа з розмовою: всі так звикли в школі до російської мови, що, почавши українською, все збивались на російську, особливо безпомічно спинялися в дискусіях на філософські та політичні теми — бракувало слів, термінів. Як буде буржуазний, демократія, матеріалізм, капітал, індивідуум, індуктивний, інтегральний, позитивізм, гедонізм, метафізика, утилітаризм. Як сказати: соціалізувати, дифференціювати, ассимилювати, об'єктивувати, індивідуалізувати?

Так багато й таких важливих слів немає в українській мові! Але дуже швидко ми розміркували, що і в російській мові їх немає; а позичено їх з чужих мов... Чому-ж би не позичити їх і до української мови?

Ми з свого таємного кутка в гущавині гімназичного саду виходили в найширший світ.

Мій батько, селянин з походження, що все життя горів змаганням за освіту народу, влаштував нам змогу виступати з виставами в народньому домі. Це було для нас, як рибу у воду пустити. Влаштували концерти, декламували Шевченка, Руданського, виставляли українські п'єси, брали навіть участь у танцях (хоч погордливо одкинули вже були таку несерйозну розвагу), бо танцювали тут не „пошлі інтелігенти“, а танцював той нарід, поруч якого ми хотіли стати, пізнати його, розказати про себе, про соціалізм, про революцію, про нове життя, до якого разом з ним іти. І ми захоплено проводили танок, заходячи при цьому в розмову та дуже часто зразу починаючи й агітувати.

VI

На Пушкінській улиці (тепер Чудновського) в тій затишній її частині, що між Бульваром та Караваївською, на одному з поважних солідних будинків, була вівіска „Пансион А. П. Забелло“.

Широкі сходи, такі - ж з різнокольоровим склом двері наче запрошували „увійдіть“ так само привітно, як і господиня цього чималенького шумливого юнацького мурашника, добра й гостинна Олександра Платонівна Забіла.

Людина поступова, гуманна, позбавлена вузьких міщанських забобів, до того тямущий педагог, О. П. Забіла — не могла зробити з свого пансіону клітки, де в окликах „тене ву друат“, „балансе“, „ретурне“ виховувалися - б тендитні в білих рукавичках панночки „комель фо“. Вона не затуляла своєю постаттю та стінами свого пансіону й ширшого світу від зацікавлених о неї своїх пансіонерок. Між иншим це в її кабінеті на столі я знайшла роман Степняка „Андрей Кожухов“ і потай перечитала.

Це - ж я опинилася — після тих ускладнень на кінці минулого року, що так дорого коштували батькові — знов у пансіоні, де батько мене залишив, маючи надію, що спокійно мине тут цей останній рік мого шкільного життя (я мала перейти вже восьму педагогічну класу).

Але мушу сказати, що на ділі цей рік життя кипіло, горіло навколо мене й я в ньому розуміється. Не було в ньому, правда, Катрі, і це мене смутило. Середнешкільні гуртки для самоосвіти, недільна школа для робітників, диспути в Літературно Артистичному Т - ві, театр Кропивницького й Садовського, десятки нових знайомств, щоденно нові вражіння.

Збори нашого гуртка, що мав в програмі своїх занять літературу та філософію, відбувалися що - тижня в суботу. Збиралися на різних мешканнях, а найчастіше в гімназіста Павла С - ва, мати котрого нас дуже гарно завжди приймала. Ця родина була дуже незаможня, працювали всі в родині, діти помагали в хатньому господарстві й жили С - ви в якійсь напівзруйнованій будівлі (на розі Володимирської та Жилянської ул.) з немазаними стінами. Нам дуже подобалася ця дерев'яна немазана хатина і почували ми себе там чудово, значно краще ніж у комфортабельних кабінетах співчутливих адвокатів та лікарів, куди конспірація нас зкидала час від часу.

Я цілком захопилася роботою в недільній школі. В неділю звичайно йшли десь на концерт, на дискусію, але день від 10 до 4 належав недільній школі, тут ми ділилися з слухачами тими знаннями, що їх самі щойно набути в гуртках та з дискусій в залі Літературно - Артистичного Товариства. Тут ми відразу почували, що не марно ми самі вчимося, не для розваги та не для того тільки, щоб бути самим культурними людьми; ми почули, що це значить инших учити, вчити людей, що хоч з книги життя вже навчилися, проте мов у темряві блукають, безпомічні й безпорадні. І ми з усією силою молодого ентузіазму засіли у цій фортеці й завзято та невтомно почали обстрілювати нашого ворога — темряву. Цю роботу ми провадили під крилом дуже культурного й доброго настоятеля, що дав помешкання школи „на благое просвещение русского народа“ і поклався цілком що

до програми на вчительку школи, дозволивши їй запрохати ще двох трьох учительок, в кого душа до цього діла тяглася. Вони почали з малого й дуже скромно: грамота для неписьменних і арифметика; історія, природознавство для сильніших у грамоті. Аж ось одна учителька побачила, що група слухачів вимагає вже більше знання, дають питання з економіки. Запрохала вона студента економіста. Вийшло на добре й інтерес до занять виріс. Коли сказали про нову ситуацію настоятелю, він тільки зауважив: „рекомендується впердзь избегать студентов, яко вельми вредномыслящих личностей: лучше в таких случаях девиц приглашать, вообще учительниц; не исключаются и семинаристы“.

Ідучи за такою інструкцією, навчання в школі велося так, що в лекторському складі були на око самі жінки. А студенти-ж, що їх стало вже четверо, як тільки одвідував „батьюшка“ школу, сідали між учнів (вони були в штатському) і таким чином зникали з лекторського складу.

Якось стихійно об'явилися в школі науки соціальні, економічні, словом, oprіч „грамоти“ народилася й „політграмота“. Інтерес до недільної школи все зростав і тепер уже ми провадили заняття в двох великих кімнатах. Збільшилося учнів та збільшилося й керовників: неначе на бажання настоятеля, двох семінаристів почало брати жваву участь у роботі. О. Михайло справді був вдоволений, коли зайшовши якось на заняття, побачив вихованців семінарії: „дело доброе, дело доброе“, — і ще менш тримав нас під своїм контролем.

Шевченкове свято, що на нього багато зусиль та роботи поклали всі ми, а надто спричинилися до успіху його наші семінаристи (І. Ц. - ко та І. Гавриш), викликало у нашого патрона бажання детальніше ознайомитися з роботою у нашій недільній школі. Щось його, видко, почало непокоїти та й дуже непокоїти, і він почав нас так часто й несподівано одвідувати, що маскувати нашу „політграмоту“ та наших студентів не легко було.

На слухачів наших Шевченкове свято зробило таке глибоке враження, що вони довго не хотіли розходигися; слухаючи біографію Шевченка вони захоплено дивилися на промовця й зітхали. Багато віршів вони самі й декламували. А коли казав вірші один з семінаристів, І. Ц., дуже красномовний оратор взагалі та повний запалу й революційного ентузіазму, багатьом на очах були сльози.

Невеличка перерва після недільної школи, обідали десь всі гуртом (я, товаришка та семінаристи), а тоді йшли до Літ.-Артистичного Товариства. Там ми знаходили ще багато товаришів з нелегальної організації та студентів, з якими мали звязок, і до початку вечірки мали нагоду обговорити й дебатовати безліч своїх пекучих питань.

Може дивним злється, як це можна, живучи в пансіоні (хоча-б і під орудою культурної та поступової людини, як О. П. Забіла та проте все-ж у пансіоні, де є хоч мінімум певного режиму, що його вимагала адміністрація державних шкіл) отак цілий день використовувати час на „крамольні“ справи. Може це й дивно, але як це прости й легко було!

Приходила до мене якась знайома дама, начальниця пансіону знайомилася з нею, записувала її адресу, а дама мене забирала до себе

„на цілий день“ і мала мене привести увечері, не пізніше 10-ої години. Іноді можна було, як скажемо, ходилося до театру, — повертатися о 12 год. ночі.

Отже, у мене кілька було знайомих, переважно старші сестри товаришок, що згодилися „приходити по мене“. Вони знали, де я на протязі цілого дня, бачили мене самі або в „Літер. - Артистичному товаристві“ або в театрі, отже, не вагаючись, допомагали мені вихопитися з клітки.

В залі „Літературно - Артистичного товариства“ ми слухали Водозова В. В., Ратнера М. Б., Стешенка І. М., Олександровського Г. В. Один раз нам довелося чути реферата Лесі Українки, що зачитала М. М. Старицька.

В дискусіях брали участь студенти, а іноді й гімназисти. Пригадую собі, особливо палкі дискусії виникали після рефератів Водозова.

На кінці року були підсумки всієї роботи середшкільної організації, двічі збирався пленум у гаї за Дніпром: були мітинги з робітниками там таки; були наприкінці й підсумки шкільного навчання, іспити. Ці останні пройшли якось між иншим, багато уваги їм не віддавалося; вся енергія, увесь інтерес скупчувалися на іспитах позашкільних, іспитах життя. Багато нових людей, нових знайомств — кілька робітниць з фабрики панчох та тютюну, кілька складачів з друкарні, свідомих інтересів своєї класи робітників, мали звязок в цей час з нашим гімназичним гуртком і зближення з ними.

VII

Іспити склали за восьму класу не так як за сьому. Не так ретельно, не так напружено; не було того почуття, як тоді, що „за весь курс“. Зокрема я мало цікавилася іспитом, майже що дня їздила човном з робітничими гуртками — екскурсії, заняття на тім березі провадили, — з семинаристами з нашого гуртка, Петром та Іваном, або й удвох одним із них — Іваном. Отже якось механічно відбувала іспити; мене більш цікавили мої іспити з тої дисципліни, що зветься „агітація й пропаганда“, і я ретельно їм віддавалася, бо на носі вакації і ми мали (я й наш семинарський гурток) поїхати „на провінцію“, робити там революційну роботу. У Петра (що батько його учителював на селі під Вінницею) були звязки в околицях, і нам пощастило знайти собі лекції (а, значить, і матеріяльну базу та підставу, щоб проживати). Я одержала навіть не то лекцію, а „посаду“ „гувернантки“ в домі батальйонного командира у Літині, а значить окрему кімнату і „трьох подрастающих дочерей“; вимовила собі вільний день на тиждень і двічі на тиждень по 2 години для себе. Іван та Петро теж поселилися в Літині й мали лекції. Коло них небавом утворився гурток молоді, і до них приходили навіть „вільнодумні“ панночки, яких у Літині з його рясними затишними садками, з його патріярхальними звичаями все-таки було досить.

Моя ситуація в родині батальйонного командира, в його будинкові осторонь міста, де з'являлася тільки аристократія Літинська, була

як на Олімпі; але як цих богів мої принципи давно вже скасували й почали в уяві будувати новий світ, то і тут мене тягло геть від „олімпійців“. Перебувши день, увесь довгий день, у ролі гувернантки (тут мені полегчували справу мої педагогічні нахили, моя любов до дітей), я ввечері поспішала на беріг, де збиралося наше товариство, де нас чекали співи, човни, тихий шепіт сріблястих хвиль та таємничі наради в гаї за рікою.

Семинаристи Р. та Ц. жили в центрі містечка; у своїй хаті зосереджували вони всі молоді, революційно настроєні паростки тихого, добродушно-дрімотного Літину, всі протести вільного духу, всі бунтівничі поривання. „Що власне вам у Літині не подобається“? — шелестіли сріблясті верби над нашими головами на греблі, коли ми поспішали на волю, на простір.

„Що тихе, сонне місто“? — повторювали вони наші слова, — „так це й гаразд, що тихо... Що ремісничі робітничі злидні в узеньких кривих брудних заулках та треньки-бреньки ситих паразитів у блискучих палатах?! — Так це в кожному порядному містечку, так і в нас... — Що справник „винтує“ з суддею, а суддя засуджує кожного маленького голодного злодія, не чіпаючи великого хабарника — справника, то це так, але де інакше?... Де інакше? прошу, скажіть! — шелестить сріблясте гілля... — Що тут на родючій землі, під гарячим сонцем, голодують ті, що їх руки ненастанно в роботі, що їх руки з землі рий для неробів утворюють, а ледарі байдики б'ють, п'ють портвейни та тикають на похилену спину бідака — в той час як „Право людини“ Руссо каже, що всі люди рівні, усі народилися на одній землі, під одним сонцем, усі мають однакове право на наслідки праці і всі мають повинність працювати... Але чи не на всім світі так? І чому-ж саме в нас мало-б бути інакше? Чому? Чому — докірливо шамотять сріблясто-зелені верби.

Чому в нас у Літині? Та й невже-ж наш Літин — вам не подобається?

Подобався дуже нам Літин, його зелені замріяні околиці, запашний подих його садків, тільки мешканців його сонних хтілося збудити. Наші дзвінки дужі голоси, що лунали вечорами від річки, від околиць до осередку містечка, будили дрімотного обивателя; він лаявся, перевертався на інший бік і пробував знов заснути. Але доводилося йому трохи згодом іти відчиняти двері своєму синові або дочці, що з нашого гурту поверталися, і він знов лаявся, вставав і хоч насуплено, хоч сердито, але питався: і що там таке потрібно, що вештаєтеся потемки?

А у ранці іноді й вислухував те „потрібне“, вислухував розмови дітей своїх, що в душі їх новий світогляд сходив.

Коли дощ, то доводилося не на човні, а пересиджувати вечори у Р. та Ц.

У просторій кімнаті, де на стінах Шевченко, і Маркс, і Горкий, тихо тоді; поважно тихо, хоч людно. Читають „Капітал“. Читають і пояснюють. Це вже студії, це „вечірня школа“.

Инколи по-під віконням майне голова жінки — це господиня: вона „інтересується“, та й потім в таємній тиші її кімнати точиться така розмова:

— Так таки ежедневно. Пелагея Потаповна?

— Ежедневно, еженощно, благодетель Поликарп Иванович. Не стала бы выдумывать. А говорю по совести. Как значит вам по вашему полицейскому состоянию неукоснительно знать налоть...

Про ці балачки нам докладає — племінник Пелагеї Потаповни, тихий, а розумний хлопчина, років 14, Петрусь. І ми мусіли бути обережні; доведося припинити зібрання в кімнаті семинаристів, а користуватися лише човном. Та за-пізно прийшли до обережності. Уже справник зацікавився новими приїзджими та новими ідеями й майже щоденно шептався „надзиратель“ з Пелагеєю Потаповною. І ось раптом Петрусь упередив нас, що готується „облава“.

*

Коні скакали, як скажені, немов дияволи женуть. Ми оглядаємося раз у раз... хоч як зважити на розум — хто там буде доганяти нас? як доганяти? Ми в'їхали під намет дерев, женемо гаєм, і хто бачить нас, так це місяць, що теж прудко, немов тікає, чимчикує від хмарки до хмарки.

Од'їхали далеко верстов 20; коні спинилися, спочивають. Ми думаємо поїхати до Петра (він саме на три дні поїхав додому) його оповістити. Він тут постійно перебуває й може йому пощастить налагодити звязок з Літином. А самі потім до Київа. Вакації уже закінчуються, і в Київі нас чекає робота. З'їдуться всі, у кого звязки, і поринемо глибше в підпілля.

„Але що там зараз у Літині робиться?“

„Мабуть ще трус провадять“.

Коні смикнули і знов скажений галоп. Щоб не вилетіти, тримаюся за руку Івана. Він другою рукою обняв, тримає мене й говорить, говорить. І моя душа відповідає так само: „так, ми безперечно далі підемо разом, підемо укупі... Так, ми незмінні товариші на життя й на смерть. Так, ми своє життя покладемо на визволення пригноблених, на знищення неправди. Так, ми вдвох, ми вдвох...“

Коні скачуть, летять, як скажені. Мчить, тікає місяць поміж хмарок мінливих. Ми вдвох уже мовчимо. Тільки руки таємничу розмову свою далі провадять: Так і далі вдвох... все вдвох... і вкупі життя віддамо.

„Так удвох... Так, все укупі“...

Коні мчать. Думки-мрії летять, місяць здоганяють.

VIII

„Отречемся от старого мира, отряхнем его прах с наших ног“...

Ми це твердо пам'ятали і проводили в життя.

Не у родині, не з родиною, а в комуні нове життя творити. Ми революціонери не тільки боротися за нове майбутнє маємо, але й зараз, тепер, своє особисте життя будувати по новому.

І ось я оселилася „в комуні“. Було в нас 2 хаті й майже ніякої обстанови, в одній чоловіки, в другій жінки: я, Женя, товаришка з гуртка й Паша (робітниця). Спали на складних полотняних ліжках,

Іли те, що по черзі кожна варила на машинці (звичайно одну страву), читали, вчилися й вечорами ходили на конспіративні збори. Кожен, хто не мав де ночувати, міг іти в комуни; іноді напаковувалося більш десятка людей.

Тут тісніше знайомилися, єдналися в гуртки.

Одного разу величезний переляк виник; винуватець його Густав Шпет, котрому цього ми довго не могли забути.

Однієї ночі (години о 2-ій) саме ми поснули [а ночувало в комуні двоє таких товаришок, що дома не ночували, чекаючи арешту], я й Женя прокидаємося від тупотіння чобіт в коритарі.

Чую, просто до наших дверей хтось...

— Тук, тук, тук...

— Хто там? — затримуючи хвилювання, питаю я.

— „Іменем закона отворите“ — гуде впевнений бас.

І знов: тук, тук, тук..

Женя, мов обпечена, хапає нелегальну літературу і шпурляє за вікно в сад: за вікно-ж вилазять і дві нелегальні товаришки, добре що низько. Я гукаю до дверей: зараз одягнемось.

Але вже ніхто не стукотить у двері; уже кроки віддаляються.

Це так пожартував, на підпитку, Г. Шпет.

Члени нашої комуни часто відвідували „кабінет зубного лікаря“ на Подолі. Ця вивіска „зубной врач А. М. Гурович, прием от 10 — 12, 6 — 9 веч.“ маскувала вчашання до помешкання Гуровичів численних товаришів, переважно членів або кандидатів до членів Р.С. - Д.Р.П. На око здавалося, що Гурович мала силу пацієнтів.

Тут відбувалися наради Подільської групи есдеків, наради представників Комітету з нами співчуваючими, майбутніми членами; тут давалося різні доручення, тут відбувалися засідання з делегатами інших груп Київських та позамісцевих. Багато я бачила тут людей, переважно робітників т. званої вищої кваліфікації, складалачів друкарні то-що, та дрібних ремісників Подолу. Тут утворився гурток, що я мала його вчити письма й політграмоти і вже почала. А сама в той час одвідувала ще й такий гурток, де я свою освіту поповнювала, це власне гурток, що повстав із середнєшкільного.

Раптом урвалися мої заняття в обох гуртках і то в такий наглий спосіб. Пам'ятаю, я сиділа коло столу в „Комуні“ і „гризла“ Паульсена. Мені доручено було написати реферата на тему: „Паульсен, його життя, та його теорія“.

Вбігає Паша й таємниче до мене й до Жені (більш нікого не було): знаєте, провокатор, провокатор у Гуровичів...

Далі подробиці.

Провокатор... Це той, що влазить у довір'я, знайомиться з усім та всіма, а потім зраджує... Як же тоді жити, як працювати, коли можливе таке страхіття.

— Як? ще дужче з'єднатися, ще завзятіше боротися, — гукнув І., що теж дуже часто бував у „кабінеті зубного лікаря“, що був найактивнішим у цій групі. — А поки що зникнути й готуватися тарарахнути серед обивательського болота блискавицею та громами. Я от засяду за Куно Фішера поки.

Я перегорнула сторінки Паульсена.

— Ну й я сижу... то що? Ну я знатиму ще одну розумну людину, знатиму її думки... ну, мені проясниться ще більше в голові. Добре. Для мене це дуже добре... але кому від того легше, кому краще стане? Це я все для себе, для себе. А хто-ж тоді для тих, хто зовсім темний, хто упсліджений.— І хто така я, коли я тільки для себе?!

— Ви експансивно, а зовсім не логічно мислите, юна революціонерко,— сказав І. і всміхнувся так, що я собі засміялася, покинула Паульсена й пересіла ближче до І.

— Якраз ми всі й ви для них, для тих, хто в злиднях та темноті, але тому в нас і не повинно бути темноти в голові...

— І якраз тому ми маємо весь час серед них бути. Словом, я їду, їду на село, раптом додала я і схопила з стозу листа.— Ось...

В листі товаришка моя шкільна, донька священика повідомляла, що вчительки й досі немає в школі на цукроварні й пропонувала мені, може я маю охоту... „Маю охоту“... Я давно мрію про школу, де я вчитиму дітей вже так, щоб вийшли свідомі всього, де я дорослим читатиму...

Отже я, їду, їду...

Провожали мене Іван та Женя.

Женя цілувала та шептала: „от тобі маєш... несподівано“. І зажурено дивився в очі: „я вже не знаю, як я без тебе... Ну, але як тут закипить робота я тебе викличу“.

Зустрічали мене на станції моя шкільна товаришка та сторожика школи. У школі мене зустріли голі стіни та непереможний гомін дитячих голосів.

— Ш-ша, цитьте! Ось задасть вам нова вчителька. У тебе, Грицьку, ще не загоїлося вухо від старої...

— О, ця молодша, буде дужче битися, подужає краще.

Набилися в подвір'я й молодиці та чоловіки (саме гудок на цукроварні перерву оголосив).

— Нова вчителька.

— Щупленька яка! Чи й вправиться з нашими архаровцями?!

*

На порозі двох хат (три групи в двох хатах) стояла з ранку до полудня й вела за своїм словом напружену дитячу увагу й направляла жадібні знання дитячі голівки до роботи. Тихо було підчас занять: ні гомону, ні пустощів. І веселий хор голосів і радісні ігри на „перемінках“.

— То це вже ви їх „без обіду“ не лишаєте,— скептично хитала головою сторожика. Я затримувала часом дітей, що не вправилися з роботою, але насамперед давала їм їсти, а тоді допомагала виконати завдання.

— Нащо? Нащо „без обіду“? — Хіба голодна дитина краще науку второпає?

Сторожика хвильку збентежена, а тоді авторитетно:

„Ато наша Настасія Павловна—було без обіду й на гречку і сікли по суботах... Все як помагається...“

Ну, отже я не робила все „як помагається“. Більш того,— я робила те, що не помагається. Недільні читання й розмова з робітниками

(батьками моїх школярів) — це не дуже подобалося „власням“. Батюшка морщився, наблюдатель епархіяльний крутив головою (школа була при цукроварні й коштами адміністрації, але чомусь „блюли“ її, окрім директорського ока, ще й епархіяльний „наблюдатель“), а стара „попечительница (директор був нежонатий і „попечение“ що до школи покладене було на матір його) дуже ретельно розглядала мене в лорнетку. „Такая молоденькая и уже такие опасные идеи“ — говорила вона про мене в своєму товаристві, і моя товаришка, дочка священника, що бучала в тому товаристві, переказала мені це. Мені - ж у вічі вона говорила самі компліменти що до моїх методів виховання та навчання — школу вона відвідувала старанно.

— „Удивительно, что вы так с ними справляетесь без линейки: это делает вам честь, это так гуманно. Хотя знаете... *parlez - vous français? Avec ces paysans on ne peut pas si tendre, il faut avoir un gros bâton, je vous assure*¹⁾).

Я не погодилася з такими авторитетними думками високо авторитетної попечительші. А вона вже поволі переставала бувати на моїх заняттях, так шкільних як і позашкільних, видко, все з'ясувала собі. І ми себе вільніше почували — моя аудиторія й я. Зашкарублі, мозолясті руки старанно виводили а, б, в, захоплено бородаті обличчя з книги вичитували — це була грамота. А вже як була „політграмота“ (це я так сама собі називала наші читання й мої пояснення), то годинами не зводили очей, не рухалися.

І вже як кінець, то всі разом:

— Да, це ловко, а ми й не знали.

— Ось воно що! Тепер все ясно!

І як воно так: щоб ото — все знати?..

— Наука, брат... Тепер хоч діти наші знатимуть...

Виходили всі гуртом на ганок. Тут і школярі - діти підчікували своїх батьків, сковзалися, спускалися на гринджолах з горки.

— Живіш, живіш... он темно вже, а завтра рано гудок заспіває... — А я - б іще сидів... На ту неділю, ви - б пораніш, — це до мене. Прощання й жарти, і ще довго голоси чути, аж поки не зникли в низьких хатках під горою, побіч якої в снігах білих дрімав чорний димар цукроварні. Я стояла й дивилася. Сніги, сніги... поринуло в них, заснуло село. І спить воно вже так довгі віки. Встане, попрацює коло землі, коло заліза, та знов спить. А мозок його, а сила його духова цілком безпробудно спить.

Сніги, сніги. А а за ними в долині татахкає, гуде залізний кінь — залізний потяг: там рух, там не сплять. А тут сніги й сон... чорнозем і сон... чорна праця в темряві й сон...

¹⁾ Ви розмовляєте французькою мовою. З цими хлопами неможливо так м'ярко, треба мати товстого дрючка, я вас запевняю.

ЙОГАНЕС БЕХЕР •

ДО РОСІЇ

Кров наша прагне
Злитися з кров'ю твоєю.
Наші співи —
Дзвенітимуть в унісон з твоїми.
Наші руки —
Сплетуться з руками твоїми.
Наші серця
І ваші серця
Полум'ям спільним палають:
Ціла повідь червона вогню...

Запашні степи твої
Хвилями перекочуються до нас.
Наші гори
До вас, мандруючи, ідуть
На заході
Райн виходить із берегів
І міліярдами хвиль блискучих
Вітає Каспійське море.
Сонце Німеччини,
Сонце Росії:
Ви водозбори безмірного сяйва!
Стільки тепла
Ви розсипаєте,
Що аж земля палає.
Бурі Німеччини,
Бурі Росії:
Над землею зняли ви
Ураган світовий.
Під подувом вашим моря сколихнулись,
Закипіли глибини,
Мур світовий затремтів.
Племена Німеччини!
Народи Росії!
Простягніть один одному руки,
Сплетіння залізне
Створіть!

---

* Дві нижче наведені поезії взяті з книжки „Труп на троні“, що її конфіскував був німецький уряд, кинувши поета до в'язниці.

60 мільйонів серць
 Дзвенять назустріч
 150 мільйонам:
 Гей, народи колоній,
 Азіє,
 Африко,
 Слухайте пісню,
 Що співають серця!
 Пролетарі Франції,
 Робітники Англії!
 О голоси,
 Мільйони голосів:
 Співайте, співайте!
 Америко!
 Одягнена в панцир крицевий,

Оплутана дротами електричними:
 Мільйонний хор твоїх робітників
 Гуде і співає
 Разом з нами:
 Світло, кров і метал
 Співають.

О, як ми тепер зариваємось
 У нетра лісів!
 Немов морями неозорями,
 Ми пливемо розлогими ланами.
 Землю відкрито удруге.
 Щастя цілого світу, —
 До нього ми прагнем.

СЛОВО КАЛІКИ

Бурі залізни
 Чотирі роки
 Гули над землею.
 Вогняними плямами
 Небо взялось.
 Мов з твані вимішані,
 Ми тулились по траншеях.
 Настала зима...
 На бівуаках
 Якось кинули до багаття
 Закрижанілу,
 Відірвану руку, —
 Замість сучка!

Ропі із трупів
 Булькотіла в гранатових лійках.
 Знаряд, розірвавшись,
 Закинув корову
 Аж у саме верховіття дерева.
 З галузки на галузку
 Звисали кишки,
 Мов цяцьки на ялині різдвяній.

Лейтенант полонених
 По черзі
 Розстрілював.
 Дарма що були вони хлопці
 Такі самі, як ми:
 Запаршивілі,
 Роз'їдені вошами.
 І що разу, коли я чув,

Як хропе лейтенант,
 Мене так і кортіло:
 „Всади йому кулю...“
 Так чи инакше помреш:
 Мов ту худобу
 Нас заганяє
 В огонь
 Цей живолуп.
 Товариші,
 Хто справжній нам ворог?
 Той, що жере котлети,
 П'є вино
 Та ковтає сметанку...
 Чи, може, той
 Нещасний французький салдат,
 Сербський селянин
 Та голодний кацап!?
 Часто,
 Коли забивав я ворога,
 Мені здавалось,
 Що я втикаю багнета
 У власне обличчя.

Одна рука,
 Одна нога,
 Між ними тулуб,
 А в горі — голова:
 Ось усе, що від мене лишилось.
 Я кручу катеринку:
 „Райнські дівчата
 П'ють райнське вино...“

Всю ту сволоту,
Що розкошує
По будуарах,
Кабінетах,
Борделях,
Отелях.
Ресторанах,
Кав'ярнях,
Палацах,
— Всіх би гуртом
Загнати у шахти!

У рудні,
У темні копальні:
Хай там попрацюють
12 годин на день,
Як багнетами нас
До праці змушали.
12 годин
При штучному світлі,
12 годин
У штучнім повітрі,
12 годин
У чорному бруді,
Лазячи рачки,

Так що й забудеш
Про те, що ти людина...
На цій єдиній нозі
Я теж прикульгаю,
Коли лави злидарів
З пролетарських кварталів,
Ви знов повстанете,
Коли на штурм підете.
Вулиці заскригочуть,
Зариплять віконниці,
Затанцюють гранати...
Заспіває тоді моя кров!
І цією рукою,
Єдиною рукою
Схоплю я рушницю,
Одною рукою набиватиму,
Одною рукою цілятиму,
Одною рукою стрелятиму...

Тоді,
Коли замає вгорі червоний прапор,
Тоді,
Коли червоний салют
Гримне по над майданами...

Переклав *Осв. Бургардт*

Ф. ТАРАН

Блакитний (Еланський) Василь Михайлович

Шаленим бігом мчать події, вимагаючи від нас, сучасників і учасників, великих катаклічних революційних зрушень, нелюдських зусиль, щоб не втратити темпу, не згубити перспективи, не опинитися на позиціях назадняцтва. Цей біг революційних подій, після закінчення нечувано-жорстокої боротьби за перемогу соціалістичної революції, з переходом до творчої роботи вимагає всі сили, всю енергію до рештки віддати справі соціалістичного будівництва, що його з нечуваними самопожертвою та ентузіазмом почали робітничо-селянські маси радянських республік. Цей біг переможний, цей крок твердий, будівничий не дає змоги хоч на хвилинку зупинитися, повернути очі, щоб оглянути шлях минулий, щоб охопити й критично оцінити всі перипетії боротьби. Це виконають вичерпуюче інші. А нам доводиться в щоденній роботі-боротьбі, в добу схематичного накреслення планів, перспектив, з тої чи іншої нагоди, вилущувати основне, що вимальовується сьогодні лише, як тенденції.

А потреба цього конечна. Особливо нині, в добу підняття основної маси, основного фактора нашої економіки — кілька-мільйонного масиву індивідуальних селянських господарств взагалі, а значить і тої частини їх, що міцними куркульськими корінцями врунюються в землю й рівнобіжно з народженням і розвитком соціалістичних елементів нашого господарства відновляють старі ворожі нам тенденції. Боротьба цих двох початків — соціалістичного й капіталістичного — на економічному фронті буде переростати в боротьбу політичну.

Чи реальні ці тенденції та їх перехрещення в сучасних соціально-політичних умовах України? Досвід минулої боротьби за соціалістичну радянську Україну, що відбувалася в специфічних умовах і затяглася, як рівняти з іншими частинами радянського Союзу, на роки й роки, уже сам від себе свідчить, що в період економічного відродження на основі НЕП'у Україна, цей найголовніший упор радянського Союзу на Заході, вагітна великими несподіванками. Досвід широкого переходу до співробітництва з радянською владою та комуністичною партією розбитих в процесі революційної боротьби соціалістичних та інтелігентських угруповань, саме після XII з'їзду партії, теж змушує нас уважно слідкувати за соціально-політичними паростками на основі широкого розвитку активності всіх соціальних груп. Ми були свідками, як, починаючи од більш-менш оформлених групових виступів української інтелігенції аж до окремих, навіть автокефалістів, „визнавалося“ радвладу в писаних і неписаних своїх рідних деклараціях, де лейтмотивом було: XII з'їзд переломив мій (наш) світогляд, XII з'їзд партії, визнавши „хибною“ позицію партії

в національній справі, приводить і мене (нас) до співробітництва з радянською владою на фронті, головню, культурно - освітньому, на фронті національного усвідомлення українського народу. Отже думка про творення національної, а не інтернаціональної соціалістичної України в національних формах це — другий вододіл, що ми маємо в тенденції і що буде більш міцніти на основі економічного зросту неповсько - куркульської стихії, на основі зросту активності соціальних груп цієї стихії.

— Отже, сучасна соціально - економічна обстановка України, особливо в зв'язку ще й з спеціальною суто - українською обставиною, як процес широкої українізації, що переводиться значною мірою не нашими комуністичними руками, — ставить (і буде ставити) знов питання: чи соціалістична Україна — УСРР. чи просто Україна, що є синонімом буржуазної. Носієм ідей останньої є і буде стара генерація колись соціалістичної української інтелігенції, що звикла думати старими торованими стежками. Ці ідеї вона пробує і пробуватиме прищеплювати молодій генерації, що не знала національного гніту царського уряду, що часом і з нашої вини не знає перипетій боротьби за соціальне, а з ним і національне визволення українського народу.

Нині ми вступили в смугу жорстокої боротьби за молоде покоління, за нову генерацію інтелігенції і боротьба ця в тих чи інших формах і буде саме стояти в площині: робітничо - селянська соціалістична Україна, чи Україна дрібно - буржуазна, Україна націоналістична, обмежена.

Останнє 25 - тиріччя, яке характеризувалося нечуванним зростом міци й сили фінансового капіталу, що дійшов до останнього стану свого розвитку — імперіялізму, в корені змінило старі розуміння, старе ставлення і національної справи. Коли в середині минулого століття ми бачили в Європі творення буржуазних держав в рямцях національних, коли лозунгом того часу було „кожна нація — держава, вся нація одна держава“ (Манціні), то останні 25 років уже ставили розв'язання національної справи в иншу площину. Імперіялізм, що висунув на чоло світового господарства (а значить і політики) обмежену групу велетнів — фінансових концернів — зрушив, зруйнував кордони державно - національні, зрушив всі попередні розуміння співвідношення між нацією та державою. Маргарінова „самостійність“ дрібних держав, народів, маргарінове „самовизначення“ буржуазних країн, що ми були й є його свідками, особливо після закінчення імперіялістичної війни, після низки поверсальських угод, викрили це з надзвичайною яскравістю. „Самовизначені“ буржуазні республіки в дійсності повернулися в справжні колонії, що експлоатуються від монополістів концернів в нечуваний спосіб. Лише безнадійний ідіот або свідомий шахрай може задрити на „самостійність“ сучасної Польщі, Латвії, Естонії, Чехо - Словаччини та інших „самостійних“ республік, що постали після Версаля. Лише безнадійний йолоп, що не розуміє сути доби імперіялізму, може ще покладати надії на Комітети національних меншостей при Лізі Націй, які справді є бруталною гешефтмахерською крамничкою в руках владарів сучасної Європи. Доба імперіялізму саме й характеризується тим, що, прикриваючись вивісками національно - вільних народів, група велетнів імперіялістів веде

нечувано брутальне грабування слабших фінансово-залежних країн. Найяскравішим прикладом цього сьогодні є фактичне повернення в рабство колись могутньої імперіялістичної, з блискучим виробничим апаратом, держави, якою була Німеччина. Поставлена на коліна в боротьбі, в пень стерта, як військова сила, Німеччина, одержавши мільярди закордонних кредитів, має лише вивіску самостійності, а насправжки вона є слухняною зброєю в руках несвітніх фінансових концернів. Її державні мужі змушені плазувати біля ніг морганівських агентів. Так виглядає, за сучасних умов розвитку фінансового капіталу, буржуазна самостійність колись могутньої імперіялістичної держави. А самостійність Польщі, Латвії, Австрії та інших Чехо-Словаччин в тисячу разів менше ще за цю.

Цього не хотять розуміти виходні з того світу, тоб-то з другого Інтернаціоналу, рештки так зв. соціалістичної інтелігенції, і то особливо колись поневолених країн, що їх економічно-промисловий розвиток через різні причини був затриманий на цілі століття. Прокинувшись в добу імперіялістичного поділу світу, що zarazом стає й часом підняття промисловості колись одсталих територій, а з ними й народів, ці виходні з того світу, для яких завжди історія лише повторюється, пробують тепер, в абсолютно іншу добу, підносити застарілі гасла: „світ повинен бути поділений на стільки-ж держав, на скільки націй розпадається людство. Хай кожна нація буде державою, кожна держава національним організмом“ (Блюнчі). Це ми бачили протягом цілої історії боротьби УСРР із УНР. Усі творці УНР з так званої соціалістичної частини її, не за страх, а за совість повторювали старі заїзджені ідеї початку першої половини XIX століття, не розуміючи нових обставин, нових умов.

Та воно й зрозуміло. Економічно-відсталу колоніальну Україну, після революції 17 року, відроджувати почали головню так зв. соціалістичні партії (за відсутністю старих буржуазних), і логіка боротьби поволі повернула їх в найлютіших реакціонерів. До цього доходили всі соціалістичні партії II-го Інтернаціоналу, бо саме-ж на цьому, на національному питанні, і крахнув II-й Інтернаціонал. Ще на Інзбрукському Партейтагу австрійської соціалдемократії, в зв'язку з постановкою справи чеською секцією про роботу національно-пригніченої чеської соціал-демократії, питання було сформульовано так: „чи мусить чеська соціал-демократія бути крайнім лівим крилом чеської нації, чи вона повинна бути чеським загоном інтернаціонального пролетаріату“. Досвід боротьби між УНР та УСРР довів, що керівники першої не за страх, а за совість виконували ролю справжніх національних буржуазних політиків, забувши про інтернаціональні соціальні проблеми. Логіка-ж імперіялістичної доби дужча за них — що-разу за вивіскою УНР вона ставила пику закордонного імперіялізму, чи то німецького, чи французького, чи якогось іншого.

Але-ж, як то кажуть, певні умови народжують і певні тенденції. Поруч соціалістичних елементів в нашій господарстві відживають нині й елементи капіталістичні, а за ними йде і відродження дрібно-буржуазних угруповань з їх буржуазними прагненнями. І знов повстає, спочатку в прихованих формах, боротьба між соціалістичною радянською Україною та Україною буржуазною, неповсько-куркулівською.

Чи бути Україні вільною в Союзі соціалістичних, радянських республік, що дає всі передумови розвитку, в тому числі і задоволення національних вимог робітничо-селянських мас, виховання їх в національних формах, в дусі ленінізму, комунізму, чи під брехливою покришкою буржуазної самостійности бути колонією імперіялізму. Іншого вибору немає, не дано. Такі нині, повторюємо, ще приховано, але вже починають окреслюватися дві тенденції.

Конкретні факти життя викривають це. Прикладом цьому може служити відгук на смерть Блакитного В. М. Ундовського „Діла“, що безперечно одбиває заповітні думки не лише дрібно-міщанської галицької інтелігенції, а й думки частини наших, велико-українських дрібно-міщанських кол, що відроджуються на дріжджах НЕП-и, на дріжджах нашої-ж політики в національній справі. Це заповітні думки всіх, що пробують нашу радянську українізацію штовхати в бік уенерівсько-гетьманської петлюризації, тоб-то на рейки буржуазної націоналістичної самостійної України. Ось що пише передовик „Діла“ В. М.— у статті, присвяченій смерті тов. Блакитного („Діло“ 18 грудня 25 року): „ми цінимо в Блакитному те, що, будши членом інтернаціональної партії, він все-ж таки був перш за все визначним і впливовим українським громадянином і діячем, що працював найбільше для України та для її культури“.

Отже, немудрий передовик з „Діла“ (та й не тільки він) цинить в Блакитному не зміст його роботи, а лише форму. Цинить в Блакитному, „що він був перш за все впливовим українським громадянином і діячем“. Особливо-ж він підкреслює, що, мовляв, Блакитний працював для України (якої?) та її культури. Бачимо, отже, як намагаються одного з видатніших, найзалекліших ворогів націоналістичного дрібно-міщанського самостійницького кодла затагнути в це-ж кодло, благо він умер і не запротестує проти такого „способу“. А цей „спосіб“ не просто собі дотримування добрих звичаїв— говорити про померлого, навіть ворога, лише добре (а що приємніше, як іти за труною ворога?). Робиться це в атмосфері такої оцінки нашої революції:

„Російська революція наближається поволі до свого закінчення, то є— в своїм коловім розгоні наближається до тої точки, з котрої вийшла, до того господарського, суспільного й політичного строю, за для якого вибухла— до демократично-буржуазійного строю“¹⁾.

А коли-ж так, коли ми йдемо до „демократично-буржуазійного строю“, то тут не зайво буде затагнути в свою „кумпанію“ і... „видатного українського діяча“ Блакитного В. М.

І це в той час, коли вся історія діяльности та життя Блакитного, роки його свідомої роботи революціонера свідчать якраз проти цього. І це в той час, як тов. Блакитний, що почав боротьбу на національному ґрунті і в першій хвилі революції викинув гасло для себе у віршу. „Тобі, Україно моя, мій перший подих і подих останній“, потім на практиці тяжкої боротьби трансформував цю невизначну Україну в Україну соціалістичну, в Україну радянську, робітничо-селянську, в Україну, як частину Союзу радянських соціалістичних республік. Досвід боротьби, революційної роботи саме Блакитного став чи не

¹⁾ Юліян Бачинський: Большевицька революція і Українці, ст. 23.

найяскравішим фактом повільної, але певної еволюції найкращої частини соціалістичної інтелігенції, що в огні революції загартувала себе, як інтернаціональну, комуністичну. Життя та діяльність Блакитного це — явище, що вивчення його дасть велику науку для молоді робітничо-селянської сучасної інтелігенції, яку нині намагаються стягнути в болото невизначеної назовні, але цілком зрозумілої по суті „України“ залишки старої та старшої, колись соціалістичної та напівсоціалістичної інтелігенції в різних журналах та журнальчиках, лекціях та семінарах, ті, — хто в першу добу боротьби робив це одверто, а тепер пробує це робити в наших таки радянських ВУЗ'ах, прикриваючись часом і радянськими гаслами. Історія життя та діяльності Блакитного нехай і буде прикладом і попередженням нашій молодій робітничо-селянській інтелігенції, що йде нас заступити в будівництві соціалістичної радянської України, як частини великого Союзу Соціалістичних республік.

Блакитний (Еланський Василь Михайлович) народився 1892 р. в селі Козлі на Чернігівщині в попівській родині. Бідне село, — бідні й прибутки попівські. Руга, що давали козельчани своєму попові, не перевищувала з десятин. Семи років лишився Еланський Василь сиротою по смерті батька й жив при матері. Злидні ще настирливіше почали заглядати в родину Еланських.

Розумна, ніжна мати все-ж з останнього тяглася, щоб дати дітям, а їх було четверо, бодай сяку-таку освіту. Попівський стан до певної міри тут допоміг, бо дітям „духовного стану“ давалося на казньонний кошт змогу вчитися по духовній лінії. Закінчивши школу сільську (церковно-приходську), Василь Еланський вступив у Чернігівську бурсу, а потім — у семінарію.

Тогочасні умови — після 1905 року, — коли подих революції охопив усі трудящі маси, головню-ж бідняцькі сільські, революціонізували здебільшого й сільську інтелігенцію. Рухливий, вразливий Василь Еланський з перших кроків свого свідомого життя з головою поринув у різні гуртки — юнацькі підпільні групи самоосвіти. Знаючи всю підноготну брехні та блюзнірства попівського, Василю Еланському було надто тяжко залишатись в лабетах попівських настрій, попівських звичок, попівського оточення. Лише конечність змушувала його коритись, але постійно він шкандибав, він, попович, саме в справах свого релігійно-духовного виховання. Зате він був організатором і душею всіх своєрідних „бунтів“ поповичів, що відбувалися в старших класах бурси, а потім семінарії. Надзвичайно здібна його натура рятувала його не один раз при чергових викидках після ліквідації семінарських бунтів. В надто скрутний стан попав Василь Еланський після одного бешкету-бунту, коли в семінарії Чернігівській за його безпосередньою участю побито чернігівського архієпископа. Лише як найкращому знавцеві літератури, історії та інших надто обтяжених гуманітарних наук, пощастило Василю Еланському не бути випхнутим з вовчим пашпортом із семінарії.

Умови нужденного життя рано змусили Василя Еланського шукати заробітків. Класичним видом їх завжди були (та мабуть ще й будуть) приватні лекції.

Задумлива ультра-класична програма тогочасних шкіл взагалі, а попівських зокрема, уже сама собою змушувала тогочасну молодь шукати відповідей на найпекучіші життєві питання шляхом організації самоосвітніх гуртків. В глухій провінції, якою в той час був і Чернігів, буйно квітнула кашченківщина, донцовщина, понятенківщина та инша ультра-націоналістична українська стихія. Національна романтика та виховання „свідомих“ українців — це були гасла тогочасних юнацьких організацій, розкиданих по цілій Україні. Впливи зародків майбутніх партій (а оформлених самостійних партій Україна, особливо периферія, майже до самої революції 17 року не знала) були заслабі. Всі були згодні на справах національного порядку. Тим густішою була атмосфера специфічного українства в Чернігові, де жив тоді один з владарів української думки, старий Шраг. Отже захоплення національним питанням від перших кроків свідомого життя й самоосвіти Василя Еланського було основним. Та справи соціальні перед Василем Еланським, що свою роботу самоосвітню пробував звязувати із роботою серед селянства, вимагали певної відповіді, штовхали до читання і соціалістичної літератури. Тут українською мовою задовольнити себе він не міг, а це штовхнуло його до звязку з гуртком російської соціал-демократії (потім більшовиків), на чолі якого стояли Селюк, С. Соколова, а потім Кодюбинський Юрко та Приймаков). Так, під двома впливами, зростає, як свідомий революціонер, Василь Еланський. Від 1911 року Василя Еланського начальство взяло вже на замітку, і він, як неблагонадійний, береться під догляд поліції.

Інтелектуальний зріст Василя Еланського чим раз більше приходив в конфлікт зі шкільною обстановкою, бо вже свідомий юнак ні в якому разі не планував свого майбутнього на попівській роботі, справжній зміст якої він уже добре розумів. Добившись посвідки про закінчення чотирьох клас семінарії (а це була справа дуже нелегка, з його постійними непорозуміннями з законом божим, за що двічі залишався на другий рік), Василь Еланський кидає чорний шлях попівства, щоб стати потім на червоний шлях революції.

З духовної семінарії він вступає до Київського Комерційного Інституту, що був єдиною вищою школою, куди приймали семінарів та інших „другосортних“ абітурієнтів. Нова обстановка вже світської школи, широкі самодіяльні та самоосвітні студентські гуртки зразу-ж з головою втягли в себе непосидючого, рухливого, ініціативного, активного Василя Еланського. Більш він займався справами громадсько-політичними, ані-ж наукою своєю. Тут у Києві він уперше определяється і пристає до студентської організації УПСР.

Находила війна, а з нею й евакуація Київського Комерційного Інституту до Саратова. Невеличкий Саратов, куди евакуовано вищі школи Києва, не міг дати студентству типа Василя Еланського засобів до життя. Матеріальна незабезпеченість змушує Василя Еланського кинути інститут і їхати знову до Чернігова. Тут він стає організатором шкільних юнацьких спілок. Зв'язується щільніше з есерівською

організацією в Києві, що з 15 року почала видавати підпільний часопис „Боротьба“. Поширюючи цей орган та його гасла, Василь Еланський зростає на керівника соціалістичної юнацької спілки, яка вела за собою молодь проти старогромадянських угодівських елементів, що не за страх, а за совість допомагали царатові в імперіялістичній війні. Ця свідома боротьба з старогромадянами одшліфувала підпільну юнацьку молодь, як пораженців.

*

17 рік застає Василя Еланського в Чернігові керівником уже численної соціалістичної юнацької спілки, членом гуртка УПСР та членом різних національно-культурних установ, як „Просвіта“, „Громадський хор“, що були прикриттям та джерелом матеріальних ресурсів для нелегальної роботи.

Засоби до життя в цей час В. Еланський добуває тим самим репетиторством, роботою в бібліотеці та архіві, та ще технічною роботою біля „Чернігівської земської газети“, як коректор та технічний секретар.

Після лютневої революції 1917 року, Василь Еланський увесь віддається справі революції, як член виконкому Чернігівської губ. ради робітничих депутатів, голова губерніяльного комітету УПСР, член губернської ради селянських депутатів. Не зважаючи на свою належність до УПСР, з перших кроків революції він тримає контакт з лівими фракціями ради: більшовиками проти меншовиків і російських есерів, проводячи одночасно розкладову роботу серед вірного керенщині гарнізону під гаслами національного та соціально-революційного максималізму.

В цей час відбувається кристалізація самої УПСР, що відбула два з'їзди і поруч з УСД стала на чолі національно-визвольного руху, а потім і розпочала боротьбу за національну владу.

Перші кроки на цьому напрямку в умовах, коли до партії стихійно полізли десятки тисяч сумнівних елементів, уже дали в партії УПСР першу розколинку — позначилося ліве крило партії, що потім скристалізувалося на третьому з'їзді УПСР, як ліва його частина, — „Лівобережці“ на чолі з Михайличенком, Блакитним, Шумським, Заливчим, що і були введені до складу ЦК (Блакитний — як кандидат). 1917 року від ради робітничих депутатів Чернігова Блакитного (з цього часу він уже відомий під цим прізвищем) вибрано на Київську окружну нараду за спільним списком більшовиків і УПСР. В кінці літа 1917-го року Чернігівська рада робітничих депутатів приймає постанову скликати всеукраїнський з'їзд рад; висувається гасло передачі влади радам. Всупереч партійній лінії, Блакитний бере участь в підготуванні з'їзду, як представник „української фракції“, виступаючи з більшовиками. По скінченні цієї наради знов працює в Чернігові. На грудневий з'їзд рад 1917 року проходить від ради робітничих і солдатських депутатів уже за чистим списком УПСР, не блокуючись з більшовиками після твердої лінії ЦК. На установчі збори за партійним списком УПСР, з наказу ЦК, кандидатура Блакитного здійснюється „за більшовизм“, не вважаючи на те, що Блакитний

ввесь час був головою губерської організації УПСР. На грудневий всеукраїнський з'їзд рад Блакитний поїхав з мандатом від ради робітничих і салдатських депутатів, при чому ЦК УПСР проводить його та Л. Ковальова (представників лівої частини ЦК) до президії, зобов'язавши їх в порядку партійної дисципліни триматися партійних директив. Відомо, що це був підмахльований Центральною Радою з'їзд, скерований проти наростання українського Жовтня, проти більшовиків. Тогочасний Головний Комітет більшовиків у Києві був ослаблений для того, щоб протистояти націоналістичній центрально-радській стихії. На з'їзді більшовики були в меншості і після протесту в справі махловки з'їзду покинули цей з'їзд і виїхали до Харкова, де, як відомо, був організований ЦИКУКУ на чолі з представником лівих УСДРП Медвідьовим.

Блакитного після з'їзду залишають уже в Києві на технічній роботі в ЦК, щоб таким чином ізолювати його од масової роботи. Займаючи в ЦК УПСР ліве крило, Блакитний обстоює мир з радянською Росією, перевибори Центральної Ради та заведення радянського ладу на Україні. Разом з Одоєвським, за посередництвом лівого російського есера Качинського, бере участь в переговорах лівиці ЦК УПСР з представником Ради народних комісарів радянської Росії по телеграфу, за що й заарештовано цілу лівицю.

Блакитний випадково втікає від арешту і провадить революційно-пропагандаторську роботу в українських полках за негайний виступ проти Центральної Ради. Повстання арсенальців, а потім прихід до Києва Муравйова, що в своєму наказі проголосив війну всьому українському, як представник „далького севера“, викликає двохсторонню націоналістичну бурю, що кінчилася кривавими подіями, забиттям видатних революціонерів, як Бочковський, Зарудний, Пугач та інші, що самі почали уже боротьбу проти Центральної зради, як тоді звали Центральну Раду. Блакитного теж кілька разів арештовують, і лише випадок зберігає його од розстрілу.

Це одштовхнуло тодішню лівицю ЦК УПСР од ближчих зв'язків з Муравйовим, а значить і більшовиками. Але все-ж це спинило їх роботи по розвалу самої УПСР. Блакитний, виступаючи в полках за негайний виступ проти Центральної Ради та Генерального Секретаріату, через правицю ЦК УПСР добивається визволення арештованих своїх однодумців з лівиці—тов. Шумського та інших.

При втечі Центральної Ради з Києва, Блакитний лишається в ньому і працює на радянській роботі, як член Київської Ради. Тодішня співпраця на радянській роботі лівиці ЦК УПСР з більшовиками будувалася на опозиції лівиці УПСР до більшовиків, головню на національному моменті. Опертя соціалістичної революції на Україні на її внутрішні сили (в протигагу Муравйовському „мы пришли с далекого севера“, чим на радість шовіністичної Центральної Ради виправдувалось „окупанство“ радянської влади на Україні)—ось постулат, приймаючи який і для переведення якого лівиця УПСР лишилася з відходом радянської влади та поверненням Центральної Ради за допомогою німців до Києва.

З поворотом ЦК УПСР лівиця його, на чолі з Михайличенком, Блакитним, Шумським, почала готуватися до скликання конференції

лівобережців - інтернаціоналістів, що мала визначити даліші організаційні форми та ідеологічну платформу нової уже по суті групівки, що в своїй роботі спиралася на незаможницьку частину українського селянства. Та більшість з ЦК УПСР, на чолі з Ковалевським та іншими, усунула з керівничої роботи в ЦК всю лівицю, в тому числі і з газети, та перекинула на технічну роботу. Центральний комітет УПСР прийняв пропозицію члена ЦК Салтана віддати Блакитного, як зрадника України, під коронний суд. Але цьому перешкодив наступ гетьманської реакції, що за допомогою німців ішла до встановлення чорносотенної влади на Україні через голови безталанних Голубовичів, Ковалевських, Грушевських.

В момент гетьманського перевороту, користуючись панікою ЦК, Блакитний з Михайличенком захоплюють у свої руки газету „Боротьбу“ і видають бойовий № з гаслами соціалістичної революції. Цей № вийшов уже за гетьманщини і ширили його уже представники лівої частини УПСР. З гаслами соціалістичної революції ліва частина УПСР і пішла в підпілля. На третій день після приходу гетьманщини Блакитний та Михайличенко були арештовані і посажені до Лук'янівської в'язниці.

*

Після трьох місяців Лук'янівки Блакитний та Михайличенко виходять на волю. За ці три місяці відбувається процес остаточної кристалізації лівої частини УПСР, що навчена досвідом зрадництва правиці ЦК, повела підготовчу роботу до чергового четвертого з'їзду УПСР, який відбувся в травні 18 року в Пуцкій Водиці біля Києва.

Зім'ята гетьманським чоботом правиця УПСР, що в особі Голубовича проторувала доріженьку до приходу німців та гетьмана, на цьому з'їзді була дезавуїрована лівою частиною Центрального Комітету, що захопила до своїх рук ініціативу, одержала більшість місць у Центральному Комітеті і, не запросивши на засідання ЦК праву меншість його, ухвалила розпустити УПСР з її сотнями тисяч членів партії. Так ліквідовано одну з величезних перешкод в боротьбі за соціальне, а значить і національне визволення українських трудящих мас. Після цього розгону партії, щоб не дати змоги членам ЦК з правиці знову використати стару марку УПСР, лівиця почала організацію нової партії, що все таки звалася УПСР.

З виходом із в'язниці Блакитного, його кооптується до складу нового ЦК УПСР, що до своєї назви додали ще назву „боротьбистів“, бо останній № „Боротьби“, виданий перед гетьманщиною за участю Блакитного та Михайличенка, з гаслами соціалістичної революції, був надто популярний і сама назва „Боротьби“ та „боротьбистів“ стала вже широко розафішованою, головню в селянських масах. Новий Центральний Комітет всіх своїх членів послав емісарами у різні закутки України добирати та формувати нову партію, а також вести підпольно-організаційну роботу, готувати повстання проти гетьмансько-німецької реакції.

Блакитний спочатку їде до Одеси, де налагоджує видання тижневика „Боротьба“, а також видає низку революційних відозв та брошур. Після Одеси він по черзі працює в Києві, Харкові й Полтаві.

Повстанче - селянський рух по цілій Україні день від дня дужчав. Слабе керівництво підпольних організацій більшовиків змушувало нову партію взяти на себе провід та консолідацію повстанчого селянського руху. В наслідок бачимо, як на початку осені 1918 року ЦК боротьбистів організує Всеукр. Центрревком. Основними засадами Всеукрревкому було: 1. Українська Соціалістична Федеративна Республіка Рад Сел. і Робітн. депутатів у спілці з соціаліст. республіками, в тому числі і з Совітською Росією; 2. Організація Українського Робітниче-Селянського Уряду (Ради Народніх Комісарів України) на з'їзді Рад Селянсько-Робітнич. і Солдат. депутатів; 3. Боротьба з буржуазією, буржуазно-національною владою й взагалі з великою контр-революцією і т. д. Як член Всеукрвоенкому, Блакитний був командирований для керування повстанчим рухом на Полтавщині. Майже одночасно з виступом директоріянців на чолі з Балбачаном в Харкові, було піднято повстання проти гетьмана та німців у Полтаві з гаслом УСРР та Радянської влади. Блакитний виставляється на чоло міжпартійного Губревкому, що в нього входили представники всіх радянських партій. Півтора дні існувала радянська влада після повстання в Полтаві, доки не підійшли балбачанівці і не розбили повстанче - радянські загони, що не мали часу реорганізуватися після підпілля. Ревком у цілому був заарештований. Але хуткий підхід радянського війська ліквідує балбачанівщину на Лівобережжі, Блакитний звільняється з в'язниці, короткий час працює у Харкові, а потім знов переїздить до Києва — тодішньої столиці УСРР.

*

В період другої УСРР починаються вже переговори між боротьбистами та організаціями КП(б)У про організоване злиття. У березні 1919 року на третьому з'їзді КП(б)У, що відбувався паралельно з партійним з'їздом боротьбистів у Харкові, ця справа стояла на всю широчінь. Київський обласний комітет КП(б)У перед цим уже вів переговори про це організоване злиття, мотивуючи його тим, що „об'єднання всіх радянських груп навколо комуністів збільшить організаційні сили робітничої революції, а, значить, до певної міри полегчить процес радянського будівництва, зробивши його більше безболізним“. Київський Губком КП(б)У увів навіть до колегії київських „Вістей“ представника боротьбистів. В цьому процесі боротьби за злиття двох революційних загонів видатну роль відігравав сам Блакитний. Ще перед протигетьманським повстанням, як уповноважений ЦК для зв'язку з іншими радянськими партіями, вів Блакитний переговори з представниками Київського Крайкомітету КП(б)У (т. т. С. Соколовським, Тарногородським, а потім тов. Бубновим) про об'єднання революційної акції, а потім і об'єднання партій.

Але третій з'їзд КП(б)У, після доповіді тов. Яковлева, ухвалив злиття не переводити, але ввести в уряд представників боротьбистів, що виявили себе підчас боротьби з гетьманщиною та директорією як справжні революціонери, що вели за собою значні кадри селянські, головно незаможницькі. Цим до речі ще наносилося певного удару російським лівим есерам, що пробували на Україні розвинути свою акцію.

Особливо активно почали притягатися сили боротьбистів до радянської роботи після повстання Григор'єва, коли партія боротьбистів вся мобілізувалася для боротьби з григор'євщиною, чим іще раз наочно широко заманіфестувала своє революційне обличчя. Десять членів ЦВК УСРР, обрані на з'їзді Рад, широко були використовувані на радянській роботі, в Раді Народніх Комісарів, ЦВК'у України та ин. Блакитний у цей час, як член ЦВК, працює на радянській роботі та веде партійну роботу у боротьбистів, як член ЦК, редактор „Боротьби“, керівник літературного відділу ЦК УПСР (комуністів), що прибрала таку назву на своєму 5-І з'їзді партії весною 1919 року.

*

Насувалася денікинщина. Свідомі робітничо-селянські маси, що йшли почасти за УПСР (комуністами) та УСДРП (незалежними), на своїх плечах переконавшись, підчас гетьманської реакції та директорії, до чого веде розбіжність та партійна гризня, особливо в часи підпілля, в часи неорганізованих локальних повстань, рішуче вимагали об'єднання. І ми бачимо, як після розколу незалежників (після того, як партія незалежників пішла у повстання проти радянської влади), одколюється ліва частина, що хутко йде до гасел комунізму. Ці дві групи—УПСР (комуністи) та ліві незалежники—перед самим денікинським підпіллям, де у липні 1919 р., об'єднуються в одну партію, що прибрала собі назву Української Комуністичної Партії боротьбистів. Обирається новий Центральний Комітет з представників обох партій і нова партія на ходу готується до тяжкого денікинського підпілля.

Блакитний, Шумський та Михайличенко входять до складу підпільної трійки, що мала керувати цілою підпільною роботою УКП боротьбистів. Блакитного зобов'язано видавати підпільну літературу та вести звязки з іншими підпільними партіями, перебуваючи в самому Києві. Завдяки чорній провокації та й слабій обережності, контр-розвідка денікинська натрапляє на сліди підпільної роботи боротьбистів, арештовує Михайличенка та інших, провадить з ними нечувану розправу, підхоплює в свої руки звязки та явки. Змушений втікати після невдалого збройного повстання, що організував у Києві Центральний революційний штаб, Блакитний перекидається на правобережжя в гущу селянську, в партизанський повстанчий рух, як його керівник і організатор.

Історик¹⁾ української революції так характеризує роботу боротьбистів підчас денікинського підпілля: „Правобережжя, особливо Волинь та Поділля, в особі боротьбистів підчас денікинщини мало добре організовану партію, що постачала літературу та підпільних робітників на цілий район“. Після кількох невдалих операцій штаб повстанчих загонів, де був Блакитний, погромило денікинське військо, що в цей час одкочувалось уже від Києва. Втікаючи, Блакитний лучив на Білоцерківщину, вже очищену од денікинських банд. З виходом з підпілля, Блакитний повертає в Київ, де в цей час уже працював ЦК боротьбистів.

¹⁾ М. Равіч-Черкаський — Історія КП(б)У.

В Києві Блакитний знов редагує орган ЦК боротьбистів „Боротьбу“, видає літературу.

Вже набувши певного революційного досвіду, звязавшись з частиною робітництва, ЦК УКП боротьбистів повів переговори з Комінтерном про прийняття партії боротьбистів, як члена Комінтерна. Блакитного разом з іншими членами ЦК Боротьбистів делегується у Москву на переговори з Комінтерном в справі цього прийому. Переконавшись там у безплідності та безцільності цих переговорів, бо Комінтерн ніяк не міг дозволити існування двох комуністичних партій, а значить і двох осередків революції на Україні, Блакитний повертає на Україну до Харкова, де разом з Шумським та Гриньком закладають Лівобережне Бюро ЦК боротьбистів, що почало хутким темпом роботу об'єднання боротьбистів з КП(б)У.

*

Це об'єднання відбулося на четвертій конференції КП(б)У та на другому з'їзді боротьбистів в березні 1920 р.

Незаможницькі маси селянські та кадри соціалістичної інтелігенції, що зросли та загартувались в огні років революційної боротьби та підпільної тяжкої роботи, з кожним місяцем, з кожним кроком відчували абсолютну свою слабкість без міцної єдино-послідовної організаційної класової бази, якою може бути лише пролетаріат. Спроби його організації після виходу з підпілля, спроби втягнення до партії боротьбистів пролетарської маси в умовах колосального підупаду промисловости, в умовах „декласировація“ і самого пролетаріату та ще на гаслах опозиції, що її все-ж як рацію існування підкреслювали боротьбисти, давали негативні наслідки. В той час, поруч боролася міцна, пролетарська партія КП(б)У, що мала революційні традиції та звязки в робітничій класі України бодай і чужонаціонального складу, мови та культури. Уже в повітрі в той час носилися майбутні нові бої за соціалістичну радянську Україну, що її підняти своїми силами, що її організувати своїми засобами партія боротьбистів не змогла-б. І це вона зрозуміла. От чому боротьбисти без жодних умов пішли на ліквідацію своєї партії, на влиття її в КП(б)У, що й відбулося на 4-й конференції КП(б)У. Видатну роль в цьому історичному факті консолідації комуністичних сил української революції відіграв Блакитний, що вітає від боротьбистів конференцію КП(б)У. Блакитного обирається до складу центрального комітету компартії України і призначається завідателем відділу роботи на селі та редактором „Селянської Бідноти“.

Але в цей час розвиваються військові події на польському фронті. Поляки, за допомогою петлюрівщини та зради галицьких загонів, проривають фронт червоного війська. Центральний комітет та ЦВК України командують Блакитного та Фелікса Кона на Правобережжя для організації захисту (а потім евакуації) Києва.

Працюючи при Реввійськраді 12 армії, що після відступу з Києва розташувалася на лівому березі Дніпра, головно по Чернігівщині, Блакитний веде широку роботу організації незаможництва та с.-г. робітництва, наймитства. Ці нові організації з перших таки кроків

дали позитивні наслідки, розплутуючи на селі, в найглухіших закутках, махінації Петлюри, що в той час розкинув широку сітку своїх повстанкомів та ревкомчиків, а то просто своїх агентів, особливо в запіллі Червоної армії.

Протягом кількох тижнів друкарня-потяг 12-ої армії друкує 15 листівок і в сотнях тисяч поширює по цілому Лівобережжі та Правобережжі в запіллі вже поляків та петлюрівців. В цих листівках змальовується справжню суть „самостійництва“ Петлюри, що прийшов за допомогою польсько-шляхетських багнетів. Цієї пропагаторсько-агітаційної роботи вимагала не лише територія безпосередніх військових подій. Задушлива націоналістична атмосфера як реакція на початок переведення в життя „продразверстки“, поширилась у всеукраїнському масштабі. Націоналістична українська інтелігенція, вчувши близькість своєї дрібно-міщанської стихії, що перла на чолі з Петлюрою на Вкраїну, широко використовувала невдоволення селянства, головним чином куркульства, плановою продразверсткою радянської влади і організовувала його навколо самостійницьких петлюрівських гасел „незалежної УНР“.

Для розбиття цієї брехливої кампанії, для поширення і усвідомлення найширших робітничо-селянських мас в справжніх гаслах Радянської влади мовою українського народу, мовою українською, треба було розвинути величезну агітпропагаторську роботу у всеукраїнському масштабі. Для цього відкликається, не зважаючи на всі протести тов. Кона та Реввійськрази 12-ої армії, Блакитного і призначається на Голову Колегії Державного Видавництва, що в той час відогравало значіння цілого Наркомату агітації та пропаганди. Потім Блакитного-ж призначається редактором „Вістей“ ЦВК України (потім ВУЦВК).

Тяжке і мало вдячне було це завдання організувати друковану агітпропроботу за тих умов. Не казати вже про колосальну скруту матеріальну, т. з. об'єктивні умови, як брак паперу, неналагодженість поліграфії (бо Харків-же ніколи не був поліграфічним центром), Блакитному, як керівникові цілої агітпропагаторської роботи на Україні друкованим словом, довелося зустріти шалений опір із боку націоналістичної української стихії. Вже не будемо говорити про якесь творче культурне оточення, що без нього не може дихати жодне видання, цього не було. Українська передреволюційна та післяреволюційна журналістика вся наголо виїхала за кордон, емігрувала, а коли що й залишилось на Вкраїні, то сумлінно саботувало кожен крок українського радянського слова друкованого. Працювати в радянській українській пресі вважалося тоді за найганебнішу зраду „національної справи“ „неньки-України“. І про те все, Блакитний, з наказу партії та Радвлади, широко поставив і видання агітаційної брошури у Держвидавві, і почав видавати „Вісти ВУЦВК“ в десятках тисяч тиражу.

На неможливій бібулі або цукровому папері виходили „Вісти ВУЦВК“ та брошури Держвидаву, що їх з великими труднощами можна було читати. Але роля їх була надзвичайна. Кожен закуток, одержуючи ці шматки бібули, з них довідувався про справжні наміри радянської влади, про її заходи, про її роботу, чим розбивалося

плітки базарні, що плавом пливли з усіх хуторів та хуторців куркульських, од банд та бандичок, які вели свою криваву перекличку з одного краю України до другого. Крім роботи в Держвидавві та „Вістях“, Блакитний працює в ЦК у від. робселі та в ЦВК, як член його. 20 року Блакитного обрано делегатом від України на другий Конгрес Комінтерну.

*

Прийшов 21-й голодний рік. Нечувана господарча криза, як наслідок війни, ще потроєна лихоліттям голоду, удесятерила труднощі роботи партії та радянської влади. Тогочасне становище газети було просто неймовірне. Ось що писав заступник редактора „Вістей“ тов. Христовий про стан газети секретареві ВУЦВК'у.

„Штату постійних співробітників редакція не має, через віщо „Вісти“ не можуть задовольняти вимог в освітленні політично-державного життя, а значить і читача.

„Вісти“ не мають жодного репортера, що унеможливило справу навіть технічного обслуговування комісаріятів та інформування робітничо-селянських мас про роботу уряду; тираж газети офіційно вважається, як десятитисячний, в той час як за відсутністю та перебоями у подачі електрики є можливість друкувати лише 2 тис. примірників. Часом доводиться друкувати руками. В таких випадках тираж сягає не більше 500—800 примірників“...

Бачучи таку нечувану кризу з газетою, ЦКП(б)У ухвалює постанову, якою доручає Блакитному, звільнивши його від усіх інших робіт, поставити газету „Вісти“—„як центральну, велику, добре поставлену газету радянсько-партійного типу“.

Почалася тяжка, марудна робота будови отої добре поставленої великої газети. Цілий 21-й рік власне йшла боротьба за регулярний вихід сякої-такої газети, бо на перешкоді були матеріальні умови того часу з отим цукровим папером (та й його часто бракувало), з відсутністю електрики та й з голодними та холодними робітниками. Уже нормальний вихід газети був героїзмом. Робітники друкарні, одержуючи по $\frac{1}{2}$ фунта (і то не що-дня) замість хліба—мамалиги, не дуже охочі були, не вважаючи на всю свою пролетарську свідомість, до складання газети. Вони радше кидали свої верстатки та втікали на села, заробляючи якою-небудь роботою шматок насущного, або поверталися просто у міщочників. І щоб підняти дух, щоб виконати наказ партії про вихід газети, Блакитний ішов і брався сам за верстатку і сам набирив рядки, а за ним бралися до роботи й робітники й газета виходила. Ще більші труднощі матеріальні спали на голову газети з переходом до самооплати.

Роз'ярена націоналістична стихія українська, інтелігентська та службова, ігнорувала українську радянську газету, як газету зрадницьку, яничарську. А російська чиновницька інтелігенція з такою-ж ворожістю відносилася до української, за її термінологією „петлюрівської“,—газети.

Бачучи кризу, що крім всіх інших причин було ще показником і слабкої кваліфікації самої газети (газета була неінтересна своїм

змістом), Блакитний поставив справу про поліпшення якості самої газети.

Першою спробою довідатися, чого хоче читач, до чого він прагне, — була організація на початку 22-го року двохтижневика сатири „Червоний Перець“, що дав потім газеті такого читабельного літспівробітника, як Остап Вишня. Брак журналістичних сил взагалі Блакитний поповняв шляхом самоексплоатації. В цей саме час він починає майже у кожному номері, крім передової статті, писати ще й фельетони у віршах, сатири, епіграми і т. и. Своім співробітникам він 21-го року в кінці присвятив таке:

Василь сидить і пише, пише...

(Ша — тихше)

Передовицю, чи щось инше,

У прозі... віршем...

Він на замовлення чи з

примусу

Напише верстви й кілометри,

Але за зміст уже не гнівайтесь:

Вважать за творчість слова — корчі,

Набори звуків

— Усе оденьке, що барометр

Покласти хворому під руку...

*

Отже, Блакитний бачив, що власних своїх сил замало, що треба готувати за всяку ціну нові кадри радянських українських літераторів, журналістів. І він з усім блакитинським запалом та еланівським чуттям поринув у організацію молодих літераторських сил, що мали стати справжніми творцями нової робітничо-селянської радянської літератури, бути водночас і газетними робітниками. Ми бачимо, як він бере участь в організації пролетписьменників, шукаючи організаційних форм та ідейного змісту їхній роботі. Шукання цих форм привело його до організації пролетарських письменників „Гарт“, що за безпосереднім керівництвом Блакитного зібрав навколо себе усі кращі революційні письменницькі українські сили, остаточно закріпившись на позиціях радянського будівництва, на позиціях творення робітничо-селянської радянської культури. Для виховання та організації цих молодих паростків радянської культури Блакитний організує при газеті „Вісти“ спеціальний культурницький додаток „Література, Наука й Мистецтво“, де веде й теоретичну підготовку і практичну роботу письменників, літераторів, поетів. Для кристалізації їх та скерування творчої уваги своєї письменницької організації, Блакитний штовхає „Гарт“ на шлях роботи серед робітничої аудиторії в робітничих клубах. Та нова організація не обмежується лише на творенні пролетарської літератури. І інші галузі мистецтва, як сценічне, образотворче, нарешті вокальне, — всі вони вкладаються

в організаційні схеми Блакитного, всі вони організують свої „гарті“, або організації близькі своїми напрямами, до загальної лінії „гарту“.

Цей гартянський обруч широко-громадських форм на фронті творення робітничо-селянської радянської культури, це одна з найбільших заслуг Блакитного перед робітничо-селянськими масами України.

„Гартянський“ громадський колектив, що купчився навколо газети „Вісти“ та навколо літературного додатку до газети, створив уже ту творчу атмосферу, що дала змогу дійсно ставати газеті читабельною, цікавою. Але лише на цих письменницьких, здебільшого інтелігентських колах, не можна було будувати перспективи великої щоденної радянської газети. Треба було крім цього культурного обруча створити навколо газети широкий робітничо-селянський обруч співробітників та читачів з самих таки робітників та селян. Таку форму російські центральні газети уже мали. Такою формою є робселькорія. І Блакитний на всю широчінь поставив цю справу в „Вістях ВУЦВК“. Спочатку дописами з місць більш-менш кваліфікованих дописувачів, як П. Лісовий та В. Чучма, газета поволі почала просуватись та читатись чим раз нижче та нижче. За цими уже кваліфікованими дописами потяглися відгуки з місць, зав'язалися перші ниточки українського сількорства. З великою радістю зустрічав Блакитний появу перших справжніх сількорів із самих глибин села, із самого прикорня селянської дійсності.

За допомогою виступів „Гарту“ на фабриках та заводах почали приходити до редакції і активісти робітники, робкори, що потім, день від дня, збільшувались у своєму числі, завойовували і для себе почесне місце у „Вістях ВУЦВК“. Так під керівництвом Блакитного „Вісти“ зростали, дійсно, у велику щоденну, добре поставлену і вже читабельну газету.

Переломним роком в житті газети слід уважати 24-й рік, коли газета завоювала собі і читача і широкий кадр співробітників і почала зростати в тиражі.

До 25-го року зріст газети вимагав і кращого, ширшого літературного керівництва, головним чином уже теоретичного, на літературно-мистецькому фронті. Це змусило редакцію, уважаючи на вимоги часу, подвоїти свій літературний додаток, надавши йому і побутового напряму для виявлення та висвітлення низових процесів культурно-побутових, що відбуваються в широких робітничо-селянських масах. Блакитний перетворює додаток ЛНМ в К. і П.

Але й цього вже було замало. Пройшовши підготовчі класи через Гарт, Плуг та різні інші літгуртки, нова робітничо-селянська генерація інтелігенції вимагала уже свого журналу. Це, як ніхто, розумів Блакитний і, не зважаючи на всі труднощі матеріально-технічного порядку (ота гомонська поліграфія), організував двохтижневик „Всесвіт“, що швидко здобув собі і популярність і читацькі маси.

Поруч з цією часом марудною, нудною, буденною, чорною роботою Блакитний знаходив час і для творчої літературної роботи. Його числом невелика кількість поезій, оповідань, — це чи не найкращі зразки першої доби, перших кроків радянської української літератури.

Все це — і літературна робота, і культурницькі плани радянзації мистецтва, громадсько-культурна робота, все це зв'язувалось з основною ідеєю, ідеєю боротьби за зміцнення робітничо-селянської соціалістичної України, все це у Блакитного входило в обсяг радянського будівництва. Кинутий на цей важливий фронт волею партії, Блакитний кожен крок свій, кожен свою думку здійснював, маючи на увазі саме інтерес зміцнення партії, зміцнення радянської влади.

Як член ЦВК Союзу та член ВУЦВК'у, Блакитний активно брав участь у всіх ділянках радянського життя. Він, як редактор органу уряду, завжди бувши в курсі справ, чутливо озивався на кожен нову думку, на кожне нове слово. Не минало жодної сесії ВУЦВК'у, а потім і ЦВК СРСР, де-б Блакитний, як державний муж, не брав участі у розв'язанні пекучих проблем, що стояли перед радянською державою, перед радянською владою.

Блакитний, як борець за соціалістичну революцію, як будівник радянської держави, блискуче знав і ролі партії у цьому будівництві. Він, як член компартії, однаково поважно ставився до виконання своїх партійних обов'язків, будучи на чільному місці члена ЦК, і так само поважно виконував і прості, але тяжкі обов'язки і рядового члена компартії. Він завжди був дисциплінованим, витриманим комуністом, лєнінцем.

*

Вихований в революційному оточенні, в боротьбі, — Блакитний знав ціну дружбі, знав ціну товариським відносинам. Хто з нас, кому доводилося зустрічатися, а тим паче працювати і жити з Блакитним, не знав, на собі не відчув цієї прекрасної риси Василя? Хто з нас, з його безпосередніх співробітників, не знав його, як справжнього товариша, що однаково ставився до всіх, без уваги на те, які з ким були в нього формальні стосунки. Блакитного, — ми його просто звали Василем, — всі знали, як одного з небагатьох, у кого завжди можна було зустріти справжній ширій товариський відгук на кожен свою невдачу, на кожне своє нерозуміння того чи іншого явища. Помешкання Василя, це - ж було якесь прихилище усім, кого доля радянського — партійного, ато й просто робітника закидала в Харків. Помешкання Блакитного ніколи не знало засувів, ніколи не знало замків.

Ця надзвичайно яскрава риса Блакитного широко була відома серед товаришів. До нього, як до Блакитного, і як до редактора, і як до літератора, збиралися в редакції всі, хто мав якесь діло (ато й без діла), часом перешкоджаючи його важливій і відповідальній роботі. І ніколи (це можна категорично сказати) ніхто не чув од Блакитного якоїсь прикрости, слова гнівного чи жорстокого офіційного, чиновницького, начальницького слова. Це знала широко й периферія, молодь робітничо-селянська. Пише приміром до Блакитного — із села Д. Л. повіту, на Полтавщині юнак (зараз визначний робітник — комсомолец):

„Маючи тягу до літературної пролетарської творчості і не маючи змоги дійти до мети в глухому закутку України—

селі Д. до Вас, як до пролетарського письменника — редактора, звертаюся з щирим проханням допомогти вийти із цього становища, шляхом викликання мене в Харків в одну із редакцій, або літературних осередків на посаду співробітника, де обіцяю покласти всю енергію на користь комуністичної праці і літератури. Я гадаю, що ви впізнаєте пориви селянина юнака і прийдете йому на допомогу... Чекаю задовольняючої відповіді!..“.

Одержуючи такі, часом наївні, але завжди довірливі, щирі листи (а їх Блакитний одержував з усіх глухих закутків України сотні!), не залишав він їх без відповіді, не залишав нові памолодки майбутніх будівників робітничо-селянської культури. Кожен з них мав од Блакитного товариську пораду, мав щире слово товариське і мав реальну допомогу чи то порадою, чи й матеріальну. Це, крім усього іншого, робило його, завдяки його особливим властивостям уважної, чутливої людини, одним із справжніх керівників робітничо-селянської радянської молоді.

Блакитний це — найпопулярніший з українських товаришів комуністів серед комсомолу. І то не дарма. Він завжди був по-молодечому радісний, він у найтяжчі часи був з молодняком, даючи йому відповіді на пекучі питання, на непорозуміння, на теоретичне нерозуміння перспективи в тяжкі часи і для партії і для Радвлади. Відомо, що молоді, яка не пройшла певної теоретичної школи, часом не сила аналізувати обстановку, не сила бачити ясну перспективу, особливо в часи поворотів комуністичної партії, і тому вона іноді падає духом. Тоді вона вимагає до себе надзвичайно великої уважності, і то уважності, що не спиралася-б на голий авторитет, керівництва не на основі методи психологічного примусу, схилення голови перед авторитетами, а вимагає товариської, щирої своєрідної методи, підходу, дискусії. В таких випадках роля Блакитного, з його спеціальними особливими рисами характеру, як партійця та політичного керівника, була особлива. В цьому відношенні своїм характером, своїми підходами до молоді робітничо-селянської, до її організованої частини — комсомолу, Блакитний мав щось спільне з тов. Бухариним, що особливо близько уміє підійти й зрозуміти болючі місця комсомолу і дати практичні вказівки, і то не наказами, а показами, не суворим „обліченням“ хиб, ухилів комсомольських, а живим висвітленням, бадьорим кликанням та малюванням перспектив перед молодшими, ще незрілими в політичних справах юнаками. Хто з нас, партійців чи комсомольців, кому доводилося стикатись з Блакитним на роботі, особливо 21 року, під час голоду, нечуваної руїни, не переконався цього. Партія повертала до нової економічної політики, і навіть у серцях загартованих і в практичних боях, і в теорії товаришів, відчувалась певна настороженість до нового повороту партії. Це в десятки разів бурхливіше і енергійніше відчувалося в лавах комуністичної молоді. Тоді Блакитний, скрізь буваючи, головню на зборах комсомолії, завжди ніс туди думки Ленінові і, викладаючи їх по-своєму, по-блакитинському, вносив ясність у молоді гарячі комсомольські голови. Це йому вдавалось, бо молодь — то була найулюбленіша аудиторія Блакитного.

*

Працюючи в межах Радянських Республік, Блакитний завжди чутливо ставився до справ міжнародного комуністичного руху. До цього спонукала його робота, як редактора центрального органу уряду УСРР. Але він і сам, маючи видатний політичний темперамент, завжди цікавився і озивався на кожну міжнародню подію, на кожен крок комуністичного поступу, на кожну поразку міжнароднього пролетаріату.

Але усвідомлений найбільше в подробицях робітничого, пролетарського та національно-революційного руху українського народу, розсипаного, розпорошеного по різних закутках світу, Блакитний і віддавав більше уваги комуністичному вихованню та зростові українських трудящих мас поза кордонами Радянських Республік. Ім'я Блакитного широко відоме серед робітничо-селянських мас Західної України та Америки.

Багато з молодих комуністів сучасної, вже міцної, загартованої комуністичної партії Західної України вважали тов. Василя за свого вчителя, одного з тих, що його революційна робота, його вплив привели до комуністичної партії Західної України. Короткі, блискучі відгуки Блакитного на визвольні змагання трудящих мас, що опинилися під окупацією Польщі та Румунії, тисячами листівок поширювалися і читалися з ентузіазмом робітничо-селянськими масами в глибокому підпіллі пансько-боярської окупації. Іще тепер ми живо собі пригадуємо одну таку листівку „Чуєш батьку?“, передруковану в десятках тисяч примірників з „Вістей“ після одної з інтерпеляцій в справі захисту робітників і селян Західної України од знущання польських панів, що була подана на одній із сесій ВУЦВК. З окремими товаришами з КПЗУ, з видатнішими керівниками національно-революційного руху Підкарпаття Блакитний завжди мав зв'язки і на письмі і через живих людей.

Американські товариші теж завжди були зв'язані з Блакитним. І то не тільки через газетну роботу (час від часу Блакитний надсилав свої статті, кореспонденції до „Укр. Щод. Вістей“ та до „Ук. Роб. Вістей“). Кожен товариш з Америки, навідуючись на Україну, вважав за свій обов'язок побачитись із тов. Василем, розказати йому про українську секцію комуністів Америки й вислухати його думки про роботу комуністичних гуртків у Сполучених Штатах, що з такими неймовірними труднощами переживають національні рямці на шляху до створення єдиної комуністичної партії Америки. В цьому відношенні досвід Блакитного, як одного з активних учасників (та й творців) пролетарської революції на Україні та єдиної комуністичної партії КП(б)У, був надзвичайно потрібний і корисний заокеанським товаришам.

*

Не забував Блакитний і справи нав'язання культурних зв'язків з закордоном, з закордонними лівими культурно-мистецькими групами. За його ініціативою відбулася подорож кількох гартованців за кордон для фактичного нав'язання більш-менш сталих стосунків з літературно-мистецькими та взагалі культурними колами Західної Європи. Іще й тепер, по смерті Блакитного, ми одержуємо на адресу його видання „Клярте“ з Франції та чепурні видання німецьких письменників — комуністів.

*

І вся ця робота нагло перервалася зі смертю такого, ще молодого, що ховав у собі величезні потенції, борця і революціонера - комуніста, яким був Блакитний Василь...

Ще з дитячих років Блакитний не міг похвалитися здоровою натурою. У його батько (та й мати) мали органічний порок серця, що в спадщину перейшов і до Василя Блакитного. Слабе, хворе серце було причиною, що його не взято до війська.

Постійна нервова обстановка, підпілля чи гарячкова революційно-будівнича робота, постійні пересування з одного кінця України в інший і то завжди терміново, завжди в умовах лихоманки роботи, руйнували слабе серце Блакитного. Уже 18-го року, підчас гетьманського підпілля, Блакитний зазнав першого серцевого удару на випадковій зупинці десь у Херсоні. Немудрий лікар, запрошений тоді до підпільного борця, такий діагноз поставив Блакитному: „ваш ендекардит такий сильний, що вам уже слід було - б умерти два роки тому“. Але Блакитний в скорому часі одужав і знову взявся за величезну роботу борця за соціалістичну Україну.

Він сам прекрасно розумів, в якому стані його здоров'я, але ніколи не звертав на це жодної уваги. Коли 1920 року у нього був другий сердечний удар, Блакитний пару день не пішов на роботу і в наслідок бачимо, як згадку про це, низку ескізів, підписаних „Орталъ“, бо руйнний ендокардит найбільше нищив аортальні клапани в серці.

Постійне нелюдське навантаження, що від нього ніколи не одкаскувався Блакитний, а навпаки шукав його, сам з власної ініціативи накладаючи на себе нові та нові обов'язки, прискорювало внутрішній процес в серці.

1924 року восени, після подорожи на переведення Жовтневих свят в один з районів Харківської округи, де Блакитного, одягненого в шкіряну куртку періоду військового комунізму, застукав лютий мороз та сніг, здоров'я Блакитного радикально погіршало. Уже через тиждень після цього почалася перша закупорка в нозі, що виразно свідчила про наближення кінця. Але Блакитний на всі умовляння близьких товаришів вдатися до лікаря не звертав жодної уваги.

Не перестав він працювати і тоді, коли в обох ногах з'явилася закупорка і він фактично не міг ходити. З нечуваними болями в ногах, він усе таки являвся до редакції і робив далі свою роботу, як редактор „Вістей“, втручаючись в найдрібніші справи життя газетного організму. Спробувавши всіх можливих і неможливих способів впливу на Блакитного, група товаришів змушена була звернутись до генерального Секретаря ЦК КП(б)У з просьбою звернути увагу на становище Блакитного, що ніяк не згоджувався взятись за лікування. Лише категоричний наказ од імени Політбюро ЦК про заборону працювати змусив Блакитного кинути редакцію, а потім після консилиума, що встановив колосальне розширення серця (волове серце) та початок ембол-закупорок артеріальних рурок, Блакитного покладено в лікарню. Але, лежучи в лікарні, Блакитний і там працював майже тим самим темпом. Тероризуючи всіх навколо, — і лікарів, і своїх товаришів, — писав він і до газети, і до „К. і П.“ В лікарні-ж він написав і двоє оповідань.

Бачучи це становище, знову група товаришів звернулася до ЦК партії, щоб він наказав Блакитному виїхати лікуватись із Харкова, — бо іншого виходу не було. Після лікарського консилиума, Блакитного одвезено в Таганрог. Але й у Таганрозі, користуючись з формального відношення до хворих з боку адміністрації, і не зважаючи на категоричну заборону лікаря куди-будь ходити і взагалі що-будь робити, Блакитний утікав з лікарні, ходив до моря (кам'яні сходи на 130 ступнів), збирав матеріяли до нарису „Рибальство на Азовським морі“ для „Всесвіту“.

Після одної такої прогулянки Блакитному зробилася поважна закупорка серединної артерії в лівому боці головного мозку, що ледве не покінчилася катастрофою. Дві доби Блакитний був непритомний. Харків сповіщено, що Блакитний умер. Була від Раднаркому виділена й похоронна комісія. Але це була лише трагічна пересторога і йому і нам. Аж за два місяці поволі відновилася мова Блакитному.

Без товариського догляду лікування Блакитного не могло поступати вперед, тому його перевезено знову до Харкова, до лікарні, а потім літо він провів близько Харкова, на дачі у Помірках. Але й тут кожну хвилину Блакитний віддавав турботам про Гарт, про „Всесвіт“, про газету.

Час від часу, не зважаючи на всю боротьбу товаришів, він писав до газети, хоч це коштувало йому потім чергової закупорки, що перейшла всі органи Блакитного.

Восени, перевезений у Харків, Блакитний ще щільніше пробував звязатись з роботою, але кожен його крок тут катастрофічно відбивався на його серці. Так до останньої хвилини свої кожну думку, вичитану у газетах, кожен крок на всіх наших болючих фронтах Блакитний не залишав без відгуку. Завжди він мав якусь пораду, думку для молодших своїх товаришів.

Надія перемогти хворобу не залишала його ні на хвилину. Якраз в Жовтневу річницю 25 року чергова закупорка сталася в артеріях, що омивають очі. Блакитний осліп. За п'ять діб, що їх провів Блакитний з нечуваними болями, він, на подив усім лікарям, навіть не застогнав ні разу. Що-дня викликав він кого-небудь з редакції „Вісти“ або „Всесвіт“ і учиняв „допрос с пристрастієм“ про те, як іде газета та що вміщено в ній, як розвивається робкорство та сількорство...

Поволі почав він знову бачити, почав читати, хоч з цього часу у нього прискореним темпом ішло вже й запалення мозку (менінгіт), що кінець-кінцем і довело до остаточної катастрофи.

4-го грудня 1925 року о 4 год. 30 хв., після нечуваної семиденної агонії з температурою, що хиталася од 40 до 34°, Блакитного не стало...

Обідніла Соціалістична Радянська Україна на одного з видатніших своїх борців, будівників, творців. Його свіжа висока могила на кладовищі Жертв Революції що-хвилини нагадує молодій робітничеселянській молоді, з якою пройшов свій шлях В. Блакитний, що велика справа творення Соціалістичної Радянської України не закінчена, що вона вимагає ентузіазму, самовідданої роботи-боротьби.

П. ЛІСОВИЙ

Нічого фантастичного! ¹⁾

БІЛА УТОПІЯ ТА РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

1. Від Молдаванія до фіна
Все мовчить — бо благоденствує

Т. Шевченко.

2. Побудувавши капіталізм в соціалізм, пролетаріят створить можливість повного усунення національного гніту: ця можливість перетвориться в дійсність «тільки!» — при повному переведенні демократії в кожній царині, аж до визначення кордонів держави згідно з «симпатіями» населення, аж до повної волі відокремлення. На цій базі, в свою чергу, розвинеться практично абсолютне усунення найменшого національного тертя, найменшого національного недовір'я, створиться прискорене зближення й злиття націй, що завершиться відмиранням держави.

Н. Ленін — Підсумки дискусії про самовизначення. Т. XIX, ст. 185.

Ми вже бачили, як Шульгин за-ради своєї „утопії“ поховав свої „національні гордоці“. За стан „доглядача“ капіталізму він згоден віддати в неволю й рабство „Росію“. Так само, ми бачили, що свої „думи“ з губернаторами на чолі, а в середині з попами, поміщиками і взагалі „кращими“ людьми, він робить підпорою тої буржуазної диктатури, і зовсім забуває про селянство, не казати вже про робітників.

Але „Росія“, крім селян і робітників, цих, без сумніву, неприємних Шульгинові й К^о категорій, має ще й багато-національний склад. І хоч не хоч, а національне питання доводиться обговорювати й Шульгинові. Звичайно, він зовсім далекий від того, як це питання розв'язує Радянська влада. З одного боку:

— „Я думаю, що нам треба одчинити для німців двері нароствір...“, „бо німці... в певній кількості... (якій? — П. Л.) принесуть лише користь“.

З другого... Та давайте краще спершу про „окраїнні“ держави поговоримо.

Щоб схарактеризувати „національну“ політику Шульгина, не пошкодить, мабуть, навести його загальну „характеристику“ передвоєнної

¹⁾ Див. „Ч. Шл.“ № 1. — 1926 р.

„Росії“. Отже, „...відкинувши поважні, але плутаючі чуття любови до своєї батьківщини“, Шульгин рече таке:

„... На Сході—величезна країна, про яку ми звикли з гордощами говорити, „шоста частина суходолу“, для якої, однак, була-б характерна приповідка: „Лежить собака на сні, сама не їсть і другому не дає“.

Величезні простори родючої землі, невміло експлоатованої. В руках „австрійців“ ця земля дала-б хліба в два рази, в руках німців у чотирі, а в руках англійців у шість разів більше, ніж у нас. Далі... Нечисленні багатства, які лежать „втуне“. Про це нічого розводитись, — адже ясно...¹⁾.

Давши таку характеристику „России“, п. Шульгин забуває одне, а саме, — забуває спитати: — А хто-ж ото так „нахазяїнував“? І ми нагадуємо: — Хто-ж, як не «господа-дворяне» обернули країну „великих можливостей“ у найвідсталішу, хто, як не вони, рятуючи три кіти — „самодержавие, православие и народность“, віддали край, нарід, державу в виховання попам, земським начальникам, становим і врядникам? Хто, як не вони, були вічними „гасителями свечильників“ культури, поступу й знання? Хто, як не вони, під російським небом повісили красномовну емблему „пятихвостую плеть“, яку хтось із російських художників-гумористів 1905 р. назвав „русской кометой“? Хто, як не вони, при кожній спробі народа скинути з себе хоч трохи ваги, що щедрою рукою наклали на нього ті-ж таки „господа-дворяне“, від чого „русский“ мужик не йшов уже, а на пузї повз,— по звірячому кричали: „В плети их, сукиных сынов!“... — І чи могла країна, звязана по руках і ногах, з забитим кляпом ротом, поголовно неграмотна, під опікою „першого“ стану, під опікою „підпори“ престолу, — чи могла вона бути іншою. Дехто з росіян, що „баловались“ літературою, про село писали: „Звериный быт“. А дозвольте, вельможні пани, запитати вас:

— Хто був учителями мужика? — Ви „господа-дворяне“!

— „Россия“, цеб-то народи колишньої Росії пережили революцію, якої не знав світ. Селянин викурив панів із їхніх маєтків. Але пани нічого не навчились. По старому, як і колись, в їх словах брешуть погорда до простого народу, зневага до нього, погляд, як на гній для панської виплеканої культури.

Послухайте, що говорить про нарід, „простий“ нарід, ідеолог російського чорносотенного фашизму.

„Перехожу до населення, — пише Шульгин. — Населення, що різко поділяється на дві частини. Так званий „народ“, загалом фізично й духовно здоровий, але лінивий, темний і позбавлений одного з основних елементів культури — поваги до „чужої“ власности²⁾).

От воно, де собаку зарито! Неповага до „чужої“ власности, — такий один із основних смертельних гріхів „російського“ мужика. Але Шульгин і тут забуває, — а це ради правди не пошкодило-б сказати, — кому рекома „власність“ належала, бо тоді-б справа була далеко яснішою й простішою. А належала вона, вельможні і вельми-вельможні пани, вам! Тимчасом, як ви володіли величезними обшарами

¹⁾ Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 31.

²⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 32.

землі, село голодувало й вимирало. Тут виступав ваш спільничок, російський капіталіст, і на „дешевом труде“ склав свої мільйони. Двісті років ви систематично, холоднокрівно грабували мужика. І він це інстинктивно розумів. І після цього ви вимагаєте у нього поваги до „чужої“ власності?

Дістається від Шульгина й інтелігенції.

„Друга частина, — продовжує він, — так звана інтелігенція. Напівхвора, вічно з усього незадоволена (наполовину „нитікі“, наполовину „бомбісти“), мало здатна до практичної роботи, але зате „поюще, вопіюче, взиваюче и глаголюще“ на всіх мовах, а крім того, ще й „танцююче, рисує, декламує и играє“, ну словом, ви її знаєте... суміш дегенеративних естетів з анархізованими дегенератами...¹⁾).

Що правда, то правда. Характеристику дано убійчу. Але й тут п. Шульгин перебільшує, і тут він відходить від історичної правди. Російський інтелігент дійсно „поюче, вопіюче, взиваюче и глаголюче“, писав, кричав і говорив про революцію. Але чи робив він її? Ні, не робив. Коли та революція прийшла, де той інтелігент опинився? Чи не в одному таборі з Шульгиним? І хоч ми не великі охотники докоряти інтелігенції, все-таки приходить ся сказати: з пісні слова не викинеш. Був саботаж, була боротьба інтелігенції з революцією. І аж тепер, коли перемога пролетаріату й селянства стала фактом безсумнівним, „всерйоз і надовго“, і коли та перемога стала ясна навіть глухим і сліпим, коли інтелігенція зрозуміла всю велич культурних завдань, що їх поставила перед собою пролетарська революція, аж тепер ми бачимо, як інтелігенція „вертає своїх домів“.

На основі вищенаведених уривків з думок Шульгина стає, здається, ясним те, коли він говорить: — „Ми закликаємо варягів. Вони прийдуть не в панцирях і не з мечами, але не забудьмо, що й ті варяги-літописні... були перш за все купцями...“.

Яких „варягів“ збирався й збирається закликати Шульгин і „приєнне“ його ми вже бачили. З цих самих засад він виходить і в своїй „національній“ політиці. Дайте, мовляв, нам під керму хоч одно „русское племя“, а з „інородцями“, чорт з ними, хай самоозначуються, як хочуть, і хай їхнім „дешевим трудом“ користується, хто хоче.

І тут першим питанням повстає Польща.

„Але коли ми заговорили про Польщу, то я-б сказав: нічема буде той майбутній міністр закордонних справ, що зневіриться тепер в російсько-польській приязні. Хай Польща розвивається *Vivat, crescat, floreat!*“²⁾).

Тут справа ясна. Куди нам до Польщі, коли й „Росії“ у нас немає. Те-ж саме й з Фінляндією.

„Фінляндія? — запитує кандидат у міністра закордонних справ „білої утопії“. Бажаю всілякого добра колишньому „Великому Княжеству Фінляндському“. Ви знаєте, я що до цього тримаюсь чудних поглядів. „Насильно мил не будеш“... Бажають фіни незалежності — на здоров'ячко!“³⁾).

1) В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 32.

2) Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 25.

3) *Ibid*, ст. 25.

— «Боже мій, боже мій!». Яка доброта, яка злагода, і який дійсно шляхетний, «благо-о-о-роднейший», можна сказати, жест. Що значить революція! А колись? Та колись цей самий Шульгин залізні тиски проповідував для Фінляндії, кров і залізо. А тепер? Незалежності хочете? Будь ласка! Хоч зараз! Хоч сьогодні! Що з того, що й Польща і Фінляндія давно вже незалежні. Правда, буржуазія обох країн думав, що то вона сама здобула собі ту незалежність, забуваючи одне: що й незалежна Польща й незалежна Фінляндія стали можливими лише завдяки нашій пролетарській революції.

Але ми люди не горді. Поки ще там Шульгини визнають, а ми визнали.

— «В такому разі поговоримо про Литву».

— «Литва?.. Де-це?».

Шульгин не знає литовців. Як не знає він татарів, башкирів, киргизів, колмиків, ойратів, чувашів і інших сто націй, що населяли Романівську імперію. То не народи, то не національності, то лише „об'єкт“ грабунку й експлоатації. Ось послухайте оцю „барську“, вщерть просякнену погордою, тираду:

„Литва? Ах боже мій. Те-ж, що й про других *Vivat, crescat, floreat*. Коли Литва бажає й може бути самостійною, благослови її господь. В етнографічних межах, розуміється. Там, де живе російське населення, там буде Росія, звичайно... А коли знайдуться литовці — так хай буде Литва, навіть велика Литва, — ще тепер в моді *Lituania Magna*! Чим це згучить гірше, ніж Велика Латвія, або Колосальна Грузія, або Велетенський Азербейджан, або „Ни с чем несоизмеримая“ Вірменія... Усім їм бажаю «благоденственного и мирного життя и во всем благого поспешения, на враги же победы и одоления»...¹⁾).

Треба зрозуміти сарказм, вкладений в це „самовизначення“, і ми побачимо, що тут говорить представник пануючої нації, представник експлоататорської класи. Радянська влада, звичайно, стоїть на інших засадах. Вона до найменшої нації ставиться з великою пошаною. В Радянському Союзі всі нації складають одну сім'ю, що, вільно розвиваючи свої національні особливості, свою національну культуру, разом з тим творять велике діло — соціалізм. Шульгинові цього не зрозуміти. Та де Шульгинові! Есери й меншовики так само в своєму патріотизмі не далеко від Шульгина одійшли. Загляньте-но лише до їхніх писань, і ви побачите, що вони пишуть з приводу національної політики радянської влади, як вони картають наш інтернаціоналізм. На їх думку, вся наша національна політика — то просто хитра механіка комуністів, і в ній немає ані грану національних ідей. Їм не зрозуміти цього, не дано їм цього. Раз прибиті голови не годні вже, через сліпу ненависть, навіть зважувати об'єктивну правду. А яка-ж та правда?

Радянська влада ліквідує неписьменність серед „іногородців“, починаючи з утворення для них абетки. Сотні років правили Росією дворяни, десятки років російська інтелігенція сперечалась за „великі“ ідеали, а цілі народи вимирали, не маючи нічого. І аж тепер, з радянською владою для них прийшла «весна народів». І ойрат, і чуваш, і колмик, і киргиз, і узбек, і башкир, і, і... — всі вони рівноправні

¹⁾ В Шульгин. „Нечто фантастическое“, ст. 26.

громадяни, всім їм визнано ім'я. Ато й ім'я їм одняли були. Для географії лише назвища лишили.

Але вернімось до Шульгина. І так, він — „самоопреділяє“ нації. Як-же він об'єднує „во-єдино“ ці національності. Федерації він не визнає.

„Бачите“, — пише він, — я начисто відкидаю „федерацію“, як устрій, що підкладає якийсь договір (підкреслено автором. — П. Л.) між областями, — договір, на підставі якого утворюється Держава. Це, по моему, для Росії нікчемна ідея. Широкі місцеві автономії повинні бути одержані зверху без жадного договору, тільки постановою Єдиної Всеросійської Влади...¹⁾

Ну що-ж, дякуємо їй за автономію. Для російського чорносотенця й це величезний крок вперед.

Одначе, і автономію Шульгин розуміє дуже оригінально. Ми вже вказували, що Шульгин в своїй концепції «майбутньої держави російської» викинув за облавок цілу низку народів. А про тих, кому він поступається, пише:

„В той час, як в етнографічній Росії будуть обласні автономії, ну, скажімо, області: Петроградська, Московська, Київська, Харківська, Одеська, — тут будуть області: Литовська, Латиська, Грузинська. Там буде, наприклад, „Київська Обласна дума“, а тут — „Литовський Сейм“. Там, прим., в „Харківській Обласній Думі“ — голова говорить обов'язково російською мовою, а решта, хто як хоче, — хоч по „українськи“, а тут (прим. в Латвії) голова неодмінно по латиському, а решта, коли хочуть, хоч по російському. Ну — і так далі в такому роді...“²⁾

От, як бачите, до яких ересей добалакався пан Шульгин, навіть українську мову визнав, хоч і взяв це слово в лапки, хоч і поставив вимогою, щоб у „Харківській Обласній Думі“ голова говорив обов'язково (та ще й підкреслив це слово, — П. Л.) по російському. Чому це саме так, ми дізнаємось нижче. Тут ми тільки зауважимо: Шульгин, як розумний політик, знає, що треба йти за „політичною модою“. Його „самовизначення“, його „автономії не виключають, само собою, знаменитих російських „ежовых рукавиц“. Але поскільки сучасний капіталізм „ежовые рукавицы“ вважає за пережиток старовини, то їх місце заступає кулет, аероплан-бомбовоз. Це й є той камінь, який Шульгин хотів би покласти „во главу угла“ своєї „автономизованої“ Росії.

ПОВСТАВШИЙ ФЕНІКС

„Не было, нет и не будет“...

Отже Шульгин „отмечает“ всю „инородческую Россию“, а гадає, що для справи „відродження“ можна обмежитись лише на „России этнографической“, до якої увіходять... Україна й Білорусь. Цим останнім Шульгин ніяких прав на автономію не визнає, бо це „триединое русское племя“, як того ще учила географія Баранова та

¹⁾ В. Шульгин; „Нечто фантастическое“, ст. 15.

²⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 28. Підкреслення й лапки усюди автора.

Лебедева. Що-ж до згадки про „українську мову“, то не вірте Шульгинові, бо в його устах то просто ядовита іронія. Навсправжки, він про Україну говорить щось інше. Коли не вірите, то прошу :

„Я прохав би вас розмалювати на краї лише ту Росію, що населена російським народом в етнографічному значінні цього слова. Давайте влаштуємо міцно російське плем'я. А решта — од лукавого. Там видко буде...

— Мені здається, немає потреби уточняти, що коли ви говорите про „російське плем'я“, ви розумієте й південно-руський нарід (підкреслення Шульгина — П. Л.), що спершу поляки, а потім німці назвали „українцями“. (Лапки належать йому-ж — П. Л.).

— Певна річ... Це вже вторована доріжка. Південну Росію можна поділити на три або чотири області: Київську, Одеську й Харківську або-ж Київську, Одеську, Харківську та Катеринославську*...

Далі йде така тирада :

„Отож, шановний професоре, не присталяйтесь, що у вас така коротка пам'ять. Ви, може, й забули про ваші власні роботи, але ми їх пам'ятаємо! Я тільки вас дуже прошу, продовжуйте вашу роботу й розрисуєте решту Росії. Я не раз звертався до професорів Московського університету, гадаючи, що креслення майбутньої Північної Росії — їх справа... Але вони інертні. А тому давайте зробимо це „южними силами“... Київу не звикати бути „колискою“ всіляких рухів „географічного характеру“¹⁾.

Ми, звичайно, охоче дозволяємо Шульгинові, а купно й усій еміграції, займатися кресленням „майбутньої Росії“, бо, справді, що емігрантам робити на емігрантському дозвіллі, як не складати утопійні проекти, скеровані на придушення революції. „Чим би дитя не тішилось“... і т. д.

Та не думайте, що Шульгин що до України є одинокий. Уся еміграція російського табору, починаючи від „Нового Времени“ й кінчаючи „Рулем“, „Последними Новостями“ пана Мілюкова й „Днями“ „соціяліста“ Керенського важким духом дихають на національну політику Радянської влади. Недавно ми в „Днях“ натрапили на замітку про те, що от, мовляв, в Білорусі більшовики вигадали якусь „білоруську мову“, якої ніхто з білоруських селян не розуміє, — знайомий нам мотивчик про „галицкое, испорченное польским влиянием, наречие“.

Дивуватись Шульгинові немає чого й тоді, коли він зводить всю суть „українського“ питання до польської та німецької інтриги. Адже Шульгин почав і зробив свою кар'єру в Києві, цій „матері городів руських“, з якої царський уряд зробив форпост і цитадель для наступу на „мазепинський сепаратизм“, а разом і для великодержавної політики що до Польщі та Австрії. В даному разі розум Шульгина уступається перед зоологічним націоналізмом, і він тільки й досі лишається вірним своїм старим поглядам. Не краще стоїть справа і з „ученими“ п. п. кадетами. Для них „Україна“ так само „сплошная авантюра“ і створена виключно завдяки міжнародній австро-польсько-німецькій та італо-англо-французькій таємній поліції. Ця думка належить не кому іншому, як кадетському україножерові п. Ізгоеву (справжнє емігрантське прізвище, ніби Ізгоев давно перед революцією

¹⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, стор. 18.

передчував свою долю — П. Л.), що він висловив її в „Руле“, повторюючи при цьому старі зади¹⁾. Ізгоев, з приводу одних зборів української буржуазної еміграції в Празі, пише таке:

„Коли козак (донці, терці, кубанці, — П. Л.) і вдумці не покладають відокремлення від Росії, то „українці“ (лапки належать Ізгоеву, — П. Л.) ні про яку Росію й знати не хочуть. Існують українці, існують великоруси, москалі, гнобителі, „окупанти“, по закордонному. Росії немає й не повинно бути, а „русские“ — це просто вигадка московської загрибущої інтелігенції. В свою чергу, багато із „русских“ платять тією-ж монетою, ніяких, мовляв, українців немає, все це тільки вигадка австро-польсько-німецької (мабуть прийде додати) італо-англо-французької таємної поліції...“.

Далі п. Ізгоев робить екскурс у філологію, порівнює російську та українську мови й приходить до висновку, що філологічні відміни між цими двома мовами не такі великі, щоб із них робити політичну проблему. — Чи не краще, — такий хід думок у Ізгоева, — чи не краще, каже, нам, і „українцям“ і „росіянам“, об'єднатися проти спільного ворога, — більшовиків.

До певної міри Ізгоев має рацію. Він висловив ту думку, яку ми вже кілька років тлумачимо, а саме: між російською еміграцією та українською еміграцією далеко менша прірва, ніж, прим., між українськими комуністами, українською радянською інтелігенцією та українською еміграцією, — між нами та нашими жовто-блакитними, унерівськими „земляками“ по той бік буржуазного кордону.

Справді-бо, обидва табори еміграції соціально близькі один одному. Між табором радянським і табором національно-демократично-буржуазно-українським, починаючи від року сімнадцятого, повстала барикада. Таким чином, і українська еміграція й російська еміграція опинилась по один бік барикади; вони, висловлюючись військовою мовою, займають лише різні ділянки одного фронту й вістря їхніх багнетів (колись реальних, а тепер лише виплеканих у мріях) наставлені проти соціалістичної революції.

Отже, коли українська еміграція і скаржитись й ворогує проти своєї спільниці по долі російської еміграції, то це лише „хатня сварка“, а соціально обидві рідні.

Ми певні того, що українська дрібна буржуазія не здатна збудувати навіть буржуазної, краще сказати, національно-буржуазної України. Адже навіть Петрушевич заявив, а тепер ми вже маємо голосні заяви й багатьох інших проводирів національної революції на Україні про те, що поворот українського міщанства на Україну може бути зв'язаний з одним, — з поваленням радянської влади. Та тут українському міщанству, панам Донцовим й К^о, довелося-б мати діло з панами Шульгиними й можна, не будши пророком, сказати, що наступу російських націоналістів наші „модерні“ українці не витримали-б. Україна-б стала об'єктом імперіалістичної торгівлі, імперіалістичного обміну, вона-б пішла, як застава, за борги французькому або англійському капіталові. За короткий час панування дрібної української буржуазії хіба того не було? Не маємо на увазі тут пригадувати недавнє минуле, адже воно таке свіже й таке ганебне.

¹⁾ „Руль“, — ч. 1522, р. 1925.

Вирватись з імперіялістичного кола можна лише одним шляхом — шляхом соціалістичної революції. Україна, що стала на цей шлях, не тільки не загинула, як національне ціле, а навпаки — її культура, її мова вперше за всю нашу історію не те, що стала на певний ґрунт, а й набула велетенського стимулу для свого розвитку. Пролетаріят, що знищив соціальний гніт, знищив і національну нерівність, і Україна, розвиваючи свою культуру, насичує її уже иншим змістом, ніж хотілося-б нашим „національним героям“.

Саме це й примушує лютувати українську еміграцію, бо тим часом як вони з національної ідеї створили собі мету, ми національну культуру, українську мову беремо як засіб для комуністичної освіти, як засіб до повного соціального визволення. Українська мова й культура в руках радянської держави й комуністичної партії є лише підмогою, інструментом, що нею ми підважуємо сирові етнографічні селянські маси до нової творчої роботи.

І в цьому розумінні ми, справді, можемо хвалитися нашими досягненнями. Так само розцінює роботу радянської влади що до зміцнення й піднесення української культури кожний чесний спостерігач. Жадна з „українських“ влад не зробила так багато для української культури, як радянська влада. Щоб не заглиблюватись далеко, ми тут зупинимось лише на трьох моментах, а саме: на пресі, на книзі й на школі.

Що до преси, то перед імперіялістичною війною українські газети на Україні були представлені мало чи не одною „Радюю“, а з місячників гідний уваги лише „Літературно-Науковий Вісник“, решта—то все дріб'язок. Нині ми маємо що до газет українською мовою такі числа: в момент VIII Всеукраїнської партконференції селянських газет було 19, а на 1-е листопада 1925 р.—24, на 1-е лютого 1926 р.—37, не числячи центральних українських газет, як от „Вісти“, „Радянське Село“, „Комсомолец України“, при чому тираж „Радянського Села“ сягнув 160 тис. примірників.

Не гірше виглядає й сам тираж українських газет, перед яким починає уступатись тираж газет російською мовою. Характерною що до цього буде така табличка:

На 1-е квітня 1924 р. тираж газет рос. мовою	445 тис. прим.
„ „ „ „ „ „ укр. „	90 тис. „
На 1-е листопада 1925 р. тираж газет рос. мовою	369.250 прим.
„ „ „ „ „ „ укр. „	439.440 „

Таким чином темп зросту українських газет прямо нечуваний, і цей темп, дедалі, більше прискорюється.

По мові газети на 1-е листопада 1925 р. розподіляються так:

Українських	39 з тиражем	439.440
Російських	22 „	369.250
Рос.-українськ.	4 „	17.060
Нацменшостей	9 „	34.500

Нині (1-го лютого) співвідношення російських і українських газет що до кількості і тиража 1:2. Що-дня десятки й сотні примірників газет українською мовою дістаються в найглухіші наші закутки,

будять свідомість селянських мас, організовують їх і підводять з глибокого віковичного сна.

З продукцією книги картина така: книг українською мовою видруковано:

1923 року понад 2 мільйони примірників,	
1924 „ 8,5 мільйонів (в тім числі ДВУ . . . . .)	5.627.750 прим.)
За 9 місяців 1925 р. тільки ДВУ	9.917 тис.
Книгоспілка	2.482 тис.
	а всього . . . . . 12.400.000 примірників ¹⁾ .

Перед революцією української школи, ні нижчої, ні вищої, як такої, не існувало. Така школа починає зароджуватись аж 17 - го року, але парості її були такі слабкі, що коли повернулася влада поміщиків під егідою гетьмана Скоропадського, то вона загинула під ударами російського чорносотенства та провокації зрусифікованого вчителства. Не краще стояла справа й з середньою та вищою школою. За „українського“ уряду Скоропадського, прим., у Києві не було помешкань ні для вкраїнських гімназій, ні для українського університету. Чи не через це саме вкраїнські фашисти вважають часи панування російського генерала Скоропадського за золотий вік в розвитку України.

Уперше міцні основи вкраїнській школі робить радянський уряд 1919 року. За короткий час тоді було зроблено дуже багато для радянської освіти, а головне, розбито чорносотенні освітні цитаделі русифікаторства, реформовано середню школу, що виховала в своїх стінах ту силу - силенну дрібних русифікаторів, що так густо сиділи на шиї українського селянина.

Денікинська новала не дала можливості довести краю цій справі. Але 1920 року робота розпочалась з більшою силою, при чому українізація сільської школи йшла просто стихійно.

Нині ми не помилилось, коли скажемо, що, за винятком хіба Донбасу, уся низова мережа сільських шкіл, в селах з українським населенням, українізована на 100%. Переводиться українізацію й технікумів, профшкіл, інститутів, вищих наукових закладів, що їх українізацію передбачається закінчити до 1930 року. Звичайно, це все не подобається представникам білої еміграції, мовляв, більшовики „розчленяють“ „Росію“. Не подобається це й жовто - блакитній еміграції, бо, мовляв, комуністи використовують українську мову для своїх руїнницьких ідей, вони „нашою рідною мовою“ проводять у маси ідеї інтернаціоналізму. Таким чином,— міркують „вчорашні“ „каліфи на годину“,— національна ідея й українська мова, замість стати знаряддям визволення „рідного“ народу з під московського ярма, стає навпаки засобом його більшого поневолення, читай,— чим раз більше віддаляє українських шовіністів від можливості повернутися до рідного хутора.

Отож бачимо, що національна політика радянської влади однаково гнівить і „материх“ росіян і „щирих“ українців. Мотиви? Мотиви звичайні: і нам їсти хочеться. Бо тут, як і скрізь, по - перше боротьба соціальна, а потім уже всяка инша.

¹⁾ Дивись „Материалик отчету ЦК КП(б)У на ІХ Всеукраїнском с'єзді КП(б)У, 1925 года.

Але Україна зростає й міцнішає. Край, що зник навіть з мапи, нарід, що через колонізаторську політику царату обернувся в темну етнографічну масу, нарід, що його хотіли „рідні“ доброхоти завдати до капіталістичного рабства сучасного фінансового капіталу, як той велетень, скинув із себе сон і став на шлях соціальної боротьби.

Століттями ретельні слуги реакції викреслювали саме ім'я народу, але він жив. І коли настав його час, дрібне міщанство захотіло той нарід покласти на Прокрустове ложе й не зупинялось навіть перед тим, щоб відтяти тому народові голову. Мовляв, хоч без голови, хоч мертвий, зате щиро національний.

Це не вдалось. Український нарід виборов своє право, але виборов його тому, що звязав свою долю з пролетаріатом, тому, що пішов за гаслами соціалістичної революції.

Нині Україна робить лише перші кроки у своєму розвитку. А коли ми здійснимо грандіозний план Дніпроельстану, коли електрифікуємо Донбас, коли виростуть на Південному Богові, Росі й на інших наших річках гідроелектростанції, коли на наших степах з'явиться кілька десятків тисяч тракторів, тоді настане щаслива доба для України. Тої доби вона дійде разом з іншими народами Радянського Союзу, в тісному співробітництві з ними. То буде нова, електрифікована, культурна, освічена Україна, її збудує наш робітник і селянин.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ. ВЛАСНІСТЬ.

„Століпін і кадети, самодержав'я й буржуазія, Микола Другий і Петро Струве сходяться в тому, що треба капіталістично „очистити“ застарілий аграрний лад Росії через збереження поміщицької власності. Вони розходяться лише в тому, як краще зберігти її і наскільки зберігти“.

Н. Ленін: том XI, ч. I, стр. 64.

— У десяти мільйонів селянських дворів 73 міль. дес. землі. У двадцяти восьми тисяч шляхетних і чумазих лендлордів — 62 міль. дес. Такий основний фон того поля, на якому розгортається селянська боротьба за землю, — писав 1907 року т. Ленін.

Велика революція 1917 року змела лендлордів, і чумазих і шляхетних, зруйнувала поміщицькі гнізда, а землю передала до рук трудового селянства. Поміщики інакше не звать нашої аграрної революції, як грабунком, забувши про те, що вони та її предки систематично віками грабували селянство. З другого боку, в своїх утопійних реставраційних планах „колишні господарі“ найбільшої у світі держави уповають найбільше на цього-ж селянина, що так ґрунтовно пройшовся по них залізною мітлою. Здавалося-б, що тут є суперечність. Але суперечності тут немає, бо колишній капіталіст і поміщик гадають, що селянству глибоко чужі „експерименти“ комуністів і рано чи пізно, а селянство повернеться до блаженої пам'яті доби Миколи Останнього.

Шульгин не минає цього шляху. В своїй фантастичній утопії він землі відводить чимало місця. „Русский народ“, як ми вже чули,

на думку Шульгина, хоча фізично й здоровий, але лінивий, невіглас і позбавлений чуття поваги до „чужої“ власності. Шульгин мріє про „здорову, сильну класу будівничих матеріяльної культури“ (стор. 33)“, і такою класою, очевидно, мають бути недобитки буржуазної інтелігенції, поміщиків та капіталістів.

Послухаймо характеристики земельних порядків перед революцією, яку дає Шульгин.

„Земельна політика, — каже він, — при якій вся Великоросія зовсім не знала індивідуальної власності на землю, являла передсоціалістичний досвід велетенського масштабу. Земельна „община“ довела Великоросію до стану, коли при наділах, що їх не мав жадний селянин Західньої Європи, наступило фактичне малоземелля. Тоді, навчений збожеволілою російською інтелігенцією, селянин почав мріяти про грабунок своїх сусідів поміщиків. Він мріяв про „чорний переділ“ ...¹⁾).

Сказавши кілька теплих слів на адресі „хохлів“, що вони, мовляв, ще за царя Олексія Михайловича стали орати землю плугом і що у них дужче розвинене чуття власності, Шульгин продовжує:

„I от, панове, де закопано ключ до всієї російської земельної загадки. Власність — от той Сезам, що відчиняє всі колодки. I безсмертні слова великого економіста лишаються безсмертними й досі:

— Дайте власникові безплідну скелю, — і він оберне її в розквітлий сад.

Увесь світ свідок тому, як пророче справдилися ці слова, тільки в противному їх значінні:

— Ми дали соціалістам розквітлу країну, а вони обернули її на вмирущу пустелю ...²⁾.

„Отечество и собственность“, от альфа й омега величності „России“, навіть більше, бо нині, „после всех уроков, ми все же понимаем собственность, как узко-эгоистическое чувство, а не как священный принцип мироздания“. (Sic!!! — П. Л.).

От до чого можна добалакатись. А все чому? Та тому, що й досі немає угоди між представниками аграрного капіталізму й представниками капіталізму промислового. Шульгин представник аграріїв. Він стоїть за відбудову поміщицької власності на землю, але за-ради „своей России“ він стоїть за обмеження, за вивлащення, навіть за часткову націоналізацію власності промисловців. Шульгин з обурення пригадує промову Рябушинського у Парижі 1921 р., коли ще не зів'яли остаточно надії на близький поворот до Росії. Це місце з промови Рябушинського Шульгин наводить так:

— „Від наших крамниць і заводів — руки геть!.. Хазяями наших заводів і наших крамниць будемо — ми!...“

Так він (Рябушинський, — П. Л.) почав, деб-то прокламуванням недоторканости власности купців і заводчиків.

А чим скінчив?

А скінчив тим, що став на коліна перед самим найграндіознішим грабунком, який коли небудь бачив світ.

— Хай пам'ятають російські поміщики, що земля відійшла від них назавжди!.. Хай забудуть дорогу до неї: земля селянам!..³⁾.

¹⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 88 — 89.

²⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, стор. 89.

³⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, стор. 90.

Шульгин з сумом додає до цього :

— Ви бачите тут типовий приклад психології дикуна, покритого зверху європейською цивілізацією...

Але Шульгин віддячує промисловцям в іншому місці. Ленін якось писав про аграрну політику російського царату так :

— „Або еволюція пруського типу : кріпосник - поміщик стає юнкером. На десятиріччя зміцнена поміщицька влада в державі. Монархія. „Обшитий парламентарними формами військовий деспотизм“ замість демократії. Найбільша нерівність сільського й іншого населення. Або еволюція американського типу. Знищення поміщицького господарства. Селянин стає вільним фермером. Народовластя. Буржуазно - демократичний лад. Найбільша рівність серед сільського населення, як вихідний пункт і умова вільного капіталізму¹⁾...“.

Шульгин якраз і будує свою „утопію“ по „пруському типу“. А тому :

„... По - перше треба негайно й з усякими, так би мовити, звуками сурм і літаврів ознайомити, що власність відновлена й свята, й недоторкана на віки віків. Але фактично підпускати власника (мова мовиться про промисловця, — П. Л.) треба з розумом. Тільки того власника, що дійсно зможе примусити своє підприємство працювати, коли не на повну ходу, то хоч не менше, ніж тепер (за більшовиків у 1922 р. — П. Л.)“.

А коли власник не зможе або не може дати мінімуму продукції (конкретно тут говориться про Донбас), то держава примусово відбирає таку шахту в оренду. Вона, звичайно, повинна оплачувати власникові певну плату за оренду, бо власність свята й недоторкана. (Підкреслення моє. — П. Л.) і навіть більше: де-б не був власник, або навіть його спадкоємці, з тої хвилини, як нова державна влада взяла підприємство до своїх рук, вона одкриває рахунок власникові, і прибуток, скільки там положено в формі орендної платні, відкладається в державному банку на рахунок „такого то“. І такий стан триватиме доти, поки власники не підіймуться, не стануть на ноги. Тоді держава може повернути їм порядкування їхньою власністю²⁾.

Ми певні того, що якби оці пропозиції зачитати перед якими небудь робітничими зборами, то вони взяли-б на глум Шульгина. З якої речі держава мусить повертати або платити або, нарешті, давати відшкодування колишнім власникам? Невже за - ради того, що „собственность священна и неприкосновенна“? Наші робітники не хворіють на цю хворобу. Ні, не хворіють! Одначе, що Шульгин для своєї утопії запозичає із більшовицького досвіду? А запозичає він конечність державного втручання в справи приватних капіталістів, запозичає корисність державного регулювання промисловістю. Шульгин заводить у своїй „утопії“ до певної міри, планове господарство, при чому головну ролю він відводить державним заводам. З цього приводу він пише:

¹⁾ Н. Ленін : том VIII, ст. 351.

²⁾ В. Шульгин : „Нечто фантастическое“, ст. 39.

³⁾ В. Шульгин : „Нечто фантастическое“, ст. 40.

... Хай собі російська приватна промисловість квітне на славу. Держава їй всіляко мусить допомагати .. Але все-ж таки моя свята думка, що на заводчиків надійся, а сам не „зевай“... Я переконаний, що в Росії величезні державні підприємства мають усі шанси на успіх. Це зовсім не соціалізм. (Правильно! — П. Л.). Це тільки визнання того, що в російських умовах державне господарство може давати кращі наслідки, ніж приватна промисловість, яка у нас дуже слаба й головним чином ось через що.

Аксіома наших днів: масштаб продукції визначає дешевину продукovanого товару. Коли ви зробите маленький заводик, що вам буде робити і те, і се, і мотори, і шини, і ресори, і каросери, і лихтарі, і магнето, то загалом автомобіль, що випустить такий завод, буде коштувати неможливо дорого. А ви зробіть так: збудуйте 10 колосальних заводів, з яких один буде виробляти тільки свічки для моторів, другий тільки шарики, третій — тільки мотори, четвертий — тільки колеса, п'ятий — тільки шини, шостий — тільки магнето, сьомий — тільки кадуби, восьмий — тільки лихтарі, дев'ятий — тільки ланцюги, а десятий ще що небудь... Та зробіть це так, щоб кожний завод виробляв усі ці речі одної системи, одного розміру і щоб вони пасували одне до одного; збудуйте одинадцятий завод, де всі ці частини будуть збиратись... Тоді ви матимете таку дешеву машину, як „Форд“, бо Форд є не що інше, як зібрання кількох величезних заводів, з яких кожний виробляє яку небудь маленьку частину. В цьому секрет дешевости. Усе діло в плані й розмаху. Ні планів, ні розмаху у приватної російської промисловости немає й не буде... А держава може дати те й друге¹⁾.

Таким чином, Шульгин, як бачимо, дає рішучу перевагу плануванню й державному капіталізмові, при чому його утопійна держава є державою капіталістично-юнкерського типу.

Для громадянина Радянського Союзу ці „откровения“ Шульгина не є ніяка дивниця. Пролетаріят, що поховав у нас капіталістичну систему з її анархією виробництва, з конкуренцією й таке інше, саме й буде планове господарство, але основою своєю наше господарство має не приватну власність, не експлоатацію робітника, а усуспільнену промисловість. Не дурно-ж XIV-й з'їзд партії заявив, що „во главу угла поставить рост социалистической государственной промышленности“. Утопія Шульгина має на меті відбудову рабсько-капіталістичної системи... Радянська дійсність ставить собі за мету будувати соціалізм²⁾.

Але коли Шульгин переходить до питань сільського господарства, то тут він перед власником пасує. Тут уже він не хоче втручатися. Тут уже дрібне й велике господарство. Але й тут Шульгин натикається на такі моменти, як „разверстка“, про яку він говорить, що більшовики вкрали її у царату, на земельпорядження, на с.-г. машини, на переселення і т. д. В „білій утопії“ ці питання мають відігравати колосальну роль, — як?

Перш за все повстає питання, як бути з „мужиком“, що забрав землю у поміщиків. „Міністр продовольствія“ „утопії“ Шульгина роздратовано заявляє:

— Та чорт його бери, це земельне питання, хай воно провалиться на кілька літ. Хай володіє землею, хто хоче, мені все однаково. Аби дав мені хліб. Що там буде, це ми потім побачимо, а зараз дайте мені спосіб видряпати

¹⁾ В. Шульгин: „Мечто фантастическое“, ст. 43 — 44. Підкреслено мною. П. Л.

²⁾ Тов. Троцький на з'їзді московських текстильників прекрасно сформулював ці завдання що до промисловости. Дивись „Правду“ № 26 за 1926 р.

хліб у мужиків. А ви їм „земельну реформу“! Знову почнеться яка небудь історія... „пани землю одбірають“... і піде казна що...

— Та зрозумійте - ж ви, — не менш гаряче відповідає Міністер Хліборобства, — все це ваше „казна що“ й триватиме доти, поки ви сами робитимете „казна що“! Ви вимагаєте, щоб він сіяв. Так дозвольте - ж вас запитати, для чого він буде сіяти, коли він не переконаний, що ця земля — його?! Зрозумійте - ж ви, що треба - ж йому дати ту синю бумагу, казенну бумагу з печаткою, з двохголовим орлом, щоб він знав, що то його шматок землі, що ніхто в його її не одбере. Тоді й скінчиться оте ваше „казна що“! Але як - же мені не говорити про землевпорядження? — істерично вигукує міністер „утопії“. Невже знову терпіти оцю дурницю, невже не скористуватись з єдиного можливого випадку, щоб одразу забезпечити добробут країни в майбутньому¹⁾...

Можемо заспокоїти білих утопістів. Радянська влада переводить землевпорядження й переведе його, але зовсім не для того, щоб зміцнити „святую власність“ на землю, а для того, щоб правильно підійти до села і подвинути його до соціалізму. Держава має для цього могутнє знаряддя, — а саме, що земля у нас націоналізована. Це дає можливість робітничій державі, в певних умовах, скеровувати розвиток нашого сільського господарства у бажаний бік. Справді бо, що ми маємо тут, коли взяти до уваги постанови XIV - го партз'їзду про будівництво соціалізму „в одній країні“. Ми маємо в галузі усуспільнення нашого народнього господарства великі досягнення, але в місті й на селі досягнення ці колосально різняться. Ось що, прикладом, говорять наші офіційні матеріали:

„В царині усуспільнення засобів і процесів виробництва та розподілу в нашому народньому господарстві можуть бути відзначені такі досягнення.

Із наявних в країні матеріальних засобів виробництва, не включаючи сюди житлового фонду споживчого значіння, на початку 1924 — 25 р. державі належало капітальних фондів, за як найменшими обчисленнями, не менш як 11,7 млрд. черв. карб., кооперації 0,5 млрд. крб. і приватним, головним чином, селянським господарствам 7,5 млрд. крб. (Підкреслення моє. — П. Л.). Таким чином в царині усуспільнення засобів виробництва усуспільнено понад 62% загального їх підсумку й лишилося усуспільнити шляхом кооперування й удержавлення 38%. При цьому на селі наші капітальні фонди усуспільнені поки що на 4%, а в місті, включаючи сюди всю велику промисловість і залізничний транспорт, на 97%²⁾...“.

Для будівництва соціалізму в СРСР оті 96% неусуспільнених селянських фондів становлять неймовірні труднощі, але ті труднощі не такі, щоб вони могли зупинити нас. Шульгин покладає надію теж на ті 96%, але як він це робить?

— Що-ж, — пише Шульгин, — скажете всі ці поміщицькі маєтки кинути мужикам разом, щоб вони поділили їх між собою своїм дурним звичаєм: смугами в два аршини завширшки й дві верстви завдовжки? Та ще в окремих двадцяти місцях? Так хай поділять землю? Та який - же в цьому толк, боже мій! Адже від такої прирізки землі нікому ніякої користи. Адже єдине, чим можна виправити жах... „великої революції“ — це, коли, ціною моря крові, буде куплено мільйон хуторів. (Підкреслене Шульгиним. — П. Л.).

¹⁾ В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 54 — 55.

²⁾ „Контрольные цифы народного хозяйства на 1925 — 26 год“. Изд. второе. Госплан СССР, 1925 г., ст. 43 — 44.

Іншими словами, Шульгин числить на мільйон куркульських господарств, що мають стати підпорою владі „стражів“ власности. Бігме,—це стара пісня. Ми робимо навпаки. Ми покладаємо надію, держимо курс на мільйон колективів, артілів, комун, с.-г. кооперативів. Недаремно Шульгин робить „бамажки“, з орлом, фетишом до якого моляться селяни. Річ не в цьому, а в тому, як село зробити селом культурним, заможнішим, багатим. Радянська влада розв'язує це питання тим, що поволі втягає селянське господарство в свій план будування соціалізму. План Шульгина нічого не дає більшості селян, як тільки повну господарську руїну, знеземелення й голод. Зате державні заводи, покликані варяги від „капіталізму“ матимуть у „білій утопії“ дешеву робочу силу, але...

— Дай, боже, нашому теляті вовка з'їсти...

АПОТЕОЗ

„Дурень думкою багатіє“

Народне прислів'я.

Ми підходимо до кінця. З нашої розвідки читач міг довідатись, що Шульгин, по-перше, в будуванні своєї білої утопії мало покладає надій на „внутрішні здорові сили Росії“, бо по його виходить, що селяни — то ледарі, грабіжники й гайдамаки, інтелігенція або дегенерати або анархісти, Рябушинський і К^о — „підготували“ революцію, робітництво — то резервуар „дешевого труда“; лишається одно „дворянство“ та „хоробре“ російське офіцерство, на еміграції суще.

По-друге, силою, що має повалити радянську владу, мусить бути „стороння“ сила, цеб-то, коли це перекласти на звичайну мову, — військова інтервенція капіталістичних держав: за цю послугу закордонний капіталізм має одержати „великие богатые милости“, про які ми уже говорили.

По-третє, для того, щоб удержати владу, Шульгин гадає утворити щось на зразок преторіанської гвардії, тільки та гвардія набиратиметься не з люмпену, не з босяків, як дружини Мусоліні, а з мілітаризованого фашистського студентства, з якого і формуються загони сторожів „святої власности“.

Відповідно до цього ведеться й пропаганда, про характер якої можна довідатись хоча-б з такого уривку з книги Шульгина:

— „Не знаю, чи буду я видавати брошури... Хіба коли напишуть що небудь цікаве... А що я зроблю — колосальну друкарню й буду видавати старі хороші книжки — це так. І буду видавати їх великою кількістю, щоб вони були дешеві. Я от як на справу дивлюсь: держава мусить виступити, як дуже велике „видавництво“. Це й буде справжня пропаганда. Я дам дешеву й хорошу книгу. От пана Пушкіна видам. І Гоголя Миколу Васильовича. А пана Горького не буду видавати. І пана Шевченка Тараса Григоровича видам, але тільки в двох томах, в першому томі буде все те, що Тарас Григорович зумів написати хорошого, а в другому всі блюзнірства та інші більшовицькі мерзості. За перший том ціна буде 30 коп., а за другий — 3 карб. Хочеш читати капости — плати державі три карб., а я на ці три карбованці „капосних“ видам десять разів Шевченка Тараса Григоровича хорошого. І йому слава й державі профіт“¹⁾.

1) В. Шульгин: „Нечто фантастическое“, ст. 80 — 81.

Не будемо тут говорити про те, що „державне видавництво“ Шульгина цілком узятє з рядянського ґрунту й пересажене на землю „білої утопії“. На те й Шульгин, щоб учитися розумних речей у нас.

... Але тут підходить „хтось“ у „гороховім пальто“, бере нас за руку й веде. Куди?

— Я вам хочу показати останній акорд підготовчої роботи до перевороту. Отже мовчіть і слухайте!..

Ви дивитесь.

„... Стіл був покритий темно-малиновим едвобом. Пишна люстра, що збереглась від старих часів, лила м'яке світло. Вона дуже ніжно, як спогад минулого, дзвеніла своїм кришталем, коли поважні льокаї нечутними кроками ходили навколо..., розносячи каву в філіжанках старовинного сервізу...“

Вас вражає ця надзвичайна урочистість та поважність присутніх панів. Ви не раз були на наших з'їздах, і вас завжди дивувала та одноманітність одягу делегатів, що приїхали від горна, шахти, від плуга вершити державні справи. Ви чули там промови, що закликали до боротьби, до нового будівництва, до культури.

Тут ви так само чуєте слова, але які? Ви прислухаєтесь. Не-не! Ви розсублено бігаєте очима з вашої захоронки й думаєте: чи не в Бедламі ви? Чи не зібрання це божевільних? Ніби ні. Міркують вони цілком логічно, особливо отой, що стоїть, в середині, видимо старший. Ви напружуєте слух і до вас доносяться слова:

„— Світ живе не „фантазіями“, а фантазією, винаходом, талантом, енергією... Бурхливу людську долю треба взяти у рямці, але в такі широкі, щоб вони, приборкавши божевілля, не задушили творчости, щоб ці рямці не були ні пелюшками, ні в'язницею, ні золотою кліткою. Що для цього треба? Для цього треба, щоб влада була такою дужою, щоб могли дозволити собі розкіш дати цій величезній країні волю не тільки благословляти, але й лаяти, злоститись, проклинати і навіть піднімати повстання.“

„Моя програма полягає ось у чому. По всіх значних містах... мусять бути великі залоги. Дужі не стільки кількістю людей, скільки якістю людей та удосконаленою технікою. Ядром цих залог, їх фортецією, я дозволю собі сказати, „гвардією“ повинні бути... 100.000 „військових студентів“.“

„... Я гадаю за необхідне порядкувати країною за такою схемою:

„Максимальна воля друку: пишіть, що хочете... Так само і проповідуйте й на закритих зібраннях, і на мітингах під голим небом, що вам у голову полізе. Можете закладати які хочете спілки, товариства, братства усіх гатунків і видів. Можете ходити по вулицях, з якими завгодно прапорами й написами, можете робити маніфестації, можете кричати: „Геть уряд“, — все це вам дається повною мірою, під однією лише умовою: щоб ви не перешкождали рухові трамваїв та візників.“

А як хтось з вас забере собі в голову виступити зі зброєю в руках і підняти одверте повстання, знайте, що через п'ять хвилин після цього вас оточуть автомобілі з кулеметами, — і вулиці будуть укриті трупами. Але через чверть години після кривавої лекції порядок мусить бути відновлений, трупи прибрані, і повне, вільне життя

тим самим темпом, як і до заколоту, заб'є знову джерелом. Тих, хто хотів бунтувати, уже немає, а решта, хто лишився живий, — користуйся життям. Ніяких перешкод, ніяких переслідувань.

„Так само робітникам надається повна воля страйків. Не хочете працювати — будь ласка. Але коли ви спробуєте хоч чим небудь перешкоджати тим, хто бажає працювати, коли ви дозволите собі підійти юрбою до фабрики, що працює, то вас зметуть, розчавлять, як непотрібних зайвих людей, що не вміють користуватись з наданої їм волі.

„Хай зле не живе на світі“.

„... Найширші рямці громадянської волі й моментальне, безжальне придушення того, що за ці рямці вискочило...

„... Панове, де закопано ключ до всієї російської земельної загадки? Власність — от той Сезам, що відмикає всі колодки.

„... Чи добре вони (селяни, — П. Л.) запам'ятали велику заповідь: — Не крадь...

„Коли добре, значить, прийшов час. Коли добре, то не доведеться верхній владі знімати шапку Мономаха, щоб уклонитися злодіям, а навпаки всі злодії, хоч би їх було сто мільйонів, стануть навколуюшки перед Єдиним, що встояв, перед єдиним, що не пішов неправдивим шляхом, перед Єдиним, що неуклонився бісам...

„Тому я гадаю, що власність... власність без жадних обмежень, без поділу, на купців та поміщиків, — вся власність має бути відновлена царським словом...

„Селяни одержать той клантик синього паперу з печаткою, про який вони мріють. Але вони одержать його не тому, що в грабіжницькій спосіб захопили поміщицьку землю, а во ім'я забуття й помилування їхньої провини... Недоторканість власності поміщиків буде проклямовано з усією ясністю силою... маніфестом царя...

„І будуть, — Івани, Петри, Грицьки й Стецьки, як і колись, платити викупну плату і тою платою будуть винагороджені попередні власники.

„Така реформа під силу лише монархові. Всі ці соціялісти з усіма своїми совдепами й чрезвычайками не можуть і ніколи не зроблять того діла, що його може завершити лише царський підпис: „быть по сему“...

Ми не знали, чи нам хитати головою, дивлячись на ці збори божевільних людей. Чи навпаки, реготати з їх дурости, з їх наївности колишніх людей.

І поки ми думали, картина зникла і перед нами виросла друга, зовсім не подібна до першої, але яка наповнила нас великим подивом.

КОМУНА

(останній розділ ненаписаного роману)

...Ліфт в одну мить виніс нас на дах величезного будинку „Електрики“. Інженір, на ім'я Спартак, що був прикомандирований до нас для пояснень в царстві комуни, підвів нас до парасету.

...Внизу прослалося велике місто, залляте повинню електричного світла. Це був новітній Київ, що налічував в собі до 4 мільйонів мешканців. Величні сади, будинки, палаци чергувалися з розкішними квітниками; видно було великі майдани з водометами, з скульптурними прикрасами. В самому серці міста підносила велитеньська постать „Робітника“, що тримав на собі земну кулю. В цьому пам'ятнику містилася обсерваторія, радіо-станція й бюро преси, що переймало вісті з усіх кінців світу.

Над нами висіло чорне едwabне небо з тихим мерехтінням зірниць. Иноді по ньому простягалися електричні транспаранти й тоді можна було прочитати останні новини.

...Дніпро подобав на блискучу рухливу вулицю під гронами електричних лихтарів. Задніпров'я було залляте світлом, що в далині зливалось в білястий туман. Тепла весняна ніч. Тихий вітерець долітав з просторів і пестливо обвівав наші обличчя.

Нашу увагу звернули світлі точки, що прорізували простір. Ми довідались, що то електричні повітряні мотори, з яких користується населення для пасажирського руху.

Інженір сказав:

— Пасажирський рух ми перенесли з землі в повітря. Наші залізниці, що геть усі електрофіковані, перевозять виключно вантаж так само, як і пароплави...

— Чекайте, товаришу, — перебив я його, — з усього, що ми встигли за ці кілька годин оглянути в Комуни, ми можемо зробити висновок, що у вас техніка досягла дивного розвитку?

— Так! Наші інженіри, наші хеміки й наші вчені тепер порядкують і керують життям цілої країни.

Я хитнув головою і сказав:

— Оскільки я пригадую, на одному з з'їздів комуністичної партії, здається XIV-у, була палка дискусія про те, чи можна розпочинати будівництва соціалізму в одній країні. Дехто з опозиції закидав, що, мовляв, радянські республіки технічно надто слабкі, що 22 мільйони окремих селянських господарств тяжко перебудувати й втягти в соціалістичне будівництво. Звідси треба зробити висновок, що Радянський Союз має стати доповненням до капіталістичної системи аж доти, поки світова ситуація зміниться і пролетаріят інших країн зробить у себе революцію... Нам все таки цікаво, яким чином переборено ті труднощі, що тоді стояли...

Інженір подумав з хвилину.

— Ви правильно поставили запитання. У нас ще лишилося кілька людей, що пам'ятають ту добу. В чому полягало тоді завдання? В тому, щоб на новому ґрунті збудувати нове суспільство. Комуністична партія блискуче розв'язала політичні питання. Коли-ж треба було перейти до реалізації завдань соціалізму, то тут, дійсно, повстали неймовірні труднощі. З рештою, як стояло питання? Воно стояло, як питання енергетики в цілому. Геніяльний розум Леніна, як перший ступінь до комунізму, поставив питання про електрифікацію країни. Електрика була саме тією енергією, що її можна ділити на найдрібніші частини, пересилати на великі віддалення, обертати в інші форми енергії, — і, таким чином, вона розсувала зріст техніки до

безкрайніх меж. Можна дивуватися не так тому, що цей план Леніна прийнято, скільки тому, що в тяжких умовах, які були тоді, все таки партія змогла реалізувати такі колосальні спорудження, що й нині годні подиву, як от „Волховстрой“ або „Дніпроельстан“.

Само собою, що радянська наука користувалася з усіх найновіших винаходів капіталістичних держав. Але хутко ми звільнилися від такої залежності. Ціла мережа вузько-спеціальних інститутів блискуче розв'язувала питання як теорії, так і прикладної механіки. Ідуть нові відкриття з радіотехніки. Далі Ленінградський Інститут Електрики виготовляє апарат для трансформації електричної енергії, такий портативний, такий зручний, що він міг уміститися в кишені жілетки. Стало можливо електрику пересилати, як найзвичайніші посилки, а потім скрізь побудовано станції, що заряджали ті апарати.

Це внесло переворот в заводи, що виробляли с.-г. машини. Треба було давати такі машини, які-б могли з рідкого палива перейти на електрику. Була змінена, наприклад, система тракторів. Держава ошаджувала сотні мільйонів карбованців тим, що в зложищах нафти та кам'яного вугілля вона будувала велетенські електростанції, а саму енергію вона вже транспортувала на місця споживання, або на розподільчі станції.

Одночасно йшов переворот і в агрономічній науці. Набавом була організована в Києві Центральна Всеукраїнська Агрономічна Академія. Раніш головним предметом вивчення агрономії був ґрунт. Тепер центр ваги перенесено на акліматизацію та хемію. Уже з перших років революції агрономія й хліборобство могли користуватися з робіт американця Б'єрбанка та росіянина Мічурина. Тепер повстало питання про те, щоб акліматизувати цілу низку культур, що й було блискуче розв'язано. Допомогла хемія з своїми штучними мінеральними угноєннями. Таким чином, розвиток техніки, агрономії і хемії спричинився до цілковитої революції в сільському господарстві...

— Але яким чином ви спромоглися перебороти розбіжність інтересів 22 мільйонів селянських господарств?

— Це сталося не зараз. Ви, певно, знаєте, якого великого значіння Ленін надавав кооперації, і певно пам'ятаєте його слова про „лад цивілізованих кооператорів“. Кооперація й була тим приводним пасом, що ним ми притягали селянське господарство до соціалістичного будівництва, бо кооперацію мали за один із соціалістичних елементів.

Тепер скажіть, як ви вийшли із залежності від капіталістичних держав що до бавовни, то-що?

— Звичайно, що поволі. Радянський Союз, як ви знаєте, що до підсоння був дуже розмаїта країна. Уряд звернув увагу на такі республіки, як Узбекистан, де були переведені велетенські роботи по зрошенню ялових пісків. Це дало можливість поширити до бажаних розмірів посівну площу під бавовняником. Крім того, були використані цілком нові рослини, що витворили наші акліматизаційні станції...

— Ще одне запитання. Як дивився капіталістичний світ в ту добу на ваше відродження?

— Безумовно, вороже. Ми вели політику миру: але суперечності капіталізму чим далі, тим дужче загострювались. Це було великим

шансом для нас. Перш за все великим виграшем для нас було те, що Хіна після кількарічної боротьби зрештою визволилась з під кермиги імперіялізму. Ця подія зреволюціонізувала всю пригноблену Азію. Звільнення Хіни завдало тяжкого удару капіталістичній Європі. Зоря Англії явно почала померкати, особливо тоді, коли їй довелося зробити великі поступки Індії. Через кілька років відбувається розпад Британської імперії. Австралія й Південна Африка оголошують свою незалежність. Канада приєднується до Сполучених Штатів. Єгипет вступає до Мало-Азійської федерації держав. Капіталістичний світ розкладом Англії був підірваний в своїй основі. Наступає небувала промислова криза. Англія, щоб врятувати себе, заходить у спілку з Німеччиною і розпочинається війна з романськими народами на чолі з Францією, де вже кілька років панувала фінансова олігархія.

Німеччина перед тим пережила одну свою пролетарську революцію, але вона була розбита, пролетаріят приборканий. Тепер, коли ще не встигли головні сили ворогів розвинути ворожих акцій, в Німеччині робітники знову підняли прапор повстання. Радянський Союз, що мав на своєму боці дружній неутралітет Хіни й Мало-Азійської Федерації, вирішив підтримати Революційний Уряд Німеччини. Це помішало карти капіталістів. Революція перенеслась до Англії, де утворився Робітничий Уряд. Романські держави тепер мали проти себе революційний фронт. Рух селян і робітників у них, що були в повному рабстві, так само закінчився революцією. Отже можна було говорити про Федерацію Держав Європи.

— А Америка?

— Америка, як ви знаєте, нині становить єдиний суцільний капіталістичний організм. Цей левіафан капіталізму, що розлігся серед двох океанів, довго нам погрожував. З ініціативи Федерального Європейського Уряду всі інші уряди виготовили спільну ноту до Американського Уряду про розброєння та про те, що треба змінити державний лад. Дійшло до збройної сутички. Але сили Федерального Уряду та його союзників були такі великі, що питання зарані вирішено...

Декільки хвилин ми мовчали. Тоді мій супутник, араб, сухий і гарячий, як пісок Аравії, сказав:

— Чи не можна поглянути на вашу країну з літака?

Інженір хитнув головою й торкнув пальцем якогось ґудзика на парашеті. Ліфт викинув молодого мужчину.

— Владлен, — сказав він, — будь ласка, ладняйте нашого мотора, ми зараз летимо.

...За хвилину ми летіли над Дніпром. Мотор то підносився високо вгору й тоді перед нами відкривались серед нічної темряви незчисленні оази електрики, — то були селища й дачі робітників, то спускався мало не до самої води і ми могли бачити надзвичайний рух на Дніпрі.

Ми мовчали, захоплені цим надзвичайним летом над країною Комуни. В далекі минулі роки ми так багато мріяли про неї. І от тепер нас ніс дивний електричний мотор в океані повітря. Мимо нас пропливали осяяні повітряні кораблі далеких ліній, як от Париж-Москва, Лондон-Пекин. Іноді роєм пролітали маленькі, подібні до

нашого, мотори, — то робітники поспішали до своїх дач з роботи або їхали на роботу.

Не минуло й 40 хвилин, — ми летіли не дуже швидко, — як перед нами показалось велике місто, центр електрофікації України, там, де багато років тому збудовано Дніпроельстан. До нас долітали важкі зітхання велетенських машин. Велика затока була повна кораблів. Тисячі люду сновигали вулицями й на заводах. Наш мотор зробив велике коло і став спускатись до причалу...

...Фантазуєте? — раптом почулося над моєю головою.

Коло мене стояв той, у сірому, хто вже один раз так нагло стурбував мій спокій.

— Ато-ж! — сказав я — гадаю, що мої фантазії далеко реальніші за ваші.

Після короткої павзи я додав:

— Так, далеко реальніші!..

eLib.org

В. І. ЧУЧМАРЬОВ

Спіноза, як матеріяліст¹⁾

ДО ПЕРЕОЦІНКИ ІДЕАЛІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

V. МАТЕРІЯЛІСТИЧНА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

В традиційному тлумаченні Спіноза є переконаний прибічник раціоналізму й містики. В теоретично-гносеологічній частині своєї системи він був проголошений захисником тільки такого знання, що виникало з чистого розуму або зі споглядального, інтуїтивного розуму. На поняття, що поставали з досвіду, Спіноза ніби-то дивився, як на поняття, що спотворюють розуміння дійсності; досвідне знання він ніби-то розглядав, як результат уяви і зачисляв у категорію найнижчого й найменше виразного пізнання.

Навряд чи можливо і треба замовчувати той безперечний факт, що Спіноза не раз згадував у своїх творах про раціональне й містичне знання. Але чи це визначає, що він відкидав або недооцінював силу та значіння досвідного пізнання? Говорити про це зовсім не доводиться²⁾. Раціоналізм та містицизм аж ніяк не вичерпують світогляду Спінози. Те, що він відкидав ніби-то досвідне вивчення природи, є чергова вигадка ідеалістичних істориків філософії. Матеріялістичних елементів спінозової теорії пізнання вони цілком не зауважили.

Стоючи на основі механічної причиновості, Спіноза пояснював предметний світ властивою останньому внутрішньою закономірністю. Він добре розумів, що закономірність природи можна викрити виключно досвідним, емпіричним шляхом. Щоб послідовно провести механічний принцип, Спіноза обороняє матеріялістичну теорію пізнання; єдиною-ж формою матеріялістичного вивчення явищ може бути досвідне їх пізнання.

Іначе кепкуючи з тих, що пізніше перекручували його погляди, Спіноза найбільше говорить про досвідне вивчення природи в тому творі, який звичайно вважають за головний твір на обґрунтування містичного знання: у „Трактаті про очищення інтелекту“.

Матеріялістична теорія пізнання вчить, що одна справа є природа, яка існує незалежно від свідомості людини, а інша — відбиття цієї об'єктивної природи в свідомості, певні про неї поняття. Спіноза добре розуміє, що саме треба вивчати цю матеріяльну природу так,

---

¹⁾ Див. початок „Черв. Шл.“ ч. 1, 1926 р.

²⁾ Було-б цілком помилково відкидати у спінозовій системі певну суперечливість між теологічними та матеріялістичними моментами його поглядів; ми гадаємо, що немає жодної підстави забувати також і про суперечливість поміж раціонально-містичним та досвідним знанням у його гносеології.

як вона існує і рушається справді, не припускаючи того, щоб природу закривали абстрактні поняття, від неї відірвані і для неї зовсім чужі. Ні в якому разі не допускати, щоб різні уявлення обволікали природу й перешкоджали бачити її в такому вигляді, як вона існує в дійсності.

„Нам, — чудово зауважує Спіноза, — оскільки ми досліджуємо речі, ніколи не дозволено буде робити які небудь висновки на підставі абстрактній, і ми особливо повинні будемо стерегтися того, щоб не змішувати змісту, що є виключно в інтелекті, з тим, що є властивий речі“¹⁾. (*Nunquam nobis licebit, quamdiu de inquisitione rerum agimus, ex abstractis aliquid condudere, et magnopere cavebimus, ne misceamus ea, quae tantum sunt in intellectu, cum iis, quae sunt in re*).

В чому ж полягає найближча причина наших хиб у вивченні законів природи?

В тому, — відповідає Спіноза, — що ми нехтуємо точним дослідженням речей і, виходячи за межі природи, вдаємося за поміччю до уяви. Ідеалісти не прагнуть бачити в природі те, що в ній справді є; як зауважує наш філософ, вони уявляють речі „не так, як вони існують справді, але так, як вони хочуть, щоб вони були“²⁾ (*non ut sunt, sed ut eosdem esse vellent, concipiunt*). Нехтування детальним і точним пізнанням природи переводить нас неминуче в фантастичний світ, і нам здається, що він справді існує.

„Що менше люди знають природу, — навчає Спіноза, — то легше вони можуть утворювати собі багато фікцій (*quo minus homines horunt Naturam, eo facilius multa possunt fingere*), як от: фікції дерев, що говорять, людей, що раптом переміняються в камінь або джерело... створення чогось з нічого, обернення богів на тварин та людей“³⁾.

Ту саму думку про причини неправдивого пізнання Спіноза розвиває в іншому місці „Трактату про очищення інтелекту“: „Помилки, — говорить він тут, — є також наслідок того, що люди не розуміють перших елементів природи в її цілому (*prima elementa totius naturae*); звідси, досліджуючи без певного ладу (*sine ordine*) і плутаючи природу з абстрактними речами..., вони плутають самих себе і перекичують порядок природи“⁴⁾ (*se ipsos confundunt ordinemque naturae pervertunt*).

Протилежність між ідеалістичною та матеріалістичною теорією пізнання полягає у двох основних і протилежних лініях в історії філософії. Чи нам від відчуттів і понять іти до природи? Чи, навпаки, треба, вивчаючи природу, виходити тільки з неї, а не від наших відчуттів і уявлень. Першій лінії тримаються загалом вчені ідеалістичного настрою. Другій лінії тримаються всі матеріалістичні мислителі.

Спіноза, звичайно, сміливо стає на шлях матеріалістичної лінії в пізнанні природи. Він твердо пам'ятає, що наше пізнання мусить як-найкраще пристосовуватися до об'єктивної природи і як-найглибше та точніше її відбивати.

¹⁾ Spinoza, I, Tract. de intell. emend., 28,29.

²⁾ Spinoza, II, Tract. polit., 3.

³⁾ Spinoza, I, Tract. de intell. emend., 18.

⁴⁾ *ibid.*, 23,24.

„Нам,— говорить він,— коли ми будемо йти наперед найменш абстрактно і будемо, як тільки можливо, виходити з перших елементів, цеб-то з джерела і початку природи (a fonte et origine Naturae), такі помилки (цеб-то помилки на підставі абстрактного розуміння природи, В. Ч.) ні в яким разі не загрожуватимуть“¹⁾.

Для того, щоб розвіяти всякий сумнів, що Спіноза справді тримався матеріялістичної позиції в гносеологічних міркуваннях, ми дозволимо собі навести ще один знаменитий уривок. „Ми повинні будемо прагнути до того, щоб звязати ідеї одну з одною до ладу так, щоб наш дух, оскільки це можливо, віддавав об'єктивно те, що в природі дане формально, як в її цілому так і в її частинах“²⁾ (ut mens nostra quoad ejus fieri potest, referat objective formalitatem naturae, quoad totam et quoad ejus partes).

Пізнати або визначити дане явище,— це значить перелічити його реальні властивості, що від нас не залежать; за властивості речей ми маємо властиві їм якості, про які ми дізнаємося тоді, коли дані речі впливають на нас безпосередньо або посередньо. Звичайно, якщо, визначаючи речі, ми перелічуємо їх властивості, то ми можемо думати, що ці речі цілком можливо пізнати. На визначення природи речей по суті й сходиться процес нашого пізнання. Тому перша й конечна вимога справжнього визначення або пізнання речей є пильне вивчення всіх їх властивостей та якостей.

Це правило добре засвоїв Спіноза. „Слід,— говорить він,— (хоч відзначати це не конче треба), щоб із визначення речі можна було вивести всі властивості речі (requiritur, ut ab ejus definitione omnes ejus proprietates concludantur). Все це для того, хто досить уважний, ясно само від себе“³⁾.

Спіноза запитує: які визначення речей слід вважати за найдосконаліші. Ті,— відповідає він,— що найповніше й найдокладніше виражають усі їх властивості й якості. „Щоб якесь визначення можна було вважати за доскональне, треба, щоб воно віддавало внутрішню суть речі (definitio ut dicatur perfecta, debet intimam essentiam rei explicare) і в ньому слід передбачити, щоб ми не ставили помилково на місце суті речі деякі властивості (propria) речі“⁴⁾.

Визначаючи речі, ми повинні виходити з них самих, визначення є тим правдивіше, чим ширше й точніше нам пощастило вивчити їх якості. Матеріальний світ є не лише предмет пізнання, але разом із тим і критерій пізнання. Правдивість наших визначень ми перевіряємо, порівнюючи їх з об'єктивними речами.

„Ніхто не може знати, в чому полягає найвища правдивість, окрім того, хто опанував... об'єктивну суть якоїсь речі, і саме тому, що правдивість і об'єктивна суть є те саме“⁵⁾ (idem est certitudo et essentia objectiva). Або трохи іншими словами: „правдивість є не що, як сама об'єктивна суть, цеб-то той спосіб, що ним ми відчуваємо формальну суть і є сама правдивість“⁶⁾ (modus, quo sentibus essentiam formalem, est ipsa certitudo).

¹⁾ ibid. 24. ²⁾ ibid, 28. ³⁾ Spinoza, I, Tract. de intell. emend., 30. ⁴⁾ ibid., 29. ⁵⁾ ibid., 12.
⁶⁾ Spinoza, I, Tract. de intel. emend. 11.

Що буде, як ми перекладемо наведені спінозові твердження на сучасну наукову мову? Тоді ми визнаємо, що у Спінози точка зору дійсності, практики була одним об'єктивним критерієм його гносеологічної методи.

І хай нам не закидають, що ми в певний спосіб модернізуємо творчість Спінози і накидаємо йому такі гносеологічні поняття, які за його часів не могли бути вживані. В „Політичному трактаті“ Спіноза з твердістю, гідною матеріалістичного мислителя, сам говорить про різницю між теорією та практикою й вимагає, щоб всяке теоретичне збудовання неодмінно погоджувалося з практичною діяльністю.

Не слід гадати, що думку про єдність теоретичної й практичної діяльності раніш від інших філософів висловив Фаєрбах, і що тільки в матеріалізмові Маркса та Енгельса ця думка дістала велике поширення.

Вже початок сімнадцятого століття характеризує проповідь практичної філософії, що безпосередньо зв'язана з виробничими потребами.

Завдяки Беконові в Англії вперше було висунуте на передній план величне завдання: запровадити справжню людську могутність через опанування сил природи. Саме знання Бекон мав за велику продукційну силу. „Scientia est potentia“ (знання є сила),— любив говорити він; без допомоги цієї сили, на його думку, не можна здійснити процес, яким громадська людина опановує природу.

Окрім Бекона великий інтерес до прогресивного розвитку продукційних сил мав також і Декарт.

„Можна досягти знань як найкорисніших в житті (*fort utiles a la vie*),— говорить він,— і замість споглядальної філософії, що її викладається по школах, можна створити практичну (*pratique*), що за її допомогою, знаючи силу й діяння вогню, води, повітря, світла, неба та інших тіл..., ми зможемо зужиткувати ці сили в такий самий спосіб на всяку справу, до якої вони придатні, і стати ніби панами й володарями природи“¹⁾. В усіх філософських творах Декартових помітні сліди підвищеного інтересу до цієї практичної філософії.

Тому нам зовсім не дивно, що Спіноза, живши за часів реальних та практичних інтересів, одверто заговорив про кінцевий зв'язок теорії й життя. Як він особисто проголосив, всі науки „мають практичне застосування“²⁾ (*usum habent*), суто-життєве. Тому Спіноза не міг терпіти такого теоретично-гносеологічного вчення, в яким „теорія найбільше розходиться зі своєю практикою“³⁾. (*Theoria ab ipsius Praxi discrepare creditur*).

Досвідне пізнання не знало цього розходження. Спіноза, приміром, от що сказав про філософів емпіричного напрямку: „Маючи досвід за свого навчителя, вони не навчали ні про що таке, що віддалялося - б від практики“⁴⁾ (*experientiam magistrum habuerunt, nihil docuerunt quod ab usu remotum esset*).

Визнаючи матеріалістичний спосіб вивчення дійсності, Спіноза неминуче мусів ввести в свою теорію пізнання поняття практики:

¹⁾ Oeuvres de Descartes, Paris, 1902, t. VI, Discours de la Méthode, p. p. 61. 62.

²⁾ Spinoza, II, Tract. polit., 3. ³⁾ ibid., 3. ⁴⁾ ibid.

він був щиро переконаний, що лише при досвідному вивченні практика як-найкраще буде погоджена з теорією¹⁾ (*praxis cum theoria maxime conveniet*).

Читач має право запитати нас: чи доводилося Спінозі особисто говорити про досвід, яко джерело пізнання. Так доводилося,— відповідаємо ми. Спіноза не тільки одверто говорив про досвідне пізнання, але й всі засоби точного пізнання він зводив до експериментального дослідження речей. Вислухаймо його виразне признание, що знищує всяке уявлення про те, що він належав до щирих раціоналістів і містиків:

„Раніше, як підходимо до пізнання поодиноких речей, ще буде час викласти всі потрібні для того засоби; які всі полягатимуть у тому, щоб ми вміли користуватися нашими зміслами й робили експерименти за певними законами, і за певним порядком, достатні для означення досліджуваної речі“²⁾ (*antequam ad rerum singularium cognitionem accingamur, tempus erit, ut ea auxilia tradamus, quae omnia eo tendent, ut nostris sensibus sciamus uti et experimenta certis legibus et ordine facere, quae sufficient ad rem, quae inquiritur, determinandam*).

Визнаючи досвідне вивчення дійсності, Спіноза уважно стежив за поспіхами та розвитком сучасних із ним природничих наук.

Треба відзначити, що всі взагалі видатні вчені XVII сторіччя були щиро переконані, що окремі питання філософії можуть стати об'єктом такого самого точного досліджування як, приміром, твердження математики. За тих часів філософія була як-найближче й найщільніше зв'язана з позитивним точним знанням. Кожен науковий робітник був разом з тим і філософ. Кожен філософ був природовцем або математиком.

Особисто Спіноза дуже сумлінно вивчав механіку та фізику, хемію та медицину, оптику та фізіологію; сліди цього вивчення помітно скрізь у його творах, а особливо в листах, хоч він через свою надзвичайну скромність ніколи не старався показати цих знаннів.

„Я не гадаю,— зауважує Спіноза,— що я знайшов найкращу філософію, але зате я знаю, що знайшов правдиву. Мене запитують звідкіль я це знаю. На це я відповідаю: тим самим способом, як і ви знаєте, що сума кутів трьохкутника дорівнює двом простим. Що цього досить, не буде заперечувати ніхто, чий мозок у порядку.

За найкращий приклад того, як уважно Спіноза ставився до природознавства, може бути його шостий лист до Ольденбурга. В цьому листі Спіноза розглядає один із експериментальних дослідів великого фізика Роберта Бойля „Про селітру, плинність та твердість“ (*Ep., VI, de nitro etc*). Увесь лист присвячено найпильнішій аналізі узагальнень та експериментів вченого фізика. Спіноза перевіряє ступінь математичного оброблення висновків Бойля (*de nitro, 1 c.*) і порівнює їх з раніш установленими безперечними твердженнями науки (*de nitro, § 13; de fluit, § 23; de firmit, § 7*); далі, залишаючи міркування загального порядку, він особисто упоряджує цілу низку строгих експериментів і приходять до висновку, що всі дослідження Бойля

¹⁾ Spinoza, II, Tract. pol., 51.

²⁾ Spinoza, I, Tract. de int. em., 31.

про селітру та селітряний квас збудовані на покvapливих узагальненнях, неоправданих експериментом (de firmit, § 7).

„Добре, якщо даватиметься найпильніший і найточніший опис кожної рідини“, — говорить Спіноза наприкінці листа. — „Я вважаю, що це найкорисніше для вивчення їх своєрідних різниць; а ця справа, як конче потрібна, дуже бажана всім філософам“ (quae res ut summa, necessaria, omnibus Philosophis maxime desiderata).

Немає жодного сумніву, що обсяг природничих понять у Спінози не був дуже великий. В цьому вина звичайно не Спінози, а тодішнього, порівнюючи, невисокого рівня розвитку науки. Зате в Спінози була та блискуча й безперечна послуга, що він не був філософ, відсталий в науковому відношенні, і старався послідовно мислити з точки зору сучасного знання. А це й є все, чого тільки можна та треба вимагати від матеріалістичного мислителя.

VI. МАТЕРІАЛІСТИЧНА НАУКА ПРО ЛЮДИНУ

Перше, ніж подати спінозівську науку про людину, нагадаємо, в чому полягає ідеалістичне розуміння людини, а потім постараємося показати, чим різниться від його протилежне йому матеріалістичне розуміння того самого предмету.

Для суб'єктивного ідеалізму Берклі об'єкти або предмети людського пізнання становлять або ідеї, що їх дійсно приймають змисли, або такі ідеї, які ми дістаємо в наслідку спостереження емоцій та дій розуму, або, зрештою, ідеї, утворювані за допомогою пам'яті та уяви. Всі речі, що мають наче-б то незалежне існування, є для Берклі зібранням „ідей“ і, звичайно, „ідеї“ ці поза розумом, що їх приймає, існувати не можуть.

Між реальним існуванням речей та їх існуванням у прийнятті є повна тотожність. Буття поза прийяттям є суперечність, і речі існують остільки, оскільки ми їх можемо сприймати. „Об'єкт і відчуття є одно, — признається Берклі, — і тому їх не можна абстрагувати одно від одного“¹⁾ (the object and the sensation are the same thing and cannot therefore be abstracted from each other).

Для ідеаліста Берклі предметний, об'єктивний світ існує завдяки суб'єктові і є зібрання відчуттів цього суб'єкта²⁾.

В критичному або трансцендентальному ідеалізмі Канта об'єкт чинить певні вражіння на сприймання суб'єкта. Вражіння, прийняте від об'єкта, Кант зве явищем. Матерією явища Кант зве те, що в явищі діє на наші почуття; за форму явищ Кант визнає ту здібність розуму, що вносить порядок в різноманітність і хаос відчуттів. Просторінь і час є первісні форми, в яких ми приймаємо порізнену і розмаїту матерію. Просторінь та час Кант оголошує

¹⁾ The Works of Berkeley, Vol I, edited by A. C. Fraser, „Treatise concerning the principles of human knowledge“ § 5, Oxford, MDCCCLXXI, p. 158.

²⁾ До речі: філософія Берклі є поновлення філософії Парменіда. Формула останнього: одно є мисль і те, про що вона мислить *ταυτων δεστι νοειν τε και ουνεγεν εστι νοημα*. Diels, fr. 8.) „мислити і бути є те саме“ (fr. 5) досить виразно містить основну ідею суб'єктивного ідеалізму.

суб'єктивними формами зміслового споглядання; вони є конечні форми аргіогі, вони лежать в основі всякого прийняття і попереджають всякий можливий досвід.

Порізнена і не звязана матерія явищ у простороні й часі не становить ще єдності предмета і тому не є уявлення. Для того, щоб з порізненої матерії явищ утворити уявлення, слід об'єднати, звязати матерію. В критичному ідеалізмі Канта цю роль виконує трансцендентальна аперцепція. Об'єднуючи поодинокі зміслові елементи в об'єкти й об'єднуючи об'єкти один з одним, трансцендентальна аперцепція створює самі об'єкти або речі. Кантова наука про форми людського пізнання приводить до висновку, що те, що ми звемо об'єктивною природою, на ділі є єдністю трансцендентальної аперцепції.

„Думка, що природа,—говорить Кант,—мусить погоджуватися з нашою суб'єктивною підставою аперцепції й навіть залежати від неї в своїй закономірності здається дивною і безглуздою. Але, якщо зважити, що ця природа є не що інше, як сукупність явищ, отже, зовсім не річ в собі, а лише маса уявлень душі (*sondern blos eine Menge von vorstellungen des Gemüts*), то ми не здивуємося тому, хто добачає природу в основній здібності вєсього нашого знання, а саме, в трансцендентальній аперцепції“¹⁾.

Отже за Кантом природа не має самостійного й об'єктивного значіння. Він сам признавався, що „без розсудку не було-б жодної природи“²⁾ (*ohne Verstand würde es überall nicht Natur*). Тому суть вєсього „критичного“ філософування Канта можна звести от до чого: тілесний предметовий світ руйнується й падає, якщо ми відкинемо суб'єкта, що мислить; цей світ є лише явище в змісловості суб'єкта і становить один із видів його уявлень.

Для об'єктивного або абсолютного ідеалізму Гегеля в основі світового розвитку лежить розвиток абсолютної ідеї. Розвиток усієї природної та людської історії він пояснює кінець кінцем розвитком цієї ідеї. Але що то є абсолютна ідея Гегеля? Це є, як добре з'ясував ще Фаєрбах, суть мислення, абстрагована від суб'єкта, що мислить, від „я“. Об'єктивна ідея є мисленням, цеб-то суб'єктивною сутністю, але такою, що її мислиться без суб'єкта й як відмінну від суб'єкта: іншими словами, це є ідея, одержана в результаті персоніфікації процесу індивідуального мислення. Гегель весь світовий розвиток пояснює кінець кінцем законами людської думки. Як дотепно висловився Плеханов, історія буття з'ясовується в нього людською логікою.

Підсумуємо ідеалістичну науку про людину.

Коли ми абстрагуємося від індивідуальних своєрідностей найголовніших ідеалістичних шкіл, то спільний зміст усієї течії ідеалізму можна висловити таким твердженням. З точки зору ідеалізму людина є центр і основа світу, сама природа існує не самостійно, не в собі має достатню підставу свого буття, але існує виключно з людської ласки.

¹⁾ Im. Kants Werke herausgeg. von Ernst Cassirer Band III. „Kritik der reinen Vernunft“, Berlin, 1913, g. 620

²⁾ ibid, 627.

Але вернімося до вчення Спінози.

Спіноза як - найгостріше протестував - би проти ідеалістичного розуміння людини. Для нього, що приймав детерміністичний світогляд у світовому кінченному звязку людина не була головною істотою, але була одною річчю між іншими речами. Коли Спіноза розглядає становище людини в світі, то він дивиться на неї „так наче мова йде про лінії, поверхні та тіла“¹⁾. Людину мав він не за центр світу, а лише за минуше його явище, що не є ніяким винятком з вічних законів.

Історична послуга Спінози в тому й полягала, що, ставши на об'єктивний ґрунт і визнавши природу за реальне й абсолютно кінчене (необхідне) буття, він сильно захитав сучасний з ним антропоцентричний світогляд²⁾. В спінозовій системі виявився могутий порив доби відродження до реабілітації змисленого (чувственого) світу, порив, що й примусив нашого філософа раз і назавжди покинути антропоцентричні помилки своєї доби³⁾.

„Природа держиться не законами людського розуму, — навчав, Спіноза сучасних ідеалістів, — але іншими нескінченними законами, що мають на увазі вічний порядок цілої природи“⁴⁾. (*Natura non legibus humanae Rationis... continetur, sed infinitis aliis, quae totius Naturae... aeternum ordinem respiciunt*).

Пізніше французькі матеріалісти лише слово в слово повторили спінозову аргументацію проти антропоцентричної богословської науки. Для них, добрих матеріалістів, людина була утворенням природи, що існує в природі, підлягає її законам й не має змоги звільнитися від природи навіть в думці. Окремі місця, приміром, „Системи природи“ Гольбаха, присвячені критиці антропоцентризму, дословно нагадують спінозові міркування.

„Сонця згасають і вкриваються твердою корою, — говорить Гольбах слідом за Спінозою, — планети гинуть та розпорошуються в етерових просторах; — нові сонця запалюються, нові планети створюються, проходячи нові орбіти й нові шляхи, а людина, ця нескінченно мала частинка глобу (*portion infiniment petite d'un globe*), що сам є тільки непомітна крапка в неосяжному світі (*point imperceptible dans l'immensité*), — гадає, що всесвіт створено для неї, уявляє, що вона повинна бути вірником природи, вважає себе вічною, зве себе царем всесвіту“⁵⁾.

Для французьких матеріалістів, що вчилися у Спінози, людина, значить, не мала жодних підстав до того, щоб вважати себе за якусь виняткову й упривілейовану істоту.

¹⁾ Spinoza, I Eth., 121.

²⁾ Про цю сторону спінозової науки уперше заговорила Л. І. Аксельрод (див. її книгу „Философские очерки“ С. Петербург, 1906, стр. 78).

³⁾ Руйнуючи цей погляд, Спіноза не був самітній мислитель, а мав низку попередників. Досить указати Коперніка й Галілея, що подали природничі підстави нової системи світу, що після неї землі, яку досі вважалося за найважливішу й центральну частину всесвіту, надавалося непомітне місце між незчисленних небесних тіл. Слід також згадати ім'я Джордано Бруна, палкого Копернікового поклонника. Перед його проймаючим оком сфера непорушних зор поширилася в межі всесвіту, безкрайого що до часу й простору, а в ньому земля була також мало помітна крапка.

⁴⁾ Spinoza, II, Tract. pol., 8, 9.

⁵⁾ *Système de la Nature*, I partie, p. 74.

Що - ж є людина, супроти природи?

Спіноза навчає, що людина з становища світового цілого є продуктом і „частиною природи“¹⁾ (*Naturae pars*). Він навіть гадав, що строга матеріялістична наука змушує нас скорше звати людину не частю, а тільки частинкою природи“²⁾ (*Naturae partucula*). Думка про те, що буття людини можна зрозуміти лише з буття природи, є улюблена спінозова думка; у своїх найголовніших творах він завзято змагається довести, що людина є лише окремий і незначний момент творчості природи.

„Людина, як мудрець, так само і неук, є частина природи“³⁾.

„Людина... становить частину всієї природи, що її законам людська натура мусить коритися і пристосовуватися до неї майже незчисленими способами. Та й неможливо, щоб людина не була частиною природи“⁴⁾.

„Законали природи обхоплюють собою загальний природний порядок, якого частину становить людина“⁵⁾.

Якщо людина є частина природи, то вона конечно залежить від усієї природи; всяка частина залежить від цілого і визначається від цілого. Тому Спіноза не погоджувався з ідеалістичним поглядом, що людина є ніби незалежною „державою в державі“⁶⁾ (*imperium in imperio*). Не годився він також і з тим поглядом, що субстанційність або незалежність була властива життю людини. Адже тільки природа була на думку Спінози єдиною субстанцією, цеб-то вона сама одна існувала конечно й незалежно. А людина, будши окремою річчю природи, виражала цю природу в певний спосіб і без неї не могла ні існувати, ні датися уявити.

„Істоті людській, — зауважує філософ, — не властива субстанційність, іншими словами, субстанція не становить форми людини“⁷⁾ (*substantiam formam hominis non constituit*).

Залежність людини від природи має свій вираз перш за все в учинках людини. Людині здається, що її вчинки є самостійні й є наслідком лише її волі; справді - ж людина, яко частина природи, є підвладна цілком її законам. Вічно активна природа накреслює людині кожну лінію діяння, яку людина має здійснити; природа скеровує її особливий спосіб діяти. Всі вчинки людини залежать від конечних причин природи, всі рухи її скеровує ціле, цеб-то та сама природа. Вислухаймо з приводу цього нашого філософа.

„І все те, що визначає акцію кожного, треба віднести до могутності природи“⁸⁾ (*ad naturae potentiam referri debet*).

„Чи то людиною керуватиме розум, чи тільки пристрасть, вона у всьому діє, слідуючи виключно законам і правилам природи, цеб-то за правом природи“⁹⁾ (*agit nisi secundum leges et regulas Naturae, hoc est ex Naturae Jure*).

„Все те, що кожний, як мудрець, так і неук розпочинає і робить, він розпочинає і робить з найвищого природнього права“¹⁰⁾ (*id summo Naturae Jure conari et agere*). Отже за Спінозою всю активну діяльність людини становить низка вчинків, що їх скеровують природні

¹⁾ Spinoza, II, Tract. polit, 7. ²⁾ *ibid.*, 8. ³⁾ Spinoza, II, Tract. polit, 7. ⁴⁾ Spinoza, I, Eth, 328. ⁵⁾ *ibid.*, 223. ⁶⁾ *ibid.*, 120. ⁷⁾ *ibid.*, 80. ⁸⁾ Spinoza, II, Tract. polit, 7. ⁹⁾ *ibid.*
¹⁰⁾ Spinoza, Tract. polit, 8.

причини. Але й зі сторони психічних переживань увесь уклад її внутрішнього життя є так само підпорядкований природі, як підпорядковані природі й цілковито від неї залежать усі поодинокі речі. Найтонші психічні переживання людини не виключають того, що вона є природня істота; в своєму інтимному житті людина залишається тою самою залежною істотою. „Афекти зненависти, — говорить філософ, — гніву, заздрощів, то - що, як їх розглядати самих по собі, витікають з тої самої конечности та могутности природи, як і всі поодинокі речі“¹⁾.

А от ще одно цікаве зауваження Спінози: „Людська істота не містить у собі конечности свого буття, цеб-то в порядку природи є можливе як те, щоб якась людина існувала, так і те, щоб вона не існувала“²⁾. (*Ex Naturae ordine tam fieri potest, ut hic et ille homo existat, quam ut non existat*).

Що-ж ми бачимо?

Якщо ідеалізм має людину та її мислення за неодмінну основу світового буття, то Спіноза навіть відмовляється визнати конечність існування людини і вважає, що її життя є просто випадок.

Спінозів погляд на людське існування не можна кваліфікувати в інший спосіб, яко строгий та послідовний матеріалізм³⁾. Він був щиро переконаний, що не природа існує через людину, але сама людина тільки й живе тому, що є продукт та невіддільна частина цієї природи. Тільки будши матеріалістом, Спіноза зміг бути революціонером, що розхитував стару систему антропоцентризму. Тільки матеріалізм допоміг йому правдиво з'ясувати те скромне місце, що людина, яко природня істота, має в світі.

Наука про механічну причинність виключає індетермінізм.

Якщо всякий рух, вчинки й безпосередні переживання людей визначає природне ціле, серед якого вони перебувають та живуть, то, звичайно, не можна вважати людську волю свободною, але тільки конечною та змушеною. Вінцем матеріалістичної науки Спінози про людину є заперечення свободи індивідуальної волі.

Трохи відступімо.

Людина не носить в собі особливого закону, що властивий тільки їй самій. Широю мрією Спінози було — примирити людину зі світом. Побожний Спіноза не знає ані зла, ані життєвих страждань. Зло й страждання, на його погляд, є лише суб'єктивні настрої.

Вся емоційна сила спінозизму полягає в тому, щоб щасливо й радісно віддати себе світовому цілому. Людина не має ані права, ані змоги повставати проти цілого, переробляти його чи критикувати. Голос Спінози кличе людину, змучену боротьбою та стражданнями, до миру й спокою. Відважний бунт, смілива й запекла боротьба є чужі Спінозі, що був настроєм фаталіст.

¹⁾ Spinoza, Eth, 121.

²⁾ *ibid.*, 74.

³⁾ Ми не вважали за потрібне скрізь наводити паралель між поглядами Спінози та французьких матеріалістів в питанні про витлумачення людської природи; для всякого, хто хоч трохи знайомий з творами Ламетри, Дідро, Гельвеція та Гольбаха, подібність поглядів цих мислителів до науки Спінози в нашому питанні така очевидна та безперечна, що говорити про неї значить повторювати відомі і загальні місця з матеріалістичної літератури.

Поняття свободи Спіноза відносив лише до такої речі, що існує з самої своєї конечности, цеб-то до субстанції — природи, але, як він сам признався, воля людини, як і все инше, потребує причини, що примушувала-б її діяти в певний спосіб. Тому для Спінози „воля є в природі... не більше, як всі инші природні речі; вона стосується до неї так само, як рух, спокій та все инше“¹⁾.

Кожна істота природнього світу в своєму житті є строго зумовлена законами механічної причинности. Людина, звичайно, не є якийсь виняток з загальної обумовлености явищ. Тому визнавати свободу волі було-б можливо при тій умові, якби людські вчинки яким небудь способом могли статися безпричинні. Але вчинки не можуть бути безпричинні, а тому й людську волю спінозизм зачисляв до категорії конечних і несвобідних.

„В душі нема, — навчає Спіноза, — жодної абсолютної або свободної волі (*in Mente nulla est absoluta sive libera voluntas*); але до того чи иншого бажання душу скеровує причина, що й її також визначає инша причина, а цю — третя й так без кінця“²⁾.

Досить лише побіжно зіставити індетерміністичні погляди Спінози з аналогічними поглядами Гельвеція, щоб виявити близькість та єдність їхніх учень. Гельвецій — „enfant perdu“ французької освіти, — ще за свого життя більше шокірував французьке суспільство, як автор „Кодексу чи біблії усього матеріалізму“ — Гольбах. Характеристика спінозового матеріалізму може тільки виграти від щасливого зближення його з Гельвецієм, цим послідовним матеріалістом.

Своєму негативному відношенню до свободи волі Гельвецій присвячує найблискучіші сторінки своєї головної роботи „Про дух“.

„Свобода людини полягає в тім, щоб вільно вправляти свої здібності“, — навчає Гельвецій. Отже, ми маємо ясне уявлення про слово „свобода“, взяте в його звичайному розумінні. Але питання міняється, коли ми прикладаємо слово „свобода“ до волі. Що тоді буде свобода? Під цим словом могли розуміти лише свободну волю бажати або не бажати чогось: але така воля припускала-б дії без причин (*effets sans cause*). Виходило-б також, що ми могли-б бажати собі однаково й добра і зла; припущення цілком неможливе. Отже, неможливо скласти ясну ідею слова „свобода“ в приложенні його до волі (*on ne peut donc se former aucune idée de ce mot de liberté appliqué à la volonté*). Філософський трактат про свободу волі був-би трактатом про наслідки без причини“³⁾ (*traité philosophique de la liberté ne serait qu'un traité des effets sans cause*).

Спіноза дуже добре свідомий, що не можна змішувати суб'єктивного відчуття свободи з дійсною, об'єктивною необумовленістю вчинків, з їх безпричинністю. Ми говоримо про свободу вчинків тоді, коли не можемо дошукатися їх найближчих причин, коли обумовленість учинків для нас не з'ясована. Людина, яка вважає себе вільною, на думку Спінози, є подібна до кинутого каменя, який думає (звичайно, коли-б він міг думати), що його рух є вільний лет, а не вплив зовнішньої для нього сили. Людська свобода — результат безпідставної

¹⁾ Spinoza, I, Eth. 63.

²⁾ *ibid.*, 112.

³⁾ *Oeuvres d'Helvetius*, tome premier, a Paris, 1791, p.p. 102 — 104.

фантазії, що виникає через незнання причин, за якими діє людина. Спіноза рівняє свободу з помилкою, що постає з незнання.

Не важко переконатися, що все сказане є правдиве.

„Дитина переконана, — навчає Спіноза, — що вона вільно шукає молока, розгніваний хлопець, — що він вільно жадає помститися, страхополох — тікати. П'яний переконаний, що він з доброї волі говорить те, чого потім, тверезий, він бажав - би зріктися“¹⁾.

Самовідчування особистої волі й незалежності Спіноза, звичайно, не може визнавати за справжню незалежність і свободу. „Люди помиляються, коли вважають себе вільними“, — говорить він далі²⁾ (*nempe falluntur homines, quod se liberos esse putant*). „Так звана людська свобода, що нею так пишаються, полягає лише в тому, що люди є свідомі своїх бажань, але не знають причин, що їх визначають (*homines sui appetitus sint conscii et causarum, a quibus determinantur, ignari*). Люди свідомі, що їх бажання скеровані на те, а не на інше, але не знають, чому скеровані так, а не в інший спосіб“³⁾.

Гельвецій слідом за Спінозою вважає, що самовідчуття незалежності вчинків також є ілюзорне й порожнє. В своїй роботі „Про дух“ він робить увагу, гідну послідовного спінозиста. „Обставиня, в яких перебуває людина, схиляють її повернутися в певну сторону, а вона уявляє, що робить це вільно. — Свобода, — говорили стоїки, — є химера (*une chimère*). Ми вважаємо себе вільними тільки тому, що не знаємо мотивів, не можемо зібрати всі обставиня, що примушують нас діяти так або інакше“⁴⁾ (*faute de connoître les motifs, de rassembler les circonstances qui nous déterminent à agir d'une certaine manière, nous nous croyons libres*).

Читач може ще раз переконатися в безпідставності ідеалістичного тлумачення спінозизму; адже найрадикальніший і найсміливіший з французьких матеріалістів ні в чім не розходиться зі Спінозою, коли заперечує свободу волі. Подібність міркувань Спінози та Гельвеція є поза сумнівами; вона є зайвим аргументом на користь визнання матеріалістичної суті спінозизму.

VII. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Досі ми розглядали, що є для Спінози людина відносно природи. Тепер нам треба з'ясувати, що є людина своєю суттю, або в чому полягає філософське вчення про неї.

Це питання розв'язує вказівка на антропологічні погляди Спінози: філософське вчення Спінози про людину і його антропологічний матеріалізм є одно. Таке розуміння науки Спінози ми знаходимо у великого російського просвітника М. Г. Чернишевського, що відносив Спінозу до числа тих небагатьох мислителів, які трималися антропологічного принципу в філософії.

¹⁾ Spinoza, I, Eth, 125.

²⁾ Spinoza, I, Eth, 102.

³⁾ Spinoza, III, Epistolae, Ep. LVIII, 196.

⁴⁾ Oeuvres d'Helvetius, t. I, p. 104.

Пояснюючи антропологічний принцип, Чернишевський зауважує, що більшість мислителів, які працюють в моральних науках, ще й досі працюють „по прежнему фантастическому способу ненатурального дробления человека на разные половины, происходящие из разных натур“¹⁾. Саме тому, що вчені ще здебільшого несвідомі важливого значіння антропологічного принципу, їх роботи позбавлені важного значіння.

„Пренебрежение к антропологическому принципу,—говоритъ російський просвітник,—отнимает у них всякое достоинство, исключением служат творения очень немногих прежних мыслителей, следовавших антропологическому принципу, хотя еще и не употреблявших этого термина для характеристики своих воззрений: таковы, напр., Аристотель и Спиноза²⁾“.

За те, що Чернишевський залічив Спинозу до антропологів, на нього напали деякі „критики“ (як от Юркевич), що закидали йому незнання філософії. Після двохтомного дослідження Г. В. Плеханова про Чернишевського, звичайно, смішно й безглуздо говорити, що Чернишевський був зле знайомий з філософськими проблемами. Чернишевський, власне, мало писав про філософські питання; однак філософію він знав безперечно краще, як велика більшість передових письменників кінця 60-х, 70-х та 80-х років. Він мав надзвичайно багато даних для плідних занять філософією і якби його зверхнє життя склалося краще, як воно було справді, то йому безумовно пощастило-б у філософії зробити багато більше, як, напр., П. Лавров.

Своїми нападами на великого просвітника „критики“ лише довели, що вони самі звикли традиційно тлумачити монізм Спинози в ідеалістичному дусі. В величезній критичній літературі про Спинозу спроба розглядати його науку в дусі антропологічного принципу є оригінальна й незвичка річ; недаремно-ж подібне розуміння було звязане з ім'ям такого тонкого мислителя, яким був Чернишевський. І як що „критики“ зовсім не зрозуміли тих мотивів, що на їх підставі Чернишевський зачислив Спинозу до прибічників антропологічного матеріалізму, то причина тому тільки в їх неуцтві та непроникливості.

Та що-ж є антропологічний матеріалізм?

Роз'ясненню цього матеріалізму Чернишевський присвячує знамениту статтю „Антропологический принцип философии“. Ми гадаємо, що погляди Чернишевського, висловлені в цій статті, можуть стати за добру популяризацію антропологічних поглядів Спинози.

Тому нам слід спинитися на цій статті Чернишевського докладніше.

В основі філософських поглядів Чернишевського лежить принцип єдності людського організму. Цей принцип вимагає, щоб на людину дивитися, як на одну істоту, що має тільки одну природу, щоб не розрізувати людське життя на різні половини, що належать ніби до різних природ.

¹⁾ Див. Твори М. Г. Чернишевського, т. VI, СПб. 1906. Ст. 237.

²⁾ Твори М. Г. Чернишевського, т. VI, стор. 238.

Кожну сторону діяльності людини треба розглядати або як діяльність всього її організму, або як діяльність спеціального окремого органу; при тім треба орган розглядати у натуральному звязку його з усім організмом.

Чернишевський говорить, що правдива філософія бачить в людині те саме, що бачать у ній природничі науки; ці науки, на його думку, доводять, що „жодного дуалізму в людині не видно, а філософія додає, що якби людина мала, окрім реальної своєї природи, иншу природу, то ця инша природа неодмінно виявилася - б чим-небудь, а як вона не виявляється ні в чім, як усе, що відбувається і виявляється в людині, відбувається через саму тільки реальну її природу,— то иншої природи в ній немає¹⁾).

Легко зауважити, що Чернишевський так само, як і його вчитель Фаєрбах, є завзятий ворог всім дуалістичним філософським системам.

Проте, єдність людської природи не перешкоджає існуванню в людському організмі двом різним родам явищ: явищ так званого матеріального порядку і явищ так званого психічного або, як висловлюється Чернишевський, морального порядку. На існуванні цих двох родів явищ, по суті і оперті дуалістичні доктрини в філософії. Цілком природньо, що перед Чернишевським мусіло постати таке питання: як стосується один порядок явищ до другого? Чи не поруше самий факт їх суперечливого існування принципу єдності людського організму?

Чернишевський відповідає на це категорично, що ні. Він говорить, що подвійність матеріальних та духовних явищ у організмі людини зовсім не свідчить проти єдності її природи.

„Немає предмету,— зауважує він,— що мав-би тільки одну властивість (якість), навпаки,— кожний предмет виявляє безліч різних явищ, які ми, щоб краще судити про нього підводимо під різні категорії, даючи кожній категорії ім'я властивості (якості), так що в кожному предметі є дуже багато різних властивостей²⁾).

Останнє зауваження Чернишевського примушує нас згадати Спінозу з його єдиною матеріальною субстанцією та її двома різними атрибутами: мисленням та протяглістю. Коли згодом Юркевич закидав Чернишевському, що він ототожнював психічні явища організму з матеріальними, то, звичайно, він не мав жодної підстави на такий докір.

В своїй статті Чернишевський ніколи не заперечував різниці між фізичними та психічними явищами; він гадав, що ця різниця, однак, не подає жодних підстав на те, щоб виводити психічні явища з окремого нематеріального фактора, цеб-то з „нематеріальної“ душі.

У Чернишевського обидві категорії явищ організму—суб'єктивна та об'єктивна—були як-найтісніше звязані одна з одною; але вони аж ніяк не були тотожні одна з одною. Для нього матеріальні рухи деяких частин організму викликали певні відчуття, але на ці відчуття не були схожі: рух становить тільки об'єктивну сторону того самого органічного процесу, що з суб'єктивної сторони приймається, як відчуття.

¹⁾ Твори М. Г. Чернишевського, т. VI, стор. 194.

²⁾ Твори Н. Г. Чернишевського, т. VI, стор. 195.

Стоячи на погляді єдності людської природи, Чернишевський визнає не тільки зв'язок між психічними та фізіологічними рядами явищ, але і залежність психічних явищ від фізичних. На думку російського просвітника, людський організм є той матеріял, що створює всі явища, в тому числі й психічні явища. „В розмаїтості явищ,— говорить він,— природничі науки викривають і зв'язок,— не в формі виявлення, не в явищах, що нічим не схожі, а в способі постання різних явищ з одного елементу¹⁾ (курсив наш В. Ч.).

Якщо для Чернишевського думка і матерія становили два різні атрибути одної субстанції, то він мусів разом з тим визнати, що перший з цих атрибутів міг себе виявити тільки через другий.

Тепер ми можемо говорити про основні ознаки антропологічного матеріялізму Чернишевського.

Антропологія визнає єдність людського організму, при якій, хоч про яку частину життєвого процесу будемо говорити, ми завжди мусимо пам'ятати, що весь цей процес і кожна його частина відбуваються в людському організмі. Єдність організму не виключає різниці між фізичними та психічними явищами; психіка й матерія це є дві різні сторони одного організму. Антропологічний матеріялізм визнає також зв'язок між двома різними сторонами людини; психіка, будучи внутрішнім станом людини, є разом з тим функцією цього організму.

Перелічені моменти антропології Чернишевського ми цілком знаходимо в Спінози.

Ми зовсім не повинні дивуватися подібності поглядів Чернишевського та Спінози. Погляди Чернишевського виробилися під безпосереднім впливом Фаєрбаха; його знаменита стаття була присвячена захистові основних засад філософії Фаєрбаха. Прийшовши до матеріялізму Фаєрбаха, Чернишевський залишився йому вірний аж до смерті. Що до філософських поглядів Фаєрбаха, то вони вироблялися під живим і безпосереднім впливом моністичної філософії Спінози²⁾.

„Гуманізм“ Фаєрбаха сам є не що інше, як спінозизм, позбавлений властивої йому богословської оболонки. Отже, антропологічний матеріялізм Чернишевського по суті й був поворотом до монізму Спінози³⁾.

Тепер спинімося на з'ясуванні питання про те, як розв'язував Спіноза проблему відношення об'єкта до суб'єкта, матерії до свідомості.

Проблему цього відношення матеріялізм розв'язує в строго-моністичному розумінні. „Найважливіша характерна риса матеріялізму полягає в тому, правдиво зауважує Плеханов, що він відкидає дуалізм духа та матерії, бога та природи і вважає природу за основу тих явищ, що для їх з'ясування ще первісні мисливські племена апелювали до діяльності предметових душ, духів“⁴⁾.

¹⁾ Твори Н. Г. Чернишевського, т. VI, стор. 106.

²⁾ Вплив Спінози на Фаєрбаха не виключає, а скорше припускає вплив на нього також зі сторони французьких матеріялістів XVIII сторіччя.

³⁾ Фаєрбах в жодному своєму творі не говорив про антропологічні погляди Спінози. З послідовників Фаєрбаха тільки Н. Г. Чернишевський згадав про спінозову антропологію.

⁴⁾ Дивись передмову Плеханова до „Л. Файєрбаха“ Енгельса, Москва, 1918, стор. 9.

Печаттю дуалізму позначена, приміром, метафізика Декарта.

Декарт, як відомо, щоб з'ясувати все, що існує, визнавав існування двох субстанцій: духовної та матеріальної, що істотно різняться одна від одної. Субстанція духовна (*res cogitans*) має лише здібність мислити, але не має протягу; субстанція матеріальна (*res extensa*) має лише протяг, але не має здібности мислити. Для діяльності субстанцій, духовної та матеріальної, існують своєрідні, відмінні закони. Субстанція матеріальна підлягає механічним законам. Субстанція духовна є підпорядкована логічним законам мислення. З погляду дуалізму субстанцій Декарт, звичайно, не міг визнавати якогось взаємного впливу між ними.

Вийшовши із декартової школи, Спіноза, яко матеріаліст, категорично перемагає безнадійний дуалізм свого вчителя. Моністичний характер спінозової системи, абсолютна конечність єдиної природи-субстанції—є правда, яку доводити—значить ображати читача.

Для нього природа була матеріальною єдністю всіх речей; вона була абсолютною єдністю буття, субстанцією, що всі її, ніби-то незалежні, частини були лише абстрактно взятими властивостями, які не мали жодної реальности поза відношенням до неї самої. Єдність буття у Спінози була виразом суцільности природи, яка собою охоплює все, і супроти якої все, що здається окремим атрибутом, було тільки окремим визначенням, якого неможливо мислити поза єдністю з цілим.

Нам повинна бути зрозуміла та зважлива і послідовна критика, якій він піддав дуалістичну метафізику Декарта. „Декарт визнавав душу такою відмінною від тіла (*Mentem a Corpore adeo distinctam*),— зауважає він,— що не міг показати ніякої поодинокі причини ні для цього звязку, ані для самої душі, і йому довелося вдатися до причини цілого всесвіту, цеб-то до бога“¹). З наведеної цитати можна переконатися, що за спінозовим ученням дух і матерія не становлять двох різних субстанцій; щоб з'ясувати звязок між духовним та матеріальним, не треба, на його думку, вдаватися до якихось теологічних хитрощів.

Треба запам'ятати, що Спіноза досліджує звязок між „душею“ й „тілом“ не лише з погляду відношення між двома різними атрибутами, але й з погляду єдності їх у субстанції, як у цілому.

Тому слід торкнутися науки Спінози про атрибути.

За Спінозою мислення й протяглість є два атрибути субстанції; з безлічи атрибутів, які їй належать, тільки вони нам відомі²). Поле безпосередньо достовірного для нас пізнання строго обмежене на цих двох атрибутах: „Всякий атрибут можна пізнати тільки через нього самого (*per se*), незалежно від всякого іншого“³),—так визначає Спіноза поняття атрибуту. Якщо кожен з атрибутів можна пізнати лише з нього самого, то, звичайно, кожен атрибут повинен

¹) Spinoza I, Eth., 247.

²) Про атрибути (субстанції) скажемо тільки те, — зауважує Спіноза (*Korte Verhandeling*, 14), — що нам відомо тільки два й це є — мислення і протяглість“ (*dat dezelve, welke ons bekend zijn, maar bestaan in twee, namelijk Denking en Uytgebreidheid*).

³) *ibid.*, 77.

бути відмінний від інших. „Два атрибути уявляється, як реально різні“¹⁾ (*duo attributa realiter distincta concipiuntur*), — навчає філософ.

Отже, немає жодного сумніву, що Спіноза мислив атрибути, як об'єктивно правомірні й різнородні визначення чи вирази єдиної субстанції. Атрибут, справді, виражає якусь суть субстанції, але він виражає її нарізно, відокремлено від іншого атрибуту. А в абсолютній реальності субстанції обидва атрибути — мислення та протяглість — є приступні, як щось єдине. Коли Спіноза мислив атрибут, як замкнену визначеність, то субстанція була для нього реальною єдністю своїх різнородних визначень.

Спіноза поспішає пояснити, що його науки про різницю атрибутів жодним способом не слід розуміти, як дуалізм субстанцій. Хоч два атрибути мають різну якісну характеристику, „одначе з цього,—зауважує він,— ми не можемо висновити, що вони становлять дві істоти, або дві субстанції“²⁾. І різниця мислення та протяглість, як атрибутів, зовсім не виключає єдності їх в субстанції. „Природа субстанції є така, що... всі атрибути, які вона має, завжди існували в ній разом“³⁾ (*omnia, quae habet, attributa simul in ipsa semper fuerunt*).

Многочислість субстанції — природи знаходить собі вираз в нескінченній кількості атрибутів. А атрибут є часткова властивість субстанції. Призначення атрибутів полягає в тому, думає Спіноза, що „кожен виражає реальність або буття субстанції“⁴⁾ (*unumquodque realitatem sive esse substantiae exprimit*). Субстанція, як нескінченне поєднання якостей і сил, розкривається людському пізнанню тільки в мисленні та протяглісті.

Зв'язок атрибутів із субстанцією та їх взаємне відношення можна висловити в такій тезі: як окремі атрибути, мислення та протяглість є різні; як атрибути, що належать субстанції, вони в ній об'єднані. Взаємне відношення між мисленням та буттям їх розділяє; відношення мислення та буття до субстанції їх сполучає.

Субстанція по суті є єдина й тільки виявляється в двох атрибутах. Щоб пояснити єдність і різницю атрибутів мислення та протяглість Спіноза подає декілька наочних прикладів. В одному з своїх ранніх листів (*Epist.*, IX, 1663) до Симона де-Фріса він порівнює різницю між двома атрибутами з різницею двох імен одної особи. В схолії до теореми 7 (*Eth.*, pars II) він указує на коло, що, як геометричне тіло й як ідея, є не дві різні речі, а одна, — те саме коло, але „виявлене різними атрибутами“ (*per diversa attributa explicatur*).

Як ми тепер приложимо спінозову науку про атрибути до питання про відношення матерії до свідомості, то прийдемо до такого висновку: для Спінози людина була живим носієм матеріалістичної єдності матерії та свідомості, але не тотожності їх. „Душа, як ідея тіла, є так з ним сполучена, що і вона і тіло, в такий спосіб з'єднані, становлять одно ціле“ (*die ziel, zijnde een Jdea van dit lichaam, met het zelve zoodaaning vereenigt is, dat en zy en dit lichaam zoo*

¹⁾ *ibid.*, 43.

²⁾ *Spinoza*, I, *Eth.*, 43.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ *ibid.*

gestelt te zaamen een geheel maaken)¹⁾,—признається він у „Короткому трактаті“. Єдність психічного та фізичного була тому можлива в ученні Спінози, що людина, як організм, була для нього суб'єктом цієї єдності. Спіноза говорить про це доволі виразно:

„Нам стає зрозуміле не тільки те, що людська душа сполучена з тілом, але також і те, що саме слід мати за єдність тіла та душі. Однак ніхто не зможе адекватно й чітко зрозуміти цю єдність, якщо наперед не придбає адекватного пізнання про наше тіло (*verum ipsam adaequate, sive destincte, intelligere nemo poterit, nisi prius nostri corporis naturam adaequate cognoscat*)²⁾).

Психіка й матерія не є різні істоти, але тільки різні якості чи властивості одного організму. Різні якості й властивості можуть належати до одного предмету й можуть у нім об'єднуватися. „Хоч природа має різні атрибути, але вона є одна істота“,—навчає Спіноза. Що-ж до різних істот, то їх не можна погодити одну з одною, і поняття єдності до їх неможна прикласти.

Психічні явища й сукупність фізіологічних — це не два процеси, але один процес, що його лише подвійним способом сприймає свідомість його носія: психічно та фізично. Цю сторону спінозової науки можна було-б пояснити, посилаючись, приміром, на голод. Як його розглядати матеріально, то він є недостатка поживних творив в організмі, як його розглядати психічно, то він є відчуття незадоволення. І навпаки: насит з матеріальної сторони є поповнення недостатчі живлення, з психічної — є відчуття задоволення.

Про єдність і різницю психічних та фізіологічних явищ в людині Спіноза навчає таким способом:

„Субстанція, що мислить, і субстанція протягла становлять одну субстанцію (*una eademque est substantia*), яку розуміємо в однім випадку під одним атрибутом, в другому — під другим“³⁾.

„Ідея й тіло, цеб-то душа й тіло, становлять один індивідуум (*unum et idem Individuum*), представлений в однім випадку під атрибутом мислення, в другім — під атрибутом протяглості⁴⁾).

„Душа й тіло становлять одну річ (*una eademque res*), одного разу представлену під атрибутом мислення, другого разу — під атрибутом протяглості“⁵⁾.

Як послідовний матеріаліст, Спіноза не зводив мислення до матерії; він, звичайно, не міг зводити й матерію до мислення. Мислення й матерія залишилися для нього різними сторонами неподільної людської істоти. І разом із тим Спіноза переміг дуалізм. Антропологічний принцип, що він обстоював, є не що інше, як принцип сучасного матеріалістичного монізму.

Ідеалістична література звичайно тлумачить антропологічну науку Спінози, як психо-фізичний монізм. Розгляньмо, який сенс звичайно вкладають в таке розуміння спінозизму.

¹⁾ Spinoza, IV, Korte Verhandeling, 73.

²⁾ Spinoza, I, Eth., 84.

³⁾ Spinoza I, Eth., 78.

⁴⁾ *ibid*, 95.

⁵⁾ *ibid*, 123.

Для Спінози людське тіло й людська душа були лише обмежені кінченні модуси нескінченної протягlosti і нескінченного мислення субстанції. Модус був кінченною істотою тому, що в причинному звязку явищ його обмежувала инша істота. Ідучи слідом за Спінозою, треба визначати кінцеву істоту, як таку, що її може обмежити й рівна (Eth., I, Def. 2.). Як модус виражає поняття кінцевої істоти, то Спіноза розуміє її як те, що існує не в собі, а в иншому, і що можна зрозуміти не з нього самого, але з иншого (Eth., I, Def. 5.).

Кінченні модуси є приналежність атрибутів, як нескінченних сил субстанції. Згідно з цим поглядом, в кожному атрибуті має бути встановлений, за принципом причинного слідування, ряд належних до нього модусів; при цім атрибут з його модусами мислимо як замкнену в собі систему.

Якщо будемо розглядати субстанцію під атрибутом нескінченного мислення, то його модусами будуть окремі акти людського мислення. Окремі ідеї людини є кінченні й залежні модуси нескінченного мислення субстанції. А якщо будемо розглядати субстанцію під атрибутом нескінченної протягlosti, то модусами цієї протягlosti будуть окремі форми протягlosti або тіла. Окремі людські тіла є кінченні й випадкові модуси нескінченної протягlosti субстанції.

Атрибути мислення й протягlosti, яко реально відмінні один від другого, в своїм діянні є незалежні і не мають жодного звязку один з одним. Що є правдиве про атрибути, то не може бути неправдиве й що до модусів: жоден модус протягlosti не залежить від якогось модусу мислення й навпаки; між поняттями й тілами не існує відношення причини й наслідку.

Звідси такий висновок: явища мислення або поняття виходять лише з мислення, а не з протягlosti; окремі тіла постають лише з протягlosti, а не з мислення, ідеї мають бути з'ясовані з ідей, а тіла — з протягlosti; між рядами психічних та фізичних явищ немає залежності. Психічні й фізіологічні явища в людині відбуваються рівнобіжно і в жодному пункті вони не зустрічаються й не визначають одно одного.

Розуміння відношення матерії й свідомости, як відношення паралелізму, підтверджується особистою заявою Спінози; згідно з цією заявою, ані тіло не може визначувати душу до мислення, ані душа не може визначувати тіло до спокою або до руху. (Eth., III, Prop. 2). Тому як-найменше можливо заперечувати паралелізм атрибутів у Спінози¹⁾.

Ми ставимо питання в такій формі: чи був Спіноза послідовний до краю в переведенні паралелістичної відповідности духовних та матеріальних явищ, чи навпаки—він намагався матеріалістично розуміти психічне життя?

З погляду ідеалістичних тлумачів Спінози його наука про атрибути цілковито сходила на психо-фізичний паралелізм; на наш погляд паралелізм фізичних та психічних явищ далеко не вичерпує всього світогляду Спінози. Як уважно розглядати його світогляд, то не можна не викрити в

¹⁾ Термін „паралелізм“ новітнього походження, і Спіноза його ще не вживав.

нього гостро виявленої тенденції визнати зв'язок і залежність психічних явищ від фізіологічних.

Наведемо декілька прикладів, щоб довести нашу думку.

Спіноза визначає душу, як ідею людського тіла; звідси він робить висновок, що душа людини залежить від її тіла і що взагалі весь процес психічного життя є умовлений процесом фізіологічного життя. Вислухаймо що говорить філософ з цього приводу: „Однак ми не можемо заперечувати й того, що ідеї різняться між собою, як і самі об'єкти, що одна ідея буває вища від другої і містить у собі більше реальності, так само, як об'єкт одної ідеї буває вищий від об'єкта іншої и містить у собі більше реальності“ (*attamen nec etiam negare possumus, ideas inter se, ut ipsa objecta differre, unamque alia praestantiorum esse, plusque realitatis continere, prout objectum unius objecto alterius praestantius est, plusque realitatis continet*¹⁾).

„Щоб визначити те, чим відрізняється людська душа від інших душ і чим вона вища від них, нам треба вивчити, як ми вже сказали; природу її об'єкта, цеб-то природу людського тіла“ (*ad determinandum, quid Mens humana reliquis intersit, quidque reliquis praestet, necesse nobis est, eius obiecti, ut diximus, hoc est, Corporis humani naturam cognoscere*²⁾).

Обсяг людського пізнання Спіноза ставить у безпосередню залежність від кількості тих роздразнень, що їх переживає людський організм в процесі прийняття зовнішніх предметів. Глибину й яскравість прийнять визначається в нього кількістю та інтенсивністю роздразнень організму. Не може бути сумніву, що сказане є цілком справедливе: досить лише пригадати такі вирази:

„Людська душа є здібна приймати дуже багато й тим є здібніша, чим більшу кількість різних станів може зазнати її тіло“³⁾ (*Mens humana apta est ad plurima percipiendum, et eo aptior, quo ejus Corpus pluribus modis disponi potest*).

„Що здатніше є якесь тіло до більшого числа одночасових дій або страждань, то здатніша його душа до одночасного прийняття більшого числа речей“ (*quo corpus aliquod reliquis aptius est ad plura simul agendum vel patiendum, eo ejus mens reliquis aptior est ad plura simul percipiendum*⁴⁾).

Досить нам простежити поступ і занепад фізичних сил, як ми одразу й побачимо, що піднесення і занепад психічного настрою залежить від стану цих сил. Свідомість змінюється залежно від того, в якому стані, здоровім чи хворім, бадьорім чи соннім — перебуває людина. Безпосередньо душевні здібності повстають і зникають через зміни, що відбуваються в різних частинах мозку та нервів.

„Хіба досвід не навчає їх так само, — признається Спіноза⁵⁾ — що й навпаки, коли тіло недіяльне, то й душа нездібна мислити. Коли тіло спочиває ві сні, то разом із ним спить і душа і не має

1) Spinoza, I, Eth., 84.

2) ibidem.

3) Spinoza, I, Eth., 89.

4) ibid., 84.

5) ibid., 124.

здібності вимишляти, як тоді, коли тіло не спить¹⁾ (*num experientia non etiam doceat, quod si contra Corpus iners sit, Mens simul ad cogitandum sit inepta? Nam quum Corpus somno quiescit, Mens simul cum ipso sopita manet, nec potestatem habet, veluti quum vigilat, excogitandi*).

Спіноза так далеко іде в матеріялістичному розумінні психіки, що її діяльність він становить у безпосередню залежність від конче потрібного живлення тіла. Було - б помилкою гадати, що на ролю живлення для розвитку організму та психічної діяльності вказували лише „медичні“ матеріялісти в середині XIX сторіччя. Раніше за цих мислителів Спіноза в обережній формі натякнув, що без нормального живлення організму не може бути нормального розвитку психічного життя. Прибічники паралелістичного ясування людської природи, очевидно, не зважили такого виразу Спінози²⁾: „щоб як слід поживляти тіло, треба вживати багато поживних засобів різної природи; адже людське тіло складають дуже багато частин різної природи, що й потребують ненастанного й різноманітного живлення для того, щоб усе тіло було однаково здатне до всього, що може поставати з його природи, от же, щоб душа була однаково здібна розуміти більше число речей³⁾“ (*et consequenter ut Mens etiam aequae apta sit ad plura concipiendum*).

Життя людини умовлене природними умовами; адже людина, як організм, лише в природі має підставу свого існування. В нашому мисленні відбивається світ буття. Якби Спіноза зміг визнати Сократове — „пізнай самого себе“ — то йому слід було - б тоді піднести таку умову: лише знання природи є конечна преміса пізнання устрою людської психіки. „Дух тим краще розумітиме свою суть, чим більше він розумітиме природу“ (*mentem eo melius se intelligere, quo plura de Natura intelligit*)⁴⁾.

Ідеї самі від себе не існують: вони існують лише тому, що належать до матеріяльної природи організму. З погляду матеріялізму фізичні процеси умовлюють розвиток ідей; суб'єктивні явища з'ясовуються з об'єктивних явищ і виводяться з них. Спіноза підписався - б під такими міркуваннями.

¹⁾ Думку про залежність психіки від механізму фізіологічних змін проводив пізніше Ламетрі у „Людині - Машині“. Цікаво, що подібність його до Спінози поширилася навіть на характер викладу й термінів. „Душа і тіло засипають разом“, — навчає він; в міру того, як рух крові повільнішає, солодке почуття миру й спокою розходить по всій машині; душа відчуває, що вона важчає разом із повіками і слабшає разом із волокнами мозку; в такий спосіб вона поволі паралізується разом з усіма м'язами тіла. М'язи вже не можуть зносити вагу голови; голова вже не зносить тягару думки: вона потопає ві сні, як у небутті“ (Де - Ламетрі, „Людина - Машина“, переклад В. Констанса, 1911 рік, стор. 64).

²⁾ Spinoza, I, Eth., 242.

³⁾ Треба зазначити, що цю саму спінозову думку розвивав потім Фаєрбах в середині XIX сторіччя. В своїй статті „Природознавство і революція“, написаній з приводу книжки Молешота „Наука про засоби живлення“, він говорить от що: „Іжа перетворюється на кров, кров — на серце й мозок, на матерію думок та переконань. Іжа людини є основа її складу і поглядів. Якщо ви бажаєте поліпшити нарід, то дайте йому замість декламацій проти гріхів крашу їжу. Людина є те, що вона їсть“ (*der Mensch ist was er isst*). (Див. L. Feuerbach's Briefwechsel und Nachlass, Leipzig, 1874, Band II, S. 90).

⁴⁾ Spinoza, I, Tract. de intel. emend., 12.

В „Трактаті про очищення інтелекту“ він говорить: „Нам перш за все треба висновлювати завжди всі наші ідеї з фізичних речей, щоб - то з реальних сутностей¹⁾ (semper a rebus physicis sive ab entibus realibus omnes nostras ideal deducamus).

Чи можна наведену заяву Спінози пробувати розуміти в напрямі паралелізму душевних та фізичних сил людини? Ми категорично відповідаємо: ні, неможливо²⁾.

Але в читача може постати справедливе питання: чому - ж Спіноза, всупереч своїй паралелістичній теорії, мусів таки визнавати умовленість процесів душевного життя. Відповіддю на це питання могли - б бути оці два міркування.

Перше. Розглядаючи людину, яко носія й суб'єкта єдності психічної та фізіологічної діяльності, Спіноза не міг не спостерегти, а значить, і не визнати, що перший вид людської діяльності міг існувати й розвиватися лише через другий. Матеріалістичне пояснення психіки повставало в Спінози з його антропологічного погляду на людину.

Друге. Спіноза знизив мислення, що його Декарт проголосив за самостійну суть, до ступня атрибуту, щоб - то підпорядкованого явища в субстанції. Тим самим він знищив самостійний характер душі, що мислить, і обернув її на залежний момент людського організму³⁾.

VIII. ПРО ПСЕВДО-„ПАНТЕЇЗМ“ СПІНОЗИ. МАТЕРІАЛІСТИЧНІ ШКОЛИ, ЩО ПОСТАЛИ З ЙОГО СИСТЕМИ

Звичайно звать світогляд Спінози пантеїзмом. Споглядальну любов до бога, ідею пантеїстичної всеєдності, що намагається охопити бога й природу в одному натхненному спогляданні, проголошувалося за найвище щастя, що до нього ніби завжди прагнув Спіноза. Навіть гадають, що пантеїзм був найглибшою суттю спінозової науки, — так що пантеїзм і спінозизм для багатьох є рівнозначне поняття.

Розгляньмо, чи таке розуміння може бути правдиве.

За загальним визнанням, суть пантеїзму полягає в тому, що відкидається дуалістичну суперечність між богом та світом; в пантеїзмі бога визнається за істоту, що міститься в самому світі, істоту, що розлита в цілій природі й діє в ній, як нескінченна сукупність сил.

¹⁾ *ibid.*, 30.

²⁾ Г. В. Плеханов, дарма що він глибоко і проникливо розумів матеріалістичну спінозову науку в цілому, трохи помилився, пояснюючи один з його поглядів. В пізнішій статті Плеханова ми здибуємо такий вираз: „хто хотів-би пояснити суб'єктивний світ через об'єктивний, вивести перший з другого, той довів-би, що з матеріалізму Фасрбаха він нічого не зрозумів. Це вчення, як і спінозове вчення, — не виводить одної з показаних сторін з другої, а лише встановлює їх причетність до єдиного цілого“ (Див. статтю „От идеализма к материализму“, написану року 1915 і передруковану в збірнику „Предшественники К. Маркса і Фр. Энгельса“, Москва 1922 стор. 66). Всупереч переконанню Плеханова, Спіноза все-ж пробував виводити суб'єктивні переживання з об'єктивних явищ організму. Наведена заява Спінози як - найкраще це доводить.

³⁾ Другу спробу пояснити матеріалістичний погляд Спінози на душу запропонував, як відомо, А. М. Деборин (див. його „Введение в философию диалектического материализма“ ГИЗ 1922 стр. 58, 70, 71). Вона зберігає всю свою силу, звичайно тепер.

Слід взагалі твердо пам'ятати, що пантеїзм має в собі руїнні моменти для релігійної науки; вони полягають у відсутності надприродної і особистої істоти — бога. Бувши цією стороною повною протилежністю теїзмові, пантеїзм більше є „чемний атеїзм“¹⁾ і своєрідне світовідчуття поета, ані-ж щиро релігійна наука.

Що до спінозового „пантеїзму“ сказане є цілком справедливе. Релігійний характер спінозового світогляду є лише видимість; поняття божества з'являється в нього головню тільки на словах. Справді-ж центральний і первісний момент спінозового світогляду полягає в його матеріялістичному погляді на природу.

Якби Спіноза постарався в'яснити дійсне походження поняття субстанції, то він мусів-би кінець кінцем прийти до висновку, що початок цього поняття він запозичив з поняття матерії. Весь зміст субстанції-природи він створив з основних властивостей матерії. Основні ознаки його субстанції цілковито можна прикласти до матерії й тільки до неї самої: вона є причина себе, її не створено, вона вічна, одинока, вона є основа речей, що існують, її атрибути, — мислення й протяглість — є основні властивості матерії.

З логічного боку поняття божества було зайве в спінозовій системі. Світ є зрозумілий сам від себе, він існує з своєї внутрішньої сили, сам собою. Називаючи світ богом, Спіноза не думав додавати щось нове до розуміння цього світу. Його світогляд не зазнав-би ніяких змін, якби він замість твердження „світ є бог“, висловив инше: „світ є матерія“.

Ототожнення бога й світа в Спінози треба розглядати лише як словесну форму виразу. Його „пантеїзм“, що про нього було сказано стільки безглузких і „високих слів“, був, на нашу думку, одним із тактичних засобів; він був потрібний Спінозі, щоб зберегти й пропагувати матеріялістичну основу його науки, яку треба було заховати від гострих очей теологів. „Пантеїзм“ Спінози є слово без жодного змісту; далеко більше є підстав на те, щоб визнати його систему не за „пантеїстичну“, але за матеріялістичну, а тому й за атеїстичну.

Замість „пантеїзму“ Спінози була-б рація говорити про живіть-вість світа, яку він визнавав. Спіноза, дійсно, цілковито відкидав старі метафізичні міркування про інертність і мертвість матеріяльної природи. Він тримався того погляду, що життя є властиве чисто всім формам дійсності; для нього на світі не було жодної речі й жодної істоти, позбавленої відповідної її психіки.

Для Спінози мислення й протяглість були вічно зв'язані і сумісно діючі атрибути субстанції, цієї внутрішньої причини всіх речей. Якщо розглядати субстанцію-природу під атрибутом мислення, то вона буде з'являтися, як сила, що мислить; а якщо розглядати ту саму субстанцію під атрибутом протяглісти, то вона з'явиться, як протягла сила.

Це саме твердження стосується і до всієї різноманітності явищ світу: під атрибутом мислення явища матимуть психічні якості, під атрибутом протяглісти вони посідатимуть властивості матеріяльних речей. Тому субстанція-природа являється одночасно і як істота,

¹⁾ Вираз А. Шопенгауера.

що мислить, і як протягла істота; а всі окремі речі цієї природи одночасно є й психічні й матеріальні.

Кожна людина, кожна тварина та рослина, кожний предмет були єдиним сполученням модусів мислення та протяглости. Немає такої протяглости, матерії, що, замикаючись у себе, створила - б бездушний світ; немає й ізольованого мислення, взятого окремо від матеріальної природи, що могло - б створити абстрактний світ ідей та душ. „Ніколи ані душа не живе без тіла, ані тіло — без душі“¹⁾ (*nooyt die ziel zonder't lichaam, noch't lichaam zondern de ziel geweest ist*), — признається Спіноза.

З його науки виходить, що немає мертвих неживітних речей, так само не існує й невілених, позбавлених матеріальної основи душ. Він уперто навчає про єдине буття й одухотвореність, розлиту різною мірою в світі природи, тварин, людей. „Все, що досі ми сказали, має лише загальне значіння і стосується до людини не більше як до інших індивідуумів, що хоч і різною мірою, одначе, всі є живітні“²⁾ (*quamvis diversis gradibus animata tamen sunt*).

Для Спінози погляд розвитку загалом лишився цілком чужий. Він гадав, що природі субстанції є властива вічність (*aeternitas*) і незмінність (*immutabilitas*); кожен атрибут субстанції він розглядав так само, як вічний і незмінний (*Eth.*, I, *Propos.* XIX, XX). Тому свідомість для Спінози була такою загальною властивістю матеріальної природи, яка їй завжди була притаманна. Через стан сучасної йому науки він не міг дійти до того погляду, що природа становить ненастанний процес розвитку і що свідомість через те має початок в часі, з'являючися на порівняно високих щаблях організованої матерії.

Якщо Спіноза тримався вчення про живітність природи, то це було виключно через метафізичний характер його матеріалістичного світогляду.

Було - б непрошеною помилкою гадати, що наука про живітність світу може бути в непримиренній суперечності з матеріалістичними поглядами. Така суперечність не була властива спінозовій філософії, ані вченням визначних матеріалістичних мислителів.

В історії матеріалізму можна вказати багато випадків, коли категоричне прийняття матеріалістичного світорозуміння могло йти поруч визнання живітності природнього світу. Досить лише згадати таких матеріалістів, як Толенд, Ламетрі й Дидро³⁾.

¹⁾ Spinoza, IV Korte Verhandeling, 78.

²⁾ Spinoza, I, *Eth.*, 84.

³⁾ Про живітність природи Толенд вчив у „Пантеїстиконі“, Ламетрі — в „Людині - рослині“, у творі — „Тварини більші, як машини“, Дидро — в „Розмові Даламбера з Дидро“. Навіть Енгельс не відкидав живітності найпростіших істот природи. В своєму головному творі, що його проглянув і ухвалив з першої до останньої сторінки Маркс, він присвячує цій теорії такі рядки: „той факт, що... проміжні форми існують і що бувають організми, про які ми ніяк не можемо сказати, чи вони є тварини, чи рослини, цей факт становить для п. Дюринга логічну потребу встановити для них характерну ознаку, хоч він тут-же, не зводячи духу, сам визнає, що вона не видержує критики. Але нам немає навіть потреби говорити про сумнівні проміжні форми між рослинами та тваринами: хіба чулі рослини, що згортають свої листя або свої квіти при найслабшому до них доторканні, хіба комахоїдні рослини, хіба всі вони позбавлені найслабшої

Як - найменше можна заперечувати спінозів матеріалізм, посиляючись на те, що він визнавав доктрину про живітність природних явищ.

До сказаного можна додати ще два слова. Г. В. Плеханов цілком правдиво говорив про швидке поширення зазначеної доктрини серед нео-ламарксистів і взагалі натуралістів. Такий погляд, як правильно його розуміти, є лише переклад на мову сучасного природознавства спінозівської філософії¹⁾.

Нам важливо констатувати одно: доктрина про живітність матерії в людей позитивного знання як - найкраще може годитися з їх натуралістичними поглядами²⁾.

Розкриття матеріалістичного змісту спінозизму може бути наслідком тільки безстороннього досліду. З цілком зрозумілих причин академічні професори філософії не могли перейнятися духом такого досліджування: брутально, огульно, обмовно зачислили вони Спінозу до послідовників ідеалістичної метафізики.

Тільки самі матеріалісти зняли голос протесту. З великим задоволенням вони можуть записати в список своїх предків ім'я самотнього мислителя, повите тихою мудрістю та святістю. Не сама тільки любов та вдячність до обмовленого учителя ними керувала, а й просте й сумлінне знайомство з його творами, адже Спіноза сам особисто в виразній формі, що не припускає різних тлумачень, дав підставу причисляти себе до представників матеріалістичної лінії історії філософії. За найкращий документ до цього може бути його лист до Боксея. „Не багато важить на мій погляд авторитет Платона, Аристотеля та Сократа (non multum apud me Autoritas Platonis, Aristotelis, ac Socratis valet). Я дуже-б здивувався, якби ви послалися (для того, щоб довести існування привидів; про них говорилося в листі Боксея. В. Ч.) на Епікура, Демокрита, Лукреція або ще якого іншого атоміста й оборонця атомістичної теорії. Але я не бачу нічого дивного в тому, що люди, які вигадали якісь таємничі властивості, специфічні види, субстанційні форми й тисячу інших таких самих дурниць, вигадали також духів та привидів і ладні були вірити всяким бабським казкам. Але всім цим вони ще більше піднесли значіння Демокрита, якого слави вони так заздрили, що наважилися спалити всі його книжки, які так ширилися. Нарешті, якщо ви вірите всьому, що говорять ці люди, то на яких підставах ви відкидаєте чуда небесної діви і всіх святих, про які писало стільки найвидатніших філософів, теологів та

подібности відчуття і навіть нахилу до нього. Цього не може стверджувати і сам п. Дюринг, не заходячи в наукову напівпоезію* (розрядка наша. В. Ч.). Знову-ж продуктами вільної творчести та уяви п. Дюринга є його твердження, ніби відчуття фізіологічно є зв'язане з існуванням якогось, хай і дуже простого, нервового апарату. Не лише всі найпростіші тварини, а ще й тваринорослини, принаймні велика їх більшість, не виявляють ніяких слідів нервового апарату* (Ф. Енгельс, „Анти-Дюрінг“ видання Моск. роб. 1923. стор. 93). Г. В. Плеханов тільки ішов за Енгельсом, коли в розмові з Лепешинським (див. його книжку „На повороті“ розд. 8) розвивав думку про чулість, властиву всьому різноманітному світові природи.

¹⁾ Див. „Основные вопросы марксизма“ Плеханова, Москва, 1922, стор. 37.

²⁾ Досить послатися хоч-би на славного зоолога Геккеля, що фанатично пропагував дарвінізм і тримався строго механічного (матеріалістичного) пояснення життєвих явищ (Е. Геккель, „Мировые загадки“, 1920, стр. 106, 107).

істориків, що я міг - би налічити їх. Вам по сто на кожного, хто вірить у привіди" ...¹⁾.

Навряд чи викличе якісь заперечення характеристика ідеалістичного та матеріалістичного напрямів, що її подав Спіноза в цьому листі. Всю течію класичного ідеалізму, на чолі з Сократом, Платоном та Аристотелем, Спіноза зневажливо рівняє до баб'ячих казок або до віри в „чуда небесної діви і всіх святих“.

Руйнуючи прославлений авторитет стовпів ідеалістичної філософії, Спіноза з величезною енергією намагається погодити свою систему з зародками стародавнього матеріалізму, отже з науковим світоглядом. Великий мислитель може визнати авторитетним для себе лише фундаторів античної атомістики: Демокрита, Епікура, Лукреція. Стояти під прапором їхньої атомістики і матеріалізму Спіноза вважає за обов'язок свого сумління й за щастя свого філософського життя.

Наш нарис спінозової філософії не був - би скінчений, якби ми не згадали про той виключний своюю силою вплив, що робив спінозизм на дальший розвиток матеріалістичної думки. Г. В. Плеханов перший заговорив в яскравій формі про матеріалістичні школи, що повстали безпосередньо з спінозової системи²⁾.

В збірникові „От оборони к нападению“ він зауважує: „в матеріалізмі XVIII сторіччя можна вирізнити три, а навіть чотири відтінки: матеріалізм Ламетрі та Дидро; матеріалізм Гельвеція; матеріалізм Гольбаха; матеріалізм англійців, Гартлі та Пристлі³⁾“.

Наведений вираз Плеханова заслуговує, звичайно, на найпильнішу увагу і його вартість полягає в тому, що він указує на якість своєрідності різних течій в матеріалізмі XVIII сторіччя. Не важко переконатися, що Плеханов вирізняв філософські погляди Ламетрі й Дидро в окремий і самостійний напрям. Для нього серед французьких матеріалістів XVIII сторіччя тільки Ламетрі й Дидро були послідовні прибічники матеріалістичної спінозової науки. Він сам говорить про це досить виразно: „Ламетрі й Дидро... стояли на основі спінозизму, звільненого від непотрібних теологічних доважок“⁴⁾.

В чому - ж полягав спінозизм Ламетрі та Дидро?

Ламетрі й Дидро навчали, що в світі є лише одна єдина матеріальна субстанція. Тим самим вони зводили різноманітність форм природнього світу до монізму їх основи — субстанції. Для них природа була самотнім світом, що поза ним немає й не може бути жодного іншого.

За найважливіший атрибут матеріальної субстанції Ламетрі й Дидро визнавали чулість або свідомість. Вони цілковито ототожнювали чулість із життям. Погляд про інертність матерії вони зовсім відкидали; вони проголошували всі форми матерії за здібні відчувати

¹⁾ Spinoza, III, Epistolae, Ep. LVI, 192.

²⁾ Повторюємо, що ми говоритимемо про матеріалістів — спінозистів, а не таких спінозових послідовників, як Гердер і Мендельсон, Лесінг і Гете.

³⁾ Г. Плеханов „От оборони к нападению“, стр. 171.

⁴⁾ Г. В. Плеханов „М. Г. Чернышевский“, С.-Петербург, 1910, стр. 106.

й жити. Доктрина про загальну живітність природи завершувала їх матеріялістичні системи¹⁾.

Ледви чи треба доводити, що наведені моменти матеріялізму Ламетрі й Дідро були створені під безпосереднім впливом спінозової системи.

До прибічників і послідовників науки Спінози Плеханов зачисляв також і Л. Фаєрбаха. „Матеріялістична філософія Фаєрбаха,— говорить він,— була... лише родом спінозизмові“²⁾.

Ми вже мали можливість переконатися, що Фаєрбах так само суто-матеріялістично пояснював природу, як і Спіноза. Слідом за Спінозою він навчав, що світ не має початку в часі, що він є вічний, не створений, що він є сам собі причина і основа залежних від нього речей та істот.

Первісним і основним принципом науки Фаєрбаха є твердження про єдність і різницю суб'єкту та об'єкту. Це твердження становить ніби основу матеріялістичного світогляду Фаєрбаха. Легко побачити, що основний принцип свого світогляду він запозичив з науки Спінози про атрибути субстанції.

Фаєрбах вчив про те, що найближче джерело пізнання в психології є инше, як у фізіології. Психологія й фізіологія, на його думку, вивчали один предмет, людину,— лише з різних поглядів: з середини (суб'єктивно) і зовні (об'єктивно). Тому за Фаєрбахом матерія й свідомість були не різні речі, а лише різні сторони одного людського організму. „Що для мене, цеб-то суб'єктивно,— говорить він,— є духовний акт, то само в собі, цеб-то об'єктивно, є акт матеріяльний, змисловий“.

Хто міг найближче вплинути на антропологічний матеріялізм Фаєрбаха? Ідеаліст Гегель? Але ідеалізм Гегеля визнавав тотожність суб'єкта та об'єкта. Принцип єдності та різниці суб'єкта та об'єкта не був властивий ані Гегелеві, ані всьому післякантовому ідеалізмові. Французькі матеріялісти? Але вони самі виховувалися на матеріялістичних ідеях Спінози, і вони ніяк не могли самостійно створити антропологічного матеріялізму (якщо тільки вони його трималися, а це є питання спірне).

Лишається вказати тільки Спінозу³⁾.

Спіноза був справжнім учителем Фаєрбаха.

¹⁾ Про вплив Спінози на Дідро дивись також в нашій роботі „Матеріалізм Дідро“, Госиздат України, 1925, стор. 63 — 65.

²⁾ Г. В. Плеханов. Собрание сочинений т. XI, стор. 20.

³⁾ Наведені цитати з найголовніших творів Спінози, написаних за різних періодів його розумової еволюції, переконують нас, що він тримався матеріялістичного світогляду протягом усієї своєї літературної діяльності.

О. БІЛЕЦЬКИЙ

Проза взагалі й наша проза 1925 року

(НАРИСИ)

Спокон віку повелося, щоб критика лементувала: „у нас нема літератури!“ А втім, перед Жовтнем в українській критиці цього моменту не було чутно. Хоч як чудно, але пролунав він аж по Жовтні, саме в той момент, коли ще небагато хто (і то здебільшого неофіти в українській літературі) почали говорити про ренесанс українського художнього слова. І ще почалася громадянська війна, читачам було не до читання, а життю не до красного мистецтва, — а вже посипалися книжки й книжечки нових поезій, впали в очі нові імена, і в письменстві утворилося ціле коло славетних поетів. Але критика не змилосердилася. Що поезії! Поезії є, а от прози та й нема! Правда, є Хвильовий. Але одна ластівка не утворить весни. Є молоді автори, але вони, як звичайно, ще „не опанували форми“. І тому скарги:

„Мало мене тішить отой добрий урожай на віршовників, а надто коли його поруч поставити з феноменальною посухою на прозаїків. Перевага пишної „мови богів“ над скромною прозою буває раз-у-раз за критичних у письменстві моментів“.

Так писав (кілька літ тому) заслужений критик і історик літератури. Запаси прози відтоді в нас дуже збільшилися, — але не дуже давно, бо що-йно минулого року інший критик, знавець літературного мистецтва, знов скаржився:

„Бідна українська проза! Скільки тем, скільки стилів у сучасній прозі російській, німецькій, французькій! А у нас так мало уваги до того надбання, так мало охоти студіювати його... А матеріяли лежать облогами і ґрунт для виробленого культурного стилю може бути. Широке поле невикористаних можливостей“.

І, нарешті, зовсім недавно, ще один критик, що сам не пагано робить на цім полі, починав свою статтю з іще гірше песимістичного загального питання:

„Де отой знаменитий зріст художньої літератури, що про нього на всіх перехрестях, зокрема в полемічному запалі, твердять плужани та іже з ними?“.

Це писане 1926 року. Коли й цього року — дев'ятого року революції — ніякого зростання художнього письменства неможливо додати, то справа стоїть, дійсно, недобре. Але от я, нижчепідписаний, не належу ні до плужан, ні до тих, іже з ними. Я, так-би мовити, сторонній свідок, і мені нема причин перебільшувати досягнень української літератури, що цікавить мене sub specie інтернаціональності. Це мені не згодно, та зате з боку видніше. Більше того: я цілком розумію і співчуваю соціально-педагогічному значінню цих жалкувань та зітхань критики. „Не бойся резких осуждений, но упоительных похвал“, — говорив Баратинський художникам. Українська критика добре робить, що суворо виховує своїх письменників. Але тої суворости, як усякої чесноти, не треба перебільшувати. Українська художня проза пожовтневої епохи існує, і зовсім не така вона бідна, як здається найближчим її опікунам та дбачам. Не бідна вона, поперше, на кількість. Ми тут не будемо вичислювати назов та примірників, що видавали різні видавництва. Це вже не раз роблено. Але згадаймо бодай ужинок торішнього, 1925 року. Не називаючи речей, друкованих по часописах та збірниках, ми можемо показати понад два десятки книг повістей та оповідань, що повиходили окремо, — тільки за один рік. Ось велика книга О. Копиленка „Буйний Хміль“ — з 14-ма речами (вид. ДВУ), дві книжки П. Панча, де поряд оповідань — повісті й цілий роман („Солом'яний Дим“, „Мишачі нори“ вид. ДВУ), книга В. Вражливого „Земля“ (Книгоспілка), Ю. Сенченка „Оповідання“ (ДВУ), Ю. Яновського „Мамутові бивні“ (Книгосп.), О. Слісаренка „Сотні тисяч сріл“ і „Плантації“ (Книгосп.), Г. Шкурупія „Переможець дракона“ (ДВУ), Антоненко-Давидовича „Запорошені силуети“ (ДВУ), М. Івченка „Імлистою рікою“ (ДВУ), Шопінського „Фабрична неволя“ (ДВУ), Епіка „На зломі“ (ДВУ), П. Іванова „Навколо праці“ (Книгосп.), Г. Косинки „Мати“, „За ворітьми“ (Книгосп.), Йогансена „Сімнадцять хвилин“ (Книгосп.) і інші, яких не називаємо тут тільки тому, що не дбаємо бібліографічної повности й не беремося всього зразу пригадати. На один рік і цього цілком досить.

Правда, посилення на кількість — аргумент дуже недостатній. Зовсім не кількістю, — якістю журяться критики, коли вони говорять за „бідну українську прозу“ і тішити їх цифрою видрукованих аркушів — то значить ще гірше ятрити їм рани серця. Їх журить технічна нездольність памолодків української прози. Нема (або мало) формальних шуканнів, не припиняється топтання на однім місці. І це до певної міри справедливо: між перчисленими книгами нема може шедеврів на подив чужоземцям і далеким нащадкам, є речі слабкі, слабкі сторони знайдуться в кожного названого вище автора, — але нам здається, слабкість ту критика бачить не там, де її справді можна вбачити. Українській художній прозі незрідка зводять на очі великі досягнення, що ніби-то є в літературах сусідів. Їй притьмом радять учитися — вчитися в німців і французів, цеб-то в Європи — або в російської літератури. Дуже добре! Вчитися слід, але в того, від кого є чого навчитися. Але от на полі прози — чи справді-ж бо європейська проза ХХ віку або навіть пожовтнева проза російська є такі канонічні зразки, з яких можна і треба вивчатися літературної майстерности?

Я-б не зважився відказати на це питання позитивно. Наука теж має собі межі. Вивчитися можна окремих технічних способів, але неможливо вивчитися художнього стилю. Його можна тільки переймати: та коли на культуру його нема придатного ґрунту, коли він не відповідає „соціально-побутовому стилеві“ певного середовища — він зачевріє і всі заходи коло нього минуться марно в літературі. Навчатися техніки? Конче треба, та тільки не від тих, хто або сам ще дошукується якоїсь нової техніки, або повторює способи великих учителів, пробуючи приладвати старі форми до потреб нового змісту. Такі вчителі можуть іще збити з пуття. Ось, приміром, нам сучасний, німецький романіст Бернгард Келлерман: хто буде заперечувати, що це здібний письменник, що він набив собі руку. Та спробуй ти в нього вчитися! Є в нього чудовий своєрідний роман „Море“ й непогана поема прозою „Інгеборг“ — написані зовсім під Гамсуна. Наші читачі добре знають инший його роман „Тунель“, повний динаміки, з такою легкою композицією, з такими яскравими масовими сценами: але хто, читавши цей роман, не відчував у нім хоч Уеллса? Далі йде його „9 Листопада“, де залежність від Достоевського з одної сторони і, приміром, Барбюса з другої — впадають в очі одразу. Один з останніх романів: „Брати Шеленберги“, недавно перекладений російською мовою, показує, що Келлерман здатний культивувати і традиції натуралістичного стилю. В якого-ж Келлермана корисно вчитися? Чи вдатися до його учителів, або ще далі — до вчителів його вчителів? Та чи-ж одинокий Келлерман між майстрами сучасної прози в Європі отою своєю перенятливістю? Потреби, що їм вигоджають письменники Заходу, не ті, яким вигоджає наш письменник: инша в нього аудиторія, инаковий соціальний замовець. Як посилати його по науку до європейської художньої прози? Чи то не все одно, що наших деревообробників радити вчитися в меблярів, що виставляли свої вироби на паризькій декоративній виставці 1925 року? Даремно: нема в нас ні запасів червоного або чорного дерева, нема в нас і тих, хто міг-би сидіти в тих кріслах, подібних на щелепи передпотопного звіря, або коло столів, що більше скидаються на вигнуте від вулканічного вибуху піяніно.

Коли вже вчитися техніки, — то на зразках далеких, вистояних, музейних. Читати класиків та не класиків кінця XIX сторіччя, а класиків античних. Постаратися зрозуміти й привластити залізний лаконізм мови якого - небудь Тацита, діловиту сухість і ясність мови якого - небудь Ксенофонта. Читавши Бокаччіо, зрозуміти, що то є новела і як її будується; читавши Шекспіра, збагнути, на рещті, умілість драматичної архітектури; читавши Дюма або Еженя Сю вивчатися способів зацікавлювати, фабульного плетива. Читаючи Пушкіна, замислитися над його так давно сказаними, але й тепер таки долігливими словами: „Точность, опрятность — вот первые достоинства прозы. Она требует мыслей и мыслей; блестящие выражения ни к чему не служат; стихи другое дело... впрочем, и в них не мешало бы нашим поэтам иметь сумму идей гораздо позначительнее, чем у них обыкновенно“ (О слоге 1822). Вчитися умілости „сказа“ в Горбунова або Лескова. А разом з тим і то найбільше вчитися таки з життя. Отже саме воно й було головним порадиником великих майстрів

минулого. Згадаймо відомі свідчення Мопасана, яку школу примушав його проходити Флобер. „Вся сила в тім (казав авторові „П'єра й Жана“ його старший товариш), щоб придивлятися до всього, що хочеш змалювати, придивлятися довго й пильно, розкриваючи в нім обличчя, якого ніхто ще не укмітив і не виявив словами. Є у всьому сторона, ще не досліджена: бо - ж ми звикли дивитися, пригадуючи, що думали перед нами про те, що ми спостерігаємо“. І він примушував Мопасана „описувати кількома реченнями явище або предмет так, щоб вони гостро вирізнялися споміж інших предметів або явищ такого самого роду або розбору. Ось ви йдучи вулицею, казав мені він, бачите крамаря, що сидить біля своїх дверей, швейцара, що палить люльку, біржу, де стоять візники: покажіть мені того крамаря, швейцара, їхні пози, їхню зверхність так, щоб мені в них розкрилася з ваших слів і їхня внутрішня природа, щоб я не міг змішати їх ні з якими іншими крамарями або швейцарами, одним словом вашим дайте мені побачити, чим кінць оцього візника відрізняється від 50 інших, що їдуть позаду і їдуть попереду“.

Флобер міг вчити Мопасана і Мопасан міг - би й тепер навчити багато дечого наших письменників. Але жива, що зростає нині на Заході, оповідна література, яку її так старанно підсувають нам зрадники - перекладачі? Вона або сама не знає, куди йти, або волочеться шляхами, що нам „не по дорозі“, або робить цікаві експерименти: і до тих експериментів слід придивлятися — та чи на те, щоб повторити їх у себе вдома? Художня проза Заходу перебуває нині в кризу, як перебуває її і неподібна до західньої художня проза після жовтневої Росії. І от через що нема причини вдаватися в розпуку: в нас нема шедеврів! А чи є вони в „сучасній прозі російській, німецькій, французькій?“ — „Скільки тем, скільки стилів“... Чи не в тім і біда, що стилів занадто багато? Чи не тому й нема єдиного і справдешнього художнього стилю?

Та облишімо на час велике й складне питання про кризу художньої прози сучасного Заходу. Російська література нам ближча — і територіяльно, і з огляду на однакові майже соціально - економічні умови моменту. Криза ця, знов кажу, помітна і в ній. Спробуймо пильніше до неї придивитися.

Не з революції вона почалася. Початкові роки ХХ сторіччя в російській літературі — час поезій, а заразом час енергійних і поки не дуже щасливих шукань на полі нової оповідальної форми. Ще з'являються, заповнюючи сторінки грубих журналів, за традицією, великі романи — та нема вже серед них ні одного, що своїм значінням для читачів міг - би дорівнятися, прим., „Воскресення“ — останнього роману художника, що надовго скорив собі великою (і ще не досить з'ясованою) владою російську художню прозу. Модерністи намагаються за музейними й чужоземними зразками оновити оповідальний жанр, випускаючи романи й новели, цілком „європейські“ формою, через що, може, охотніше приймав їх чужоземний читач, як масовий читач своєї країни. Панують малі оповідальні форми, — „очерки“, улюблений ґатунок народників, аж до Короленка, оповідання великі й малі, своїм художнім оформуванням обов'язані найбільше Чехову, ліричні та ліро - епічні поеми прозою, компоновані на

зразок західньо-європейських модерністів. Такий визначний і впливовий автор, як Горкий, не створив жодної нової форми і далеко не завжди годен був дати раду тим формам, що залишили попередники. Імпресіоністичний стиль у вузькому колі тем, що вже почали повторюватися і надокучати, поволі виношується; сюжети вичерпуються, вигадка стає силуваною і тяжкою, цікавості починають досягати запозиченням чужих засобів і застосуванням ефектів невисокої проби. Множаться Арцибашеви, Каменські, Вербицькі — популяризатори модернізму, та вже не годні врятувати його від смерті. На допомогу, трохи запізно, приходить етнографічно-екзотична белетристика Ремізова, що бере свій фольклор з друкованих збірників і старовинних рукописів, обновляючи традиції Лєскова; М. Пришвин та А. Чапигин ведуть читача в недосліджені ще північні України, А. Толстой розкриває „екзотику“ і гротеск звироднілих залишків дворянської культури. Замятін на межі нової доби робить вдалу екскурсію в „білу Арапію“ глухих застумів російської провінції („Уездное“).

А потім плуг жовтневої революції протягає глибоку борозну між старим та новим. Знайоме життя раптом і гостро змінило своє обличчя. Щоб розповідати за його новий вираз, письменникам старої епохи просто не вистачало технічних засобів. Європа тут навчити нічого не могла, коли-б навіть шляхи до неї були вільні. Не через брак паперу, не від злиднування, не від цензурних заборон — багато письменників замовкло (так само як і в українській літературі) просто через те, що їм забракло слів.

А потім раптом виринули нові письменники; виявилася велика читальницька маса, що перше не читала за художньою прозою; поверталися до книжки й ті, що через роки громадянської війни трохи не позабувалися читати. Перед літературою стало нелегке завдання організувати їх розбурені до хаотичного стану або й зовсім неорганізовані емоції, допомогти їм подолати труднощі розказувати про свої переживання, урядити по-новому їхній словесний світ.

Безсюжетна, спокійна, позбавлена участі автора оповідальна форма була так само непридатна, як форма, перейнята особою самого тільки автора, що оповідає все за себе і все через себе. Незвиклий читати белетристику, так само, як звикший колись до неї, але відірваний від книги і перемучений подіями читач жадав від читання цікавості. Йому ніколи було та він і не звик придивлятися, як розказує автор: він хотів, щоб автор йому розказував що-небудь. І треба признатися — це вже всі визнали — що саме цій потребі російська революційна проза ще й досі не спромоглася цілком загодити — як не зробила того і проза українська. По-перше, письменникам здавалося, що події самі від себе такі важливі, що нема й потреби вибирати, шукати сюжету (забували, що подія реальна і подія в художньому переживанні не те саме). По-друге — до літератури приходили автори, що явно або несвідомо приносили з собою традиції народницької белетристики і пробували заповнити її старі, часто глибоко чужі їм духом форми — новим змістом. По-третє — нарешті, здавалося, що патос, лірика переживання далеко більше важать, як факти, що самі від себе може смішні-безглузді. І от з'являються нові не то романи, не то ліро-епічні поеми прозою на зразок „Голого года“ Пільняка —

з умисне розбуреною і поплутаною композицією: проза, повна натяків, символів, „очуднення“, зрозуміла тільки після повторного читання, та й то тільки небагатьом — „спеціалістам“.

Через Пільняка Андрій Білий на час став учителем нової школи прозаїків, — але з науки в Білого (без відповідного попереднього підготування і без відповідної настроюваності) виходило мало діла. Композиційні й стилістичні фокуси зацікавлювали тільки небагато аматорів: середньому читачеві вони відбивали апетит до рідної прози і він, зголоднілий, жадливо нападався ще добре коли на Келермана, Фаррера, Уеллса, Сінклера, Дж. Лондона, та гірше коли на „Атлантиду“, „Тарзана“, „Жінку-лисицю“, то-що. Почалася доба „перекладаної белетристики“, що триває й досі. Перекладний роман, написаний жахною російською мовою, іноді, як попало скорочений від квапливих перекладачів — легше читати! І легше, і цікавіше. Це примусило поважно замислитися над проблемою сюжету.

Замислилися й теоретики (Шкловський та ін.) і практики. А кругом — у житті — ще кипіла як по італійських містах кінця середніх віків та *Lust zu fabulieren*, що колись появила італійську новелу — одно з перших джерел натуралістичного роману XIX віку. Доба громадянської війни й безголов'я появила цілий епос політичних чуток, що прибирали форми анекдоту, злочинських (у місті) і бандитських (у селі) історій, які розросталися часами на цілі „крутіські“ новели — як колись у старій Іспанії — релігійних легенд про чуда й ознаки божі, іноді неначе запозичених з якогось „Великого Зерцала“ (XVII в.) або „Діялога Чуд“ (XIII в.) — та героїчних переказів про велику боротьбу, що так і просилася до великої епічної поеми. Епос цей (до речі на Україні чи не багатший як по інших місцях) коли й зібраний, то мабуть тільки в малій своїй частині. І так само малою розмірною частиною ввійшов він до великої „художньої“ літератури, що пониває без сюжетів, не вмючи їх знаходити. Яке широке поле розкрилося — б художникові типу Лескова, цього великого знавця, любовця і збирача усного епосу своєю доби! Певна річ, і для літературної практики ця *Lust zu fabulieren* не минула марно. Одним із головних завдань групи російських белетристів, що назвали себе „серапіоновцями“, є відновити значіння „події“ в оповідальній літературі, добитися „сюжетности“, збільшити динаміку і то динаміку зовнішню, вернутися до авантюрного жанру, що геть закинули романісти психологи XIX віку й психологи оповідачі початку XX віку. „Серапіоновці“ дали кілька дуже цікавих спроб: але в читальницьку гущу вони не увійшли, може тому, що занадто „літературні“ як на масового читача. Елементи композиційних фокусів, експерименти в царині стилю, всілякі штуки з „мотивуваннями“, „перекладанням планів“ і т. и. позбавляють більшість їхніх творів тої безпосередности, що дужче від усякої майстерности може поривати й хвилювати читача. А „почуття сюжетности“ так і не пощастило знайти, хоч як його шукали. „Советский белетрист явно обессюжетился“, — читаємо в одній критичній статті кінця 1925 року. „Он размагнитился и раздробил сюжет на тысячи осколков, то симулируя „разорванное сознание“, т. е., не будучи в силах привести в порядок отрывочные наблюдения свои, записывал их без всякого уже порядка; то пытаеь

„отразить жизнь“, наводя эти разбитые осколки сюжета на тот или иной уголок быта, веря, что кое-как склеенные осколки эти уже и есть повествование“¹⁾).

Поруч шукання зовнішньої динаміки йшло відкидання „психологізму“, що його так любила література ХІХ віку. Колись, щоб похвалити письменника, за нього говорили: „він — великий психолог“. Тепер настали часи, коли психологічна аналіза стала річчю, гідною осуду. „Дух“ — якщо й можна показувати — то хіба тільки в „тілесних“ його виразах. В старого романіста короста на тілі дієвої особи раз-у-раз обіцяла читачеві велику „душу“ (згадаймо белетристів на-рідників): тепер, зустрічаючи вкритого гнійними уразами героя, ми вже задалегідь знаємо, що від нього годі сподіватися чогось іншого. Виїмки з цього правила трапляються не часто і не завжди щасливі. „Психологізм“ відкидають не тільки художники-практики, але й теоретики оповідального жанру і історики молоді літератури. „Никто теперь, — пише один із останніх, — не занимается многочасовыми разговорами по Достоевскому или перепиской в тургеневском стиле самокопания и никто не будет читать анализа зарождения любви в душе 18-летнего большевика-ли, белогвардейца-ли, ибо всем это известно (Г. Горбачев). Мимохідь зауважмо, що й стара література знала це може не менше, як і література наших днів, що, коли справді розмов за Достоевським тепер не пишуть, це не значить, що їх не буває взагалі, що люди (реальні люди) дійсно стали лаконічні, як персонажі експресіоністичних драм Кайзера або Газенклевера. Мимоволі знаходить сумнів: чи не тому психологізм засуджено, що це скидає з письменників багато труднощів, для них неподоланих? Що й казати, ясно, що способи розкривання внутрішнього світу дієвих осіб, яких уживали Тургенев і Гончарів, не підходять до сучасності, але хіба крім цих способів немає інших? Хіба так звані „душевні“ переживання нашого часу ті самі, що переживання людей 19-го або 20 віку? Наукове студювання внутрішнього світу людини останніми десятиліттями пішло далеко наперед, найбільше в царині т. зв. „несвідомого“ і в царині колективної психології. Не можна сказати, що-б ці дві проблеми — проблема несвідомого і проблема психології маси, які один сучасний француз, прим., вважає за характерні для сучасності, для „l'esprit moderne“, російська література, як слід, розробила. Вдалі спроби, як от „Падение Даира“ Малишкіна і ще небагатьох інших стоять одиноко, дарма що маса, само за себе ясно, є одна з неодмінних дієвих осіб в повістях і оповіданнях наших днів. А людська особа? Чи справді можливості її вивчення — в найелементарніших її переживаннях — так вичерпані, що коло них не варт уже заходитися? Чи дійсно тільки обивателі мають свій відокремлений світ, з якого можна іноді посміятися, — але якому белетристика віддала мабуть більше уваги, ніж він вартий того? Здається, це не так, бо й белетристика часами то оповіданням Тарасова-Родіонова „Шоколад“, то іншими, новішими речами показує, що не остаточно ще загубила дорогу до „внутрішнього“. Психологізм засуджено, здається, занадто рано — і в засудженні його ми ладні вбачати одну з причин охолодження

¹⁾ Н. А сее в. Ключ сюжета, Печать и Рев. 1925, 7, ст. 69.

читачів до нової російської прози. Їй часто бракує глибокої віри в прихованні можливості людського духу, в величезні запаси сил, що є в кожному з нас, але не можуть виявитися через дрібні турботи буденщини, що різнить окремі існування і обертає життя в обивательське животіння. Література, витрачаючи так багато фарб на виображення звірячої стихії в людині, так охоче зводячи на очі нікчемність нікчемної людини, немов забула, що ми живемо в добі великих людей і великих діл, і що потенція стати великим тепер легше, ніж коли инше, може здійснитися для кожного. Перегортаючи иноді Еренбурга, Ал. Толстого, сміхуна Зощенку або буасі „психологіста“ Пильняка, мимоволі починаємо жалкувати за старою „філантропічною“ літературою, що все таки виховувала інтерес і співчуття до людської особовости. „Співчуття“ — цеб-то розуміння: з цього не виходить, звичайно, що французька приповідка „все зрозуміти — то є все простити“ мусить зберігати для нас імперативну силу.

Отже, повторюючи слова вже цитованого попереду автора¹⁾ мусимо погодитися з ним, що сучасна російська проза закидала радянські книгарні „стилістичними вправами, чорнетками, спробами письма“. Звичайно, вдаватися в розпач нема чого: більшість письменників — дебютанти, що їх літературний родовід сягає жовтня, не далі. Але зважити невдачі для дальшої роботи конче треба. Прислухатися до голосу читача, що не хоче бути „в положенні дрессированого звіря“ і що-разу „танцювать от стилистической печки“ — конче треба. От недавно ще мали ми змогу читати, що кажуть робітники-читачі (Донбасу) за сучасну російську прозу — і не саму лише прозу „попутчиків“. — „Ровным счетом ничего не понял“ (про Пильняка); „много непонятных рассказов, которые нужно подразумевать“ (про Б. Зозулю); „повесть сочинил больно сложно“ (про Аросева); „непонятны и слова и самое писание, т. - е. содержимое рассказа“ (про Либединського „Завтра“) і т. и. І ті самі читачі цілком розумно говорять про наукові, політичні, книжки і розуміють не тільки Горького або Синклера, але й Гоголя й Островського („від першого акта до останнього тут усе зрозуміле сотні робітників і робітниць“). Що-ж значить ця незрозумілість новітніх белетристів — і що з неї виходить? Чи виходить, що авторам, спустившись з верховин майстерности, треба „знизитися“, спроститися, пристосуватися? Ні! зовсім не елементарний формально Гоголь, і зовсім не пристосовувався до робітничої аудиторії Островський, що здається таким простим. Але справді: ні той, ні цей, творивши, не намагалися „свою освіченість показати“. Ще й ще раз згадується банальна правда: секрет найвищої майстерности в тім, щоб майстерности не було видно. Все можливе — і „обнажение приемов“: але настирливо тикати в очі читачеві їх нагоди письменникові ніби не випадає.

Попередні рядки, певна річ, не мали на увазі навіть поверхової характеристики сучасної російської прози. Автор їх добре знає, що він не згадав ні за Сейфуліну, ні за Бабеля, ні за Леонова, ні за багато інших, що безпоречно заслуговують, щоб їх назвати. Він умисне зупинився тільки на тих рисах цієї прози, які показують, що вона

¹⁾ Н. Асеев, цит. стаття.

ще не вийшла з кризи, ще не знайшла формального шляху. Становище молодій українській прозі було ще тяжче, як прозі російської. Не тільки тому, що спадщина буржуазної епохи в останньої була багата (Достоевський, Толстой), але й тому, що робота руйнування старих канонів і шукання нових оповідальних форм почалася в ній ще перед жовтнем (модерністи, а надто Андрій Білий, Розанов, Є. Зам'ятин) і деяка „нова традиція“ вже позначилася. Українська проза, що перед революційною добою видвигнула таких визначних художників, як Коцюбинський або Винниченко — „формальної“ революції ще не знала, бо не дуже давно перед тим підпала під вплив модернізму, і то модернізму, що тримався рямців більшої обережності, як по інших літературах. „Просвітянські“ традиції — відповідні часті до традицій російської народницької белетристики — були живі і ще досить сильні й авторитетні. А крім того всього, чималу ролю грало ще й те, що „попутництво“ — за яке так багато доводилося й доводиться говорити російській критиці — на Україні було дуже кволе. Російській революційній прозі зробив початок Борис Шільняк, якого ідеологія „синтез славянофільства и кулачского нео-анархізма, нео-народництва“ (Горбачев), „реакційна романтика“ (Воронский). Початок українській революційній прозі поклав М. Хвильовий, письменник-комуніст, з міцною, хоч і не елементарною ідеологією. Що писати, це українські белетристи знали, може, краще, як їх російські товариші: але як писати, в цій питанні вони були залишені самі на себе, не маючи позад себе нічого, крім ветхих традицій і індивідуалістичного модернізму. Орієнтація на російську революційну прозу була неминуча. Чергові проблеми мистецтва художньої прози були приблизно однакові. І коли можливо тут говорити про „учеництво“, треба визнати, що учні досить хутко емансипувалися від безпосереднього впливу вчителів — і на наших очах починають перемагати вплив, що були зазнали.

Та обличмо поки що загальні міркування і звернімося до конкретних фактів „врожаю 1925 року“ на полі нашої художньої прози. Само собою зрозуміло, що „російський вплив“ не був одинокий і нам доводиться зустрітися ще з іншими впливами. Схарактеризувавши ці факти, ми зможемо ще раз вернутися до загальних питань, вже поставлених попереду, і може зробимо деякі теоретичні підсумки.

(Далі буде)

¹⁾ Див. зб. „Рабочие о литературе, театре и музыке“, сост. Е. Крыловой, Л. Лебединским, Ра-Бе, Л. Толстым, изд. „Прибой“. Лгр. 1926.

П. ХРИСТЮК

Соціальні мотиви в творчості В. Сосюра

(в. СОСЮРА: „СЬОГОДНІ“. ПОЕЗІЇ)

Влучно назвав В. Сосюра нову збірку своїх поезій: „Сьогодні“. Так, дійсно, в ній мова йде про „сьогодні“. Тільки не про „сьогодні“ в ширшому значінні, а про „сьогодні“ Сосюри, чи власне тієї суспільної групи, верстви, сьогоднішні настрої якої він виявляє.

Що було вчора і що ми маємо сьогодні?

Вчора була революція, вогнена, кривава буря, гостра класова боротьба, коли зі зброєю в руках, з кулеметами й „одрізами“ стояла одна класова людська маса проти озброєної другої класової людської маси. То був час, коли, як згадує В. Сосюра —

... на камінь
положив панянку вперше мій одріз;
положив і пана з сивими бровами...

Коли були —

... кругом повстанці.
Коли дзвеніли „і шабляки і серця“.

А що ми маємо сьогодні?

В. Сосюра настроєний дуже „сумно“, „тоскно“, песимістично. Як ми то покажемо далі — для нього „сьогодні“ — це майже небуття, вмирання, нидіння. Та не будемо йти за Сосюрою. Відповімо на початку сами: яке є дійсно наше радянське „сьогодні“. — Зрозуміла річ, для різних суспільних кол воно різне. Коли відповідати загально, то сьогодні ми маємо продовження класової боротьби в еволюційних формах, в рямцях пролетарської диктатури, в капіталістичнім зовнішнім оточенні, в сусідстві „липкого“ непу. Кожна класа чи група веде її, звичайно, по-своєму, має своє особливе „сьогодні“. Почнемо з пролетаріату. Яке його „сьогодні“? — Ми знаємо, що робітнича класа України будує сьогодні господарство, змагається до створення нової культури, маневрує в надзвичайно складних внутрішніх і міжнародніх обставинах, намагаючись не спустити з ока перспективи світової пролетарської революції.

Які психологічні настрої відповідають такому становищу пролетаріату на Україні (та й в цілому Радянському Союзі?).

Ми знаємо, що, не зважаючи на всі труднощі „мирної“ боротьби, пролетаріат, одначе, не тратить віри в свою перемогу, в перемогу соціалізму, бо перед ним стоїть велике класове, інтернаціональне, історичне завдання: звалити старий світ і збудувати новий. Колись також велике, історичне завдання стояло і перед буржуазією. І вона

його виконала, бо повинна була виконати, бо мала для того всі суспільно-господарські й культурні передумови: зруйнувала феодально-поміщицький світ й збудувала свій — буржуазний. Збудує свій світ і міжнародній пролетаріят, хоч би й як важко та довго довелось за нього боротись.

Робітнича класа добре відчуває, що від сьогоднішніх труднощів нема чого вдаватися в розпуку, нема чого розгублюватись. Тим більше, що вони (ці труднощі) не є несподіванка, що про них робітнича класа знала добре і вчора, і перед революцією. К. Маркс кілька десятків років тому писав про те, що пролетаріятowi не вдасться одразу організувати соціалістичне суспільство, що він змушений буде перейти через довгу переходову добу. Робітникам доведеться пережити 15, 20, 50 років громадянських воєн і битв народів, щоб змінити суспільний устрій і себе, — говорив він. А оцінюючи досвід європейських революцій 1848 року й намагаючись заглянути в майбутнє та передбачити нерівний, тернистий шлях боротьби пролетаріату за новий суспільний лад, К. Маркс писав: „Буржуазні революції швидко йдуть від успіху до успіху; їхні драматичні ефекти один дужчий од одного; люди й речі здаються неначе оздобленими в діаманти; кожен день захоплений піднесенням, — але ці революції недовговічні: надходить швидко момент, коли вони досягають найвищої своєї точки — і суспільство впадає в довге похмілля раніш, ніж воно встигло тверезо засвоїти собі наслідки доби своїх бурхливих поривів. — Не те пролетарські революції: вони завжди критикують сами себе, раз-у-раз спиняють себе в своїм розвитку, повертаються назад до того, що, здавалось, вже було довершене, щоб почати його знову.

Пролетаріят Радянського Союзу, пролетаріят України „спинив“ сьогодні „себе в своїм“ (додамо — революційнім) розвитку, він „повернувся назад“ — до непу, до того, що „здавалось вже було довершене“, — він повинен і дійсно „критикує“ себе, — але він не має підстав „впадати в довге похмілля“, в розпуку. Навпаки — він критично, тверезо засвоює сьогодні наслідки вчорашніх, бурхливих класових революційних битв.

І зокрема — неп — його не лякає. Бо що таке неп на великім історичнім шляху? В. Сосюра підслухав одним вухом ці бадьорі пролетарські настрої:

Вчора день фронтами океанів,
все чуже — на розстріли, в огонь...
А тепер далеко він за нами,
й замінив рушницю я станком...
... біжать станки рядами,
й біля них такі все, як і я.
Хай пливуть карбовано хвилини,
і життя одмірює мотор,
ми по непу до комуні линею,
і не спинить нас уже ніхто.

(„Сьогодні“. Поема. Стор. 1 — 2)

І ще раз:

„Знає він: од непу стало лучче.
Хоч спочатку й никла голова...
Получає гарну він получку...

(„Воно“. Поема. Стор. 31)

Таке „сьогодні“ нашої пролетарської класи. З ним звязане й „сьогодні“ сільського пролетаря, селянина незаможника й середняка. Правда, відносини тут, на селі, складніші; життя сільського пролетаря, наймита важке: його надії на те, що революція одразу загоїть його рани — справдились дуже малою мірою. У звязку з цим і його настрої сьогоднішні не такі ясні, не такі виразні, не такі надійні, як у міського пролетаря, що веселить себе фабричними гудками, що набирає певности у розмірній велетенській праці „моторів“ — машин. Але і на селі немає підстав для „тяжкого похмілля“ — для психологічної реакції, для безнадійних настроїв.

А яке „сьогодні“ нової буржуазії (непманської), що потроху обростає пушком? Інтелігентських суспільних груп? — Звичайно, інше, але також не безнадійне. Дрібна буржуазія (на селі і в місті), „непманія“, здається, не має підстав для особливої туги, для безнадійного, чорного песимізму. І як подивитись на неї сьогодні, — то вона не дуже й сумує. Правда, непмани лають радянську владу за великі податки, скаржаться гіркенько, що не „дають“ їм розгорнутись, виявити на весь зріст їхні „творчі“ сили (мовляв — в інтересах тієї-ж самої радянської влади). Принаймні і В. Сосюра в своїх поезіях свідчить, що непмани живуть сьогодні не погано: одягнені, взуті, нагодовані, випещені й навіть і духову страву мають, як і раніш — до пролетарської революції:

... й непманки піяніно
крізь стіни чую я, —

зауважає він.

Одне слово: непман не розпускає слини, не пхінькає. Перспективи у нього, правда, не „безмежні“. Від пролетарської революції, від світової — так — рукою не одмахнешся. Та й „своя“ — радянська влада може ще „мацнути“. Але — коли то буде! А тим часом нічого. Можна жити.

А інтелігенція? Яке її „сьогодні“? Певна річ — далеко їй до непманів, до хазяїнуватого куркуля, навіть — частенько — і до кваліфікованого робітника. Гірко доводиться. Заробітня плата невелика. Житлова криза: і тісно, і брудненько, і холодненько. На чистенький ковнірчик часом і здобудеться, а вже що до иншого — так бігає на морозі в „демі-сезоні“. Ось як скаржиться В. Сосюра:

... А там, у маленькій кімнаті
так холодно й тоскно мені.
Прийду, а в кімнаті темно...
Ах, жити не можна гірше...

(„На розі“ стор. 106)

Тут, безперечно, є деякий ґрунт для „мінорних“ настроїв. Одначе, треба зараз-же внести коректив: не всім отак гірко живеться, не всім однаково. Деякі групи інтелігенції дійсно живуть так, що „гірше вже не можна“; до них, між иншим, належать і деякі українські поети й письменники (зовсім, звичайно, незалежно від того, талановиті вони чи ні), — вчителі й безробітні інтелігенти — також. Натомість є й такі групи — спеці в першу чергу, — що живуть зовсім

не погано. Тут ціла купа „несправедливостей“: спритний агент збирати оголошення для журналів і газет „виробляє“ (на відсотках) до 200 карбованців і більше на місяць; бухгалтер „першого“ чи навіть „другого“ рангу десь у тресті чи в банку — 150 і 200 карбованців, — а якийсь відомий професор, муж учений, білий і лисий від тої вчености — одержує всього десь біля 70 карбованців — „по штату“. — Але загалом беручи, наша радянська інтелігенція має не погані перспективи. Як не як, а робота на третьому — культурному — фронті розгортається. Оцінювання роботи підвищується. Суспільне становище інтелігента — і культурника і фахівця — на очах поліпшується. Колишні „політичні“ гріхи, скакання в контрреволюційну „гречку“ забуваються. Інтелігенція, робітники розумової праці органічно врастають в сучасне радянське суспільне життя.

Отже „сьогодні“ інтелігенції хоч часом і гіркеньке, але з певною надією на „завтра“.

І от, в той час, коли після жахної руїни, викликаної імперіалістичною війною, горожанською боротьбою та голодом, тонус нашого життя підвищився й зміцнів, коли повстали перед робітничою класою нові, надзвичайно складні та важливі завдання, коли народжується нова й могутня романтика праці, романтика культурної творчости, знання, романтика пізнання дійсности, що нас оточує, — в цей самий час В. Сосюра виявляє глибокі настрої психологічної реакції, розгублености, повної безпорадности. Лише в першій вірші (в цитованій вище поемі — „Сьогодні“) він підслухав цей бадьорий тонус життя, та в трьох дальших віршах („Хлопя“, „Шахтор“ і „Воно“) не розриває з ним. В решті-ж віршів — В. Сосюра співає безнадійно, жалібно, безпорадно.

Колись —

Грози йшли і серце підганяли...

А тепер —

Дні нові беззоряні настали...

(стор. 95)

Сумує він

Невже такі „беззоряні“ — запитаємо від себе. Сосюра запевняє, що не то що беззоряні, а навіть і зовсім якісь непевні, химерні, остільки порожні й беззмістовні, що падає всякий інтерес до життя:

Чи є в житті яка мета,
чи люди ми, чи тіні.
А може тут і там, і там —
один туман осінній.
За руки я тебе беру,
кажу, і слово тане:
бо кожне слово, кожний рух
лиш вигадка, омана

(стор. 104)

Втративши всяку здатність відчувати реальне життя, В. Сосюра (чи, власне, його безнайменні „герої“) снять переживаннями минулої

революційної романтики, удаючи з себе великих „трагіків“ та „самотників“ (в „маленьких“, „холодних“ кімнатах):

Стою я, такий одинокий.
Нічого не чую, не знаю...
(„Легенда“ стор. 40)

Шумлять мені тополі
Так сумно. Стежка і хрести....
(стор. 77)

Минуле й сучасне у них — розірвались. Між „вчора“ і „сьогодні“ немає у Сосюри органічного зв'язку. Минуле лише роз'ятрює його рани, надломлює вкiнець хвору від сучасного психіку. Підіймається місяць над містом, заглядає в вікна — до поста — викликає в його уяві привиди минулого, картини колишніх революційних подій та пригод, — що гостро вражають поета своїм контрастом з сучасністю:

... рейки, холодні вагони...
та з піснями нам тепло було...
А тепер я один.
(стор. 78 — 79)

Думи — мої мрії, зорями червоні,
Чому, як згадаю, жаль на вас бере.
На ланах далеких одцвіли дороги...
Думаю, блукаю, зустрічають друзі...
... але я самотній.
(стор. 87)

Між іншим, подібних песимістичних настроїв шукає В. Сосюра і в російських письменників (в збірнику він подає вірш Гр. Петнікова — „Казка про Могуль Мегері“).

Одне слово — нидіння, кигління, апатія. Або, як каже В. Сосюра про себе і своїх „героїв“:

Умираєм ми кожної хвили,
тільки спомини вічно живуть.
Тільки снім, тільки мрієм про себе.
може це і не — ти і не — я...
(Стор. 68)

Звідси повне зневір'я у своїх силах і сподівання якогось таємничого незрозумілого чуда:

Чекаю якогось чуда,
іду... а чуда нема...
А там, у маленькій кімнаті
так холодно й тоскно мені...
(„На розі“)

Сосюрі „тоскно“. Він жде „чуда“ і не помічає, що те „чудо“ твориться на його очах — не вигадане, а реальне чудо; він не звертає жадної уваги на те, що їздимо ми вже не „в холодних вагонах“, що незаможник поволеньки стає на ноги, що збільшується рік за роком наша фабрично-заводська продукція, що робітничі та селянські діти ходять вже до школи, що народжується нове життя... В містах він

бачить лише болячки сучасного нашого життя: голодних, голих дітей („пацанів“), проституцію, непманів. Непман дратує, злостить В. Сосюру. Більше — він його гнітить, тисне, душить. Взагалі вся сучасність гнітить Сосюру; незрозуміле, темне, холодне „сьогодні“ розчавлює його.

В чім же справа? Звідкіль іде оця розгубленість, зневір'я в житті? Зрозуміла річ, ходить тут не про В. Сосюру, а про ту супільну (нехай і невеличку) групу, чиї настрої В. Сосюра виявляє у своїх поезіях. Що-ж це за група й чому вона не живе, а „умирає кожної хвили“?

Група ця виходці з незаможницького та середняцького українського села, якими поповнений й поповнюється ще й нині шар сучасної української інтелігенції. Тернистим, плутаним шляхом ішли ці „виходні“. Підчас революції були вони і в „петлюровцях“ і в „зелених“ і „взагалі“ в „повстанцях“, — а потім стали „більшовиками“, а нині — багато з них — комуністи. Саме про цю групу виходнів і співає й В. Сосюра.

Вся їх трагедія в тому, що ввійшли вони у вир класової боротьби стихійно, без належного розуміння подій, без революційного „стажу“, без непохитної, виразної класової свідомості. Через це і переходили в боротьбі від одної революційної сили до другої. Інколи точнісінько, як той хлопчик у В. Сосюри, що на початку бився завзято у повстанських загонах, проти більшовиків, а потім став маленьким більшовиком:

... Вітер і намети...
Хлопчик по землі
тягне кулемета, —
дванадцять літ...

Захопили в полон червоні.
— Я й чорвоним буду служити.
— Добре.
— Служи.
А воно - ж таке маненьке.
Йому горобців ганяють.
Поводи захопило у жменьку.
Командиру сідлає коня...

(„Воно“. Поема. Стор. 27 — 28)

До речі, у вірші Сосюри оцей „пацан“ — оце хлоп'я — з „кирпатим обличчям, в червоному кашкеті“, виросло в революційній грозі — „само — грози шматок“. Тепер це не „пацан“, а свідомий пролетар:

Тільки прийде з роботи, з заводу,
і до клубу невмигній біжить...

Увесь горить, захоплений працею.

А от Сосюра поводитьсь зовсім инакше. Він ніяк не може забути, що він був колись „у петлюровцях“, він і досі картає, мучить себе за це:

Одступала гвардія червона,
й робітник стріляв в робітника...
Скільки днів погасло, промайнуло...

Та не можу й досі я забути,
як я міг піти на перші гули
не на нашу робітничу п'ять.
От чому ні ласка, ні утома
Не дають забути мене,
Хоч прийшов червоним я додому,
як і всі, з зорею на чолі.

(„Сьогодні“. Поема, стор. 9 — 10)

Оце каяття гнітить, надламає психіку й волю героїв Сосюри. А до того - ж ще й нерозуміння ні подій в минулому, ні сучасних обставин. Що до минулого, то В. Сосюра й досі не знає, чого він був у „петлюровцях“ і дає зовсім несерйозні пояснення („Пішов я тоді до Петлюри, бо у мене штанів не було“ — стор. 71, — або — „Тебе сотенний згвалтував, і я в петлюровці пішов — помститись за мою любов“ — стор. 103).

Далі. Участь — щира, безпосередня — в революційній боротьбі породила в цих виходців романтичний революційний настрій: — високий, але елементарний. З таким настроєм вони увійшли і в революційні будні, де — замість сподіваного світлого, сонячного раю — є голодні діти, непмани, проституція, злидні. В. Сосюрі хочеться крикнути (коли він бачить „босого пацана на морозі і поруч вгдованого непмана в хутрах“):

Послухай, чуєш ти, непман,
ану давай горлянку!..

(стор. 99)

Але сьогодні вже не можна брати непмана „за горлянку“, не можна полювати на вулицях міста з одрізом за „буржуями“... Сьогодні —

ладнатись треба вже не так.

(стор. 95)

А „герої“ Сосюри не можуть отак — по новому — „ладнатись“, їхні суспільні позиції слабенькі, заробітки паганенькі: куди їм до непманів, спеців і навіть кваліфікованих робітників. Вони живуть в злиднях. Звідси й їхня революційність, звідси — їм все ще „хочеться червоним терором все запалити“ (стор. 55). А до того - ж — вони ще й не вміють мислити діалектично: беруть суспільні явища не в їхньому розвитку, становленні, а метафізично, примітивно. Все — або нічого. Сьогодні — або ніколи. Коли сьогоднішній день не справдив їхніх надій, вони беруть під сумнів і вчорашній день, губляться в оцінці подій, деморалізуються:

Одшуміли межі, одзвеніли межі...
Полягли смугляві, юні поляглі...
І за що — не знаю... Я уже й не встою...

(стор. 14)

Щоб з'ясувати собі сучасне й минуле, отакі герої кидаються до газети:

Я куплю „Вісти“, літери маневькі
я печу очима...

(стор. 94)

А треба не „Вістей“ не газети. Треба засісти за серйозну книжку, за науку, бо лише за її допомогою можна перемогти психологічно нец, зрозуміти минулі події й сучасну добу, створити замість революційної, до того-ж ще й примітивної романтики — романтику праці, романтику довгої, впертої боротьби за великий ідеал, — бо лише за допомогою науки — можна виробити замість метафізичного, діалектичний світогляд.

Отже, з села йде в лави інтелігенції, в тім і в лави компартії — сирий суспільний матеріал. Про настрої і пекучі потреби його й сигналізує В. Сосюра. Цьому „матеріялові“ і цій суспільній групі треба дати місце в житті. Коло нього треба працювати. Його треба виховувати, вчити. Бо він гнеться під вагою сучасного життя, деморалізується, скиглить в той час, як життя потребує багацько культурних сил.

Ще кілька слів про самого Сосюру, про характер його творчості. Що в нього гарне — так це щирість. Але поруч неї іде частенько надто вже великий примітивізм в обробленні фабули та в образах, а инколи й звичайнісінька міщанська сентиментальність. Така „поезія“ як —

Не можу пригадать тепер,
ніяк забудь не можу,
як ти могла, як ти могла
не быть тоді моею...
Казала: — Все мені роби,
Я-ж тільки брав за груди...

(„Як ти могла“. Стор. 109)

така поезія навряд чи стане за „засіб організації“ або хоч „пізнання життя“. Пригадується оповідання Мопасана на аналогічну тему. Але яка колосальна різниця в обробленні цих тем і в художній вартості творів!

Або такий „образ“:

На шумному розі книгарня,
Не раз я заходив туди,
бо в ній одинока й гарна
касірша чорнява сидить...
Щоб довго дивитись на неї —
я-б цілу книгарню купив.

(„На розі“ — стор. 105).

Загалом же — поезії В. Сосюри (як і „герої“) на добру половину є сировий матеріял. Думки, образи — не завше виразні. Побутові малюнки нагадують инколи хроніку (хоч і є дуже влучні місця).

Висновок: — Сосюри не треба „вмирати кожної хвили“, не треба дуже вже „сумувати“ та „філософувати“ про „мету життя“, — а натомість — треба працювати і вчитися. Тоді він зуміє глянути на дійсність глибше: очима робітничої класи, а не очима невеличкої суспільної групи — частини інтелігенції, що тільки-но вийшла з села й не здолає орієнтуватись серед сучасних складних суспільних відносин.

eLib.prlu.org

Тургенєв і Шевченко

Цю замітку викликала стаття Михайла Мочульського „Літературні паралелі (Шевченків „Сон“ і „Призраки“ Тургенєва)“, видрукувана в № 3 „України“ за 1924 рік (ст. 62-70).

Спираючись на слова акад. М. П. Дашкевича: „цікаво було б зіставити деякі картини „Призраков“ зі „Сном“ Шевченка, який вони трохи нагадують поетичним задумом“¹⁾, Мих. Мочульський пішов далі і в своїй статті спробував відповісти „відки міг взятися генетичний звязок між поемою „Сон“ і фантазією „Призраки“. Для того Мих. Мочульський, зупинившись коротко на стосунках Тургенєва й Шевченка (за матеріал стали відомі спогади Тургенєва) і визнавши, що „знайомість обидвох письменників була принагідна; вони стрічались з собою „довольно редко“ і про якісь більше тісні, інтимні, приятельські відносини між ними не могло бути мови“ (ст. 62), підносить кілька постулатів, яких довести неможливо, і на їх підставі робить усі дальші побудування й висновки. Постулати ці такі: „Що Тургенєва мусів цікавити Шевченків „Сон“ вже хоч-би з огляду на ролю, яку відіграв він у долі поета, — немає найменшого сумніву. Майже напевно можна сказати, що копію „Сну“ доставила Тургенєву Марія Марковичева. Що Тургенєв дійсно читав „Сон“ і що зробив він на нього сильне вражіння, на те найліпшим доказом сліди впливу „Сну“ на його фантазію „Призраки“ (ст. 63). І розвиткові останньої частини цих тверджень присвячено всю статтю Мих. Мочульського.

На мою думку питання про стосунки Тургенєва і Шевченка, так само і про вплив „Сну“ на „Призраки“ Мих. Мочульський не розв'язав остаточно, а в другій своїй частині питання це зовсім перечне. Про це я й хочу говорити в цій замітці.

І

Почну з біографічного моменту — в'яснення хронологічних дат і характеру знайомости Тургенєва й Шевченка. Мих. Мочульський говорить про це глухо: „Тургенєв познайомився з Шевченком найправдоподібніше завдяки Марії Марковичевій (Марко Вовчок) після повороту поета з заслання, значить між 1858 і 1861 р.р.“. Сам Тургенєв каже, що перше побачення їх „произошло вскоре после его возвращения в Петербург, зимою, в студии одного живописца, у которого Тарас Григорьевич намеревался поселиться“²⁾ і що він „приехал

¹⁾ Н. П. Дашкевич. Статьи по новой русской литературе. Пгр. 1914, ст. 681.

²⁾ Русские Прописки, т. III ст. 233.

в Академію вместе с М. А. Маркович..., которая незадолго перед тем тоже переселилась в нашу северную столицу". Коли взяти на увагу, що М. О. Марковичева приїхала до Петербурга на самім початку 1859 року, а з Шевченком познайомилася 24 січня 1859 року (див. посвяту вірша „Марку Вовчку“ — „На память 24 генваря 1859“), ми легко дістанемо дату ante quo. А найпевніше, що знайомість відбулася в середині лютого 1859 р.¹⁾

23 березня 1859 року Тургенєв виїхав з Петербурга до свого маєтку повернувся наприкінці квітня і, після прощального обіду в Дюссо, виїхав за кордон. Знов в Петербурзі він був між 29 — 28 листопада 1859 року і цього разу до кінця квітня 1860 року. Другий приїзд його до рідного краю припадає на квітень 1861 року, коли Шевченко вже помер²⁾.

Таким чином, ми дістаємо хронологічні рямці стосунків Тургенєва й Шевченка. Як видно, вони, ці стосунки, справді не могли бути ні довгочасні, ні надто оживлені.

Здебільшого зустрічалися вони в В. Я. Карташевської, в домі якої, як каже Тургенєв, „по вечерам часто собиралась... группа малороссов, с'ютившаяся тогда в Петербурге“. „Шевченко, — пише Тургенєв, — познакомившись с г-жою Карской, стал посещать ее чуть не каждый день“³⁾.

І. С. Тургенєв „очень заинтересовался малороссийскими вечерами, устраиваемыми у нее в доме, и просил позволения посещать их“⁴⁾, приєднавшись, таким чином, до гуртка, осередком якого були Жемчужникови, Костомаров, Білозерський, Шевченко, Анненков і ин.

Про цей гурток Тургенєв згадує у першому таки з листів до В. Я. Карташевської, що дійшли до нас; лист починається так: „Ну - с, любезнейшая Варвара Яковлевна, что поделываете Вы со всем семейством и со всем милым Малороссийским Вашим мирком?“⁵⁾. І в кінці листа він запитує: „Что делают Шевченко, Ваш брат⁶⁾, Ваш муж, Белозерский, Надя⁷⁾...“.

В своїх спогадах про Шевченка Тургенєв згадує, що поет навідав його кілька разів, „но о своей изгнаннической жизни говорил мало; лишь по иным отрывочным словам и восклицаниям можно было понять, как солоно оно пришлось ему и какие он перенес испытания и невзгоды“⁸⁾. „Он мне показал крошечную книжечку, — пише далі Тургенєв, — переплетенную в простой дегтярный товар, в которую он заносил свои стихотворения и которую прятал в голенище сапога,

¹⁾ Отже треба виправити відповідну дату в Н. М. Гутьєра („Хронологическая канва для биографии И. С. Тургенева“ СПб. 1910, ст. 37), який кладе цю знайомість на листопад 1858 року, посилаючися чомусь на ті самі „Воспоминания“ Тургенєва.

²⁾ Біографічні дати взято із згаданої вище „Хронологической канвы“ Н. М. Гутьєра.

³⁾ Це стверджує і сама В. Я. Карташевська; пор.: „Он приходил часто по вечерам, говорил откровенно о своей неудачной и загубленной жизни; читал мне стихи“ (В. Я. Карташевская. Из воспоминаний о Шевченко. — Киевск. Стар. 1900 № 2, стр. 61 — 63). З В. Я. Карташевською Шевченко познайомився, мабуть, 14 квітня 1858 р. (див. Т. Шевченко. Дневник. Харьков 1925, ст. 151).

⁴⁾ Голос Минувшего, 1919, № 1 — 4, ст. 209 — 210.

⁵⁾ Ibid, 211 — 212. Лист з Спасского від 31-го березня 1859 року.

⁶⁾ М. Я. Макаров.

⁷⁾ Дочка В. Я. — Н. В. Карташевська.

⁸⁾ Русские Пропилеи, III. 234.

так як ему заперщено было займатися писанием; показав також свій дневник, ведений им на русском языке, что немало изумляло и даже несколько огорчало его соотчичей; рассказал свои комические отношения с двумя-тремя женами киргизов, бродивших около места его заключения — и сознался в вынесенном им оттуда пристрастии к крепким напиткам, от которого он уже потом до самой смерти отвыкнуть не мог“.

Про зустрічі Тургенева з Шевченком в другому періоді їх знайомости до нас дійшли тільки уривчасті відомості. Сам Тургенев в листі до М. О. Марковичевої з Петербурга, від 6-го січня 1860 року повідомляє, що „малоросов здешних¹⁾ я вижу, но не так часто, как в прошлом году, особенно Шевченка. Он, говорят, написал какую-то неудачную поему“²⁾. Але слідом за тим почалися відомі клопотання про визволення з панщинної неволі родичів Шевченкових³⁾ і ці зустрічі стали частіші. Так, 20 березня, саме в день засідання Комітету Литературного Фонду, Тургенев пише до тої самої М. О. Марковичевої: „я часто вижусь с Шевченко, с Карташевскими“⁴⁾.

До того самого часу, мабуть, стосуються і спогади П. П. Фета, який повідомляє, що „раз или два в бытность... у Тургенева в Петербурге... видел весьма неопрятную серую смушковую шапку Шевченко на окошке, и тогда же, без всяких задних мыслей удивлялся связи этих двух людей между собою“⁵⁾.

До цього-ж часу відноситься і одинокий, що дійшов до нас, лист-записка Тургенева до Шевченка такого змісту: „Любезнейший Тарас Григорьевич! Вы желали познакомиться со Спешневым: он у меня завтра обедает — приходите. Мы все (и он разумеется) будем очень рады видеть Вас. До свидания“⁶⁾.

¹⁾ Цеб-то гурток, що збирався в В. Я. Картошевської.

²⁾ „Минувшие годы“ 1908, серпень, ст. 81. До речі, про цю „невдачу поему“ Тургенев згадує і в своїх споминах. „Во время своего пребывания в Петербурге, — пише він, — он додумался до того, что не шутя стал носиться с мыслью создать нечто новое, небывалое, ему одному возможное, именно: поэму на таком языке, который был бы одинаково понятен и Русскому и Малороссу; он даже принялся за эту поэму и читал мне ее начало. — Нечего говорить, что попытка Шевченка не удалась и именно эти стихи его вышли самые слабые и вялые из всех написанных им: бесцветное подражание Пушкину“. (Русские Пропилей III. 235). Юрій Нікольський, зауваживши, з цього приводу, що „вероятно что-нибудь Тургенев спутал“, висловлює здогад, що „Тургенев мав на увазі який-небудь російський вірш Шевченка, прим., „Слепая“ або „Тризна“ („Безталанний“). Особливо до останньої підходять слова Тургенева, що це є найслабші і наймлявіші з усіх (віршів), що він (Шевченко) написав безбарвне наслідування Пушкина“. (Тургенев и писатели Украины. Русская Мысль. 1914. № 7, ст. 113). Що здогад Ю. Нікольського помилковий, видно хоч-би з того, що „Тризна“ написана 1843 року і видрукована (під заголовком „Безталанний“) в „Маяку“ 1844 року. Тим часом Тургенев говорить про нову поему, яку Шевченко писав наприкінці 1859 року. Нам здається, що поемою тою може бути тільки „Марія“, писана в жовтні-листопаді 1859 року. До „Марії“ до речі підходить і згадка про Пушкина. Тургенев мусів мимоволі згадати аналогічний сюжет Пушкинової „Гаврилади“ і побачити в поемі Шевченка „наслідування“.

³⁾ Див., прим., з цього приводу лист Тургенева до А. А. Оболенського в Київській Старині 1892 р., № 2, ст. 320 і статтю акад. С. Єфремова: „Поет і плантатор“ (Шевченко та його доба. I. Київ, 1925, ст. 80 — 98).

⁴⁾ „Минувшие Годы“. 1908, серпень, ст. 82.

⁵⁾ А. Фет. Мои воспоминания. 1878 — 1889, М. 1890, ст. 367.

⁶⁾ М. К. Чалый. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. Киев, 1882, ст. 131. Записка не датована, але відноситься до березня-квітня 1860 року: Н. А. Спешнев.

Вийшовши за кордон, Тургенєв час від часу цікавився Шевченком, передавав йому поклони: „Поклонитесь Шевченке и Белозерскому. Каково читал Шевченко на публичном чтении и какой произвел эффект?“... — питався він М. Я. Макарова¹). „Что поделывает Шевченко?“ — питався він трохи пізніше²). І нарешті на смерть поетову озвався Тургенєв досить стримано. Прим., В. Я. Карташевській він писав: „Известие о смерти Шевченко меня опечалило; бедный, не долго пользовался свободой. Воображаю, какое это впечатление произвело во всем малороссийском мире³). А О. І. Герцена Тургенєв просив умістити в „Колоколі“ некролог поета в таких виразах: „Скажи два слова в „Колоколе“ о смерти Шевченко. Бедняк уморил себя неумеренным употреблением водки. Незадолго перед смертью с ним случилось замечательное происшествие: один исправник (Черниговской губернии) арестовал его и отправил, как колодника, в губернский город за то, что Шевченко отказался написать его портрет масляными красками во весь рост. Это факт“⁴).

Я умисне не коментував наведених вище окремих висловів Тургенєва про Шевченка: так дуже виразно вирисовується їх невелика питома вага. Тургенєв не тільки був мало знайомий з Шевченком; він цікавився ним в найменшій мірі — звідци виходять і ті численні помилки, неточності й неясності, що розсипані в його спогадах майже на кожному кроці.

Тургенєв був майстер літературного портрету; він мав величезну пам'ять і через багато років відтворив, прим., детальну картину літературного вечора в Плетньова. І в спогадах про Шевченка Тургенєв дає портрет поета — і це місце найцінніше для біографа. Переходячи до фактів, Тургенєв одразу допускається кількох помилок, переказуючи те, що недосить виразно відбилосся йому в пам'яті, те, нарешті, що йому доводилося чути від інших і що час значно спотворив. Вище вже відзначене непорозуміння з „украино-русской“ поемою Шевченка. Тургенєв пише, що „едва-ли кто-нибудь из нас признавал за ним громадное, чуть не мировое значение, которое, не обинуясь, придавали ему находившиеся в Петербурге малороссы“;

в січні 1860 року разом з Н. Н. Муравйовим виїхав з Іркутська до Петербурга і приїхав туди мабуть аж у березні, а Тургенєв виїхав з Петербурга в кінці квітня. До речі в зв'язку з цією запискою Тургенєва цікаво зупинитися на особі Н. А. Спешнева, петрашевця-комуніста, що не притягав до себе, скільки відомо, уваги шевченкознавців; лише недавно про Спешнева мимохідь згадав П. Філіпович (До студіювання Шевченка та його доби — Шевченко та його доба. Збірник перший. Київ 1925, ст. 11 — 12), зауваживши: „не знаємо, чи відбулося побачення Шевченка з Спешневим — очевидно в Тургенєва вони зустрілись, для нас важливий самий факт безперечного інтересу Шевченка до постаті з Петрашівців може найвидатнішої“. Не позбавлено було-б інтересу — на підставі спеціальних дослідів про петрашівців та Спешнева (В. І. Семевського, В. Лейкиної) вирізнити в учінні останнього моменти, що приваблювали й цікавили Шевченка. Але це вже тема спеціального етюд.

¹) Лист з Парижа, від 7-го листопада 1860 р. Див. „Первое собрание писем И. С. Тургенева“. СПб. 1883, ст. 82.

²) Лист до М. Я. Макарова з Парижа 23 січня 1861 р. Ibid. ст. 87.

³) Лист з Парижа від 14/26 березня 1861 року; див. Голос Минувшего, 1919 № 1₂ — 4, ст. 215.

⁴) В. П. Батуринский, А. И. Герцен. его друзья и знакомые. Том I СПб. 1904, стр. 126; курсив Тургенєва.

але величезного значіння надавали Шевченкові, прим., і Добролюбов і Григор'єв і, нарешті, Герцен, що в розмові з К. Ф. Юнге зауважив про нього: „Він тим великий, що він цілком народній письменник, як наш Кольцов, але він має далеко більше значіння, як Кольцов, бо Шевченко також політичний діяч і був борцем за волю“¹⁾. Тургенєв каже, що „он держал себя осторожно, почти никогда не высказывался, ни с кем не сближался вполне: все словно сторонкой пробирался“. Але хіба це підходить до Шевченка, який ганив Пушкіна за „Полтаву“ і бачив у Кочубеї тільки викажчика, який на вечорі в Білозерського, редактора „Основы“, потверджував „мнение одного заезжего Слав'янина-Галичанина, что всякая политика безнравственна, что ради политических соображений совершались и совершаются все неправды и из них проистекают все злосчастия племен и народов, почему для государства самое лучшее не имеет никакой политики“²⁾, який на вечірці в приятеля спішить довести йому, що „Некрасов не только не поэт, но даже стихотворец аляповатый“³⁾. Хіба можна сказати, що Шевченко ні з ким не зійшовся близько, він, що в його щоденнику рясно згадок про зовсім протилежне: про швидкі зближення на недовгий час.

Не спиняюся тут на знаменитих словах про те, що „читал Шевченко очень мало“: двічі я мав нагоду висловлюватися з цього приводу і двічі доводити цілковиту безпідставність подібних зауважень⁴⁾.

Вся сукупність наведених помилок найлучче потверджує, як здається, нашу тезу, що Тургенєв, кінець-кінцем, Шевченком цікавився в дуже малій мірі. Сам Тургенєв розповідає про один випадок свого життя, коли йому довелося давати в III Відділі свідчення в „грубим, оправленім зшитку“; на питання, — з ким, де, в яких обставинах ви були знайомі, — він відповів: „коли-б цілий цей зшиток списати поздовж і поперек, то не стало-б місця, щоб умістити самі лише імена всіх тих, кого я знав, живши, і тому відповідати на питання про моїх знайомих нема мені фізичної можливості“⁵⁾. Тургенєв тут, в своїм оповіданні, певна річ, кокетував, але, в кожному разі, знайомих він мав надзвичайно багато. Чи-ж дивно, що в спогадах про менше близьких із них він збивався і помилявся, надто там, де треба було переказати не особисте зверхнє вражіння, але факти.

Є й ще одна відповідь, що, між иншим, з'ясовує і самий тон споминів Тургенєва — трохи згідний, що якимось підкреслював ту відстань, яка відділяла його, Тургенєва, від Шевченка. Цим поясненням може бути різниця в соціальному становищі цих двох натур. Тургенєву — панові-лібералові, представникові передової групи молодого російського дворянства — мусів здаватися чужим, диким і незрозумілим поет-селянин, який що-йно вернувся з далекого й тяжкого

¹⁾ Е. Ф. Юнге. Воспоминания (1843 — 1860) ст. 355.

²⁾ Споминки про Шевченка Я. П. Полонського — Т. Г. Шевченко. Кобзар У Празі 1876, ст. XII.

³⁾ Т. Г. Шевченко. Дневник, Харьков 1925, ст. 150.

⁴⁾ Див. І. Айзеншток. Замітки про Т. Г. Шевченка — Червоний Шлях 1923 № 8; Т. Г. Шевченко. Дневник, Харьков 1925, ст. XIX — XXIV.

⁵⁾ Н. А. Островская. Воспоминания о Тургеневе, Тургеневский сборник под ред. Н. А. Пиксанова. Пгр. (1915) ст. 70.

заслання, а проте не втратив свого „я“, зберіг повною мірою класове чуття й свідомість. Ця різниця станів з одного боку приваблювала Тургенева, імпонуючи йому своєю екзотичністю, з другого — не давала йому близько зійтися з Шевченком, який і тоді ще „являл весь облик казака с заметными следами солдатской выправки и ломки“.

Неподібність цих двох натур зауважили й сучасники, і, прим, П. П. Фет дає її пояснення, до певної міри по суті схоже на моє. „В сущности, — пише він, — Тургенев был избалованный русский барич, что, между прочим, с известной прелестью отражалось на его произведениях. Образования и вкуса ему занимать было не нужно и вот почему познакомившись с тенденциозными жалобницами Шевченко, я никак не мог в то время понять возни с ним Тургенева. Впрочем, несмотря на мою тогдашнюю наивность, мне не раз приходилось изумляться отношениям Тургенева к некоторым людям“¹⁾.

II

Вже з наведених фактів видно, яка сумнівна гадка, що „Сон“ Шевченка міг вплинути на „Призраки“ Тургенева. Твердити категорично, — як це робить Мих. Мочульський („немає найменшого сумніву“), — що „Тургенєва мусів цікавити Шевченків „Сон“ вже хоч-би з огляду на ролю, яку відіграв він у долі поета“²⁾, я-б не зважився: факти, навпаки, показують, що Тургенєв порівняно мало цікавився Шевченком і з його минулим і з цілою долею його був знайомий тільки з оповідаць поетових та з тих поголосок, що ходили про нього серед громадянства (це видно хоч-би з того, як мало і якими загальними рисами переказує Тургенєв зміст своїх розмов з Шевченком і оповідаць останнього).

Так само непевним видається мені і друге твердження Мих. Мочульського: „майже напевно можна сказати, що копію „Сна“ доставила Тургенєву Марія Марковичева“³⁾. Не так, як багато інших творів Шевченка, „Сон“ дійшов до нас тільки в дуже небагатьох і при тім уривчастих списках і поширитися йому, очевидно, заважала саме та сумна роля, яку ця поема відіграла в житті поетовому. В інтересах поета і його близьких друзів було не давати „Сну“ поширитися після здобутого на таку тяжку силу повернення Шевченка до Петербурга. А тому мало правдоподібно, щоб Тургенєву могла доставити копію „Сну“ М. О. Марковичева (яка, додам, сама повинна була десь діставати цю копію). Я свідомий, що це моє твердження оперте не на фактах, а на гіпотезах і логічних висновках, але хіба категоричне твердження Мих. Мочульського не є тільки гіпотеза, ще й до того гіпотеза дуже сумнівна?

¹⁾ А. Фет. Мои воспоминания 1848 — 1889. М. 1890. ст. 367. Щоб до краю вичерпати матеріал, що є в моїм розпорядженні, про стосунки між Тургенєвим і Шевченком, зауважу, що в бібліотеці останнього, як видно з „Описи книг, принадлежавших Т. Г. Шевченко“, знаходилося дві книжки: „43. Повести и рассказы И. Тургенева 3 ч. СПб. 1856, 8. 3 кн. с надписью автора, 44. Записки Охотника Тургенева 2 т. СПб. 1859, 8, 1 кн. с надписью автора“. (І. Айзеншток. Замітки й матеріали про Шевченка. III. Книгозбірня Т. Шевченка. Червоний Плях. 1923. № 8, ст. 237).

²⁾ Україна 1924, № 3, ст. 63.

³⁾ Op. cit. 63.

Нарешті, третім, найважливішим аргументом є „сліди впливу „Сну“ на фантазію „Призраки“. Відзначивши, цілком справедливо, що „важним фактором у творчості Тургенєва... були його записки“, Мих. Мочульський каже далі: „Він любив нотувати свої безпосередні вражіння, спостереження та думки, що несподівано... були в його мозку, на шматочках паперу й пильно зберігав ті записки в своїй теці. Чим для артиста-малюра ескізи, етюди з природи, з яких він користується, коли малює більшу картину, тим для Тургенєва були згадані записи, коли він брався за більшу роботу“¹⁾. Яко приклад, наводиться уривок зі спогадів Тургенєва про Станкевича, що в трохи зміненому вигляді вийшов у „Призраках“, а потім іде ряд текстуальних зближень окремих місць Шевченкового „Сну“ з подібними місцями з „Призраков“. Про корисність і вартість таких зближень мова буде далі. А тут спинімося коротко на творчій історії („Entstehungsgeschichte“) „Призраків“, оскільки це має значіння для дальшого²⁾.

Кажучи про те, що Тургенєв використав в „Призраках“ уривок із спогадів про Станкевича, Мих. Мочульський зауважує: „Оця записка (1856 року) пролежала в теці Тургенєва до 1863 року і аж у тім році зужиткував він її в „Призраках“ (ор. cit. 63)“. Увага ця заснована, мабуть на тім, що „фантазія“ Тургенєва позначена 1863 роком, — неслухна. Задум „Призраків“ і первісні начерки належать до значно ранішого часу і, приміром, „уже осенью 1855 года замысел окреп настолько, что Тургенев мог уже обещать рукопись к половине декабря“ (див. Пиксанов, ор. cit. ст. 169). До цього самого часу відноситься і заява Тургенєва А. В. Половцеву, що „Призраки произошли случайно: у меня набрался ряд картин, эскизов, пейзажей. Сначала я хотел сделать картинную галерею, по которой проходит художник, рассматривая отдельные картины, но выходило сухо. Поэтому я выбрал ту форму, в которой и появились Призраки (Ibid 166)“³⁾. Дальшу роботу коло повісти перервала неприємна сутичка між Тургенєвим і Катковим, редактором „Русского Вестника“, для якого цю повість призначалося. Ця сутичка викликала з обох сторін ряд „открытых писем“ до редакцій газет і часописів, спричинилася до полеміки між „Русским Вестником“ и „Современником“ и „вообще придала ненаписанному еще произведению необычайную огласку“ (Ibid. 174). Можна догадуватися, що в наслідок всіх тих суперечок сама „фантазія“ остогидла Тургенєву і він закинув її, щоб знов взятися до роботи 1861 року і, продовжуючи її з перервами, кінчити 1863 року⁴⁾.

На мою думку очевидно, що при наявності таких фактів не можна припустити впливу „Сну“ на утворення основної концепції „Призраков“, навіть коли прийняти гіпотезу Мих. Мочульського (я її не

¹⁾ Ор. cit. 63.

²⁾ Творчій історії „Призраків“ присвячено статті: А. Андрєввой, „Призраки“, как исповедь Ив. С. Тургенєва (Вест. Евр. 1904, № 9, ст. 5 - 22) і Н. К. Пиксанова: История „Призраков“ (Тургенєв и его время. Первый сборник под редакцией Н. Л. Бродского. М. 1922, ст. 164 — 192: в останній статті дано й докладні вказівки на літературу питаєня).

³⁾ Підкреслюємо, що сама форма „Призраків“ викристалізувалася вже в 1855 р. цеб-то мало не за чотири роки до знайомства Тургенєва з Шевченком.

⁴⁾ 15/27 вересня 1863 року Тургенєв, посилаючи з Бадена рукопис „Фантазії“, повідомляє, що вона „вот уже второй месяц лежит у меня переписанная“.

приймаю), що Тургенєв був знайомий з цією поемою Шевченка. А тим часом Мих. Мочульський при кінці своєї статті каже цілком категорично: „Чим для Тургенєва були відомі нам записки, коли він брався до писання своїх творів, тим був для нього „Сон“ Шевченка, коли він писав свої „Призраки“. Візія Шевченка, видно, довго безпокоїла фантазію Тургенєва й довго мучила його душу, поки остаточно не знайшла вираз у його „Призраках“¹⁾.

Чи потрібно вдаватися до літературного запозичення, щоб пояснити творчий задум Тургенєва? Сам письменник говорив неначе про самостійне утворення мотиву, що об'єднує фантазію, — лєту понад землю, як стрижня, що на нього насильно окремі епізоди-картини, які бачить герой. Мих. Мочульський бачить у Тургенєва запозичення цього прийому в Шевченка. Я з свого боку міг-би, слідом за С. І. Родзевичем, вказати на „Сильфиду“ кн. В. Ф. Одоєвського, повість, що нагадує „Призраки“ і своєю схемою і своєю фантастикою. Сильфида, як і Елліс Тургенєва, несе героя в світ чарівних фантазій. Вона мчить з ним над землею, розгортаючи перед його очима ряд повних, символічного значіння картин з минулого та сучасного²⁾.

Коли-б потрібні були значливіші докази впливів „Сильфида“ на „Призраки“, можна було-б навести, прим., такі паралелі:

„Что это чернеет на окраине
ночного неба? Высокие ли арки
громадного моста? Нет, это не
мост, это древний водопровод. Мы
внезапно взвились и повисли в
воздухе перед уединенной развали-
ной. Черный плющ обвивает ее всю
своей мертвенной силой, а внизу
раскрывался, как зев, полуобру-
шенный зев;... слышался смут-
ный, едва уловимый, но бесконечно
повторявшийся взрыв трубных зву-
ков и рукоплесканий. Потом все
потемнело...“

(„Призраки“)

„Ты ли это, гордый Рим, сто-
лица веков и народов? Как растя-
нулась повилика по твоим разва-
линам. Но развалины шевелятся,
из зеленого дерна подымаются обна-
женные столпы;... через них свод
отважно перегнулся, отряхая веч-
ный прах свой, помост стелется
игривым мозаиком, на помосте
толпятся живые люди, сильные
звуки древнего языка сливаются
с говором волн, оратор в белой
одежде, с венцом на голове под-
нимает руки... И все исчезло“.

(„Сильфида“)

І коли скажуть, що це паралелі бліді, не доказові, то хіба доказові такі, прим., зіставлення Мих. Мочульського?

У Шевченка:

Там ніч, як день.

В Тургенєва:

Северная, бледная ночь.

¹⁾ Україна, 1924, ч. 3, ст. 70.

²⁾ С. И. Родзевич. Тургенев. Статьи. І. Киев, 1918, ст. 124.

У Шевченка :

... ура, ура,
Ура“ закричали.

В Тургенєва

„Слуша - а - а - а - ай!“ — раздался в ушах моих протяжный крик. „Слуша - а - а - а - ай!..“ — словно с отчаянием отозвалось в отдалении. „Слуша - а - а - аа - ай!“ — замерло где - то на конце света“.

У Шевченка :

- а) Уже в бой ворушились
На труд поспішали,
- б) І москалі на розпуттях
Уже муштрувались
- в) По край улиц поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому:
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти

У Тургенєва :

- а) По улице шла кучка молодых людей с испитыми лицами и толковала о танцклассах; б) „Подпоручик Столпков седьмой!..“ — крикнул вдруг спросонку солдат, стоявший на часах у пирамидки ржавых ядер, в) а несколько подалее, у раскрытого окна большого дома, я увидел девицу в измятом шелковом платье, без рукавчиков, с жемчужной сеткой на волосах и с папирской во рту“¹⁾.

Мені не спадають зараз на думку, крім „Сильфіды“, твори світової літератури, що розвивають тему „Призраков“; проте не сумніваюся, що такі твори існують: „нема такого твору поезії, — зауважує, цілком справедливо, О. І. Білецький, — щоб він стояв ізольовано в літературному оточенні, і щоб до нього не можна було підшукати і паралелів що до сюжету, композиції, стилю“. „Ми шукаємо звичайно ці аналогії, — каже далі О. І. Білецький, — на те, щоб звістити факт літературного запозичення, що зробив один письменник у другого. Ці запозичення звичайно доводять випадковою згадкою імени якогось письменника в досліджуваного поета, посиленнями на біографічні факти, безперечність яких майже завжди не остаточна і т. п.“. В даному разі, як ми бачили, підставою, щоб говорити про запозичення, сталися зовсім незв'язані один з одним факти, які безумовно дають занадто мало матеріалу, щоб розв'язати питання про запозичення; маю на увазі факт знайомости Тургенєва і Шевченка. Це — факт

¹⁾ Україна. 1924. № 3. ст. 69.

безперечний, але занадто загальний і, як ми бачили вище, не може бути підставою гіпотезі Мих. Мочульського; другим аргументом для М. Мочульського послужила мимохідь кинена увага ак. М. П. Дашкевича, яка, як необгрунтована думка критика, певна річ, не може стати за підставу і навіть за матеріал для подібних дослідів.

Як уже сказано вище, я не маю наміру доводити залежність тургенівських „Призраков“ від „Сильфиды“ Одоєвського, хоч на подібне твердження можна було б знайти значно сильніші докази, ніж ті, що на них спирається Мих. Мочульський. Вся річ у тому, що иноді в цих доказах, в цьому літературному розшуку немає жодної потреби. Як каже той же О. І. Білецький: „Явище схожого порядку дослідник може зібрати і незалежно від можливих здогадів — взяв чи не взяв, міг чи не міг скористатися з творів своїх попередників і сучасників той чи інший письменник. Порівняння, яке виявляє не тільки подібність, але й різницю, помагає нам глибше зрозуміти саме явище, що ми вивчаємо¹⁾“.

І ланцюг, характеризований іменами князя В. Ф. Одоєвського, Т. Г. Шевченка та І. С. Тургенєва, кінець - кінцем, інтересний історикові літератури, як цікавий зразок оброблення певного літературного мотиву від заступників трьох різних поетичних шкіл і напрямів.

Але це вже нова проблема, відмінна від тої, що ставив собі Мих. Мочульський. А питання запозичення не грають у даному разі, як мені здається, жадної ролі.

Р. С. Вже тоді, як цю замітку було здано до друку, мені довелося познайомитися з великою роботою О. В. Багрія²⁾. Цей автор, незалежно від Мих. Мочульського, теж прийшов до думки про вплив шевченкового „Сну“ на „Призраки“ Тургенєва.

Проте сама аргументація О. В. Багрія є, власне, повторенням того, що ми чули вже від Мих. Мочульського (аматори вишукування впливів можуть зробити з цього свої висновки), і тому я про неї нічого не казатиму.

¹⁾ А. Белецкий. Тургенев и русские писательницы 30 -- 40 годов. Творческий путь Тургенева. Сборник статей под редакцией Н. Л. Бродского. Пер. 1923. ст. 153.

²⁾ Т. Г. Шевченко в литературной обстановке — Известия Азербейджанского Государственного Университета имени В. И. Ленина, т. 2 — 3, 1925, ст. 165 — 327; див. ст. 313 — 320.

Проблеми Шевченкової поезики

Ми маємо досить окремих спостережень, як Шевченко вживав тих чи інших засобів художнього змалювання; майже кожний дослідник висловлював поміж іншого якісь відповідні знання що до цього, вражіння деякої непевності від цих знань мало свою причину не тільки у недостатності фактів, але може перш за все у відсутності виразного розуміння перспективи даного дослідження.

Отак, напр., ще Стороженко висловив думку, що найбільша міць таланту Шевченкового полягала у його ліричних поезіях; з іншого боку ще недавно Рулін підкреслив, що драматичні спроби Шевченка не роблять вражіння чогось властивого його талантові й т. и. . . Разом з тим раніш Чуковський, за наших часів Якубський вказували на „майстерство Шевченка що до опанування звуковою соковитістю віршу, але все-ж це були окремі спостереження, що їм бракує перспективи. Проте в такій „окремоті“ дослідів є й деяка небезпека, бо вони можуть іноді зруйнувати вражіння цілості від об'єкту даного дослідження, а це в свою чергу може колись спричинитися до помилкових висновків. Коли ми, напр., досліджуємо риму, або ритміку Шевченкових поезій, як щось осібне, навмисно відрізняючи їх од самих творів, де ми подибуємо ті чи інші засоби римування або ритмування — ми ніби вихоплюємо якісь окремі моменти з чогось цілковитого. Природній наслідок такої манери наукового дослідження, в своїх межах проте цілком законного, — деяка абстрактність, надто широка загальність висновків. Академ. В. Н. Перетц, потім Якубський, Багрій — підкреслюють, що Шевченко найбільш уживав народніх віршових розмірів, трохи тонізовані на зразок ямбу або хорею. Вони не стверджують, що в творчості Шевченка займає почесне місце так званий ямбічний диметр, який (що найважливіше) трапляється все частіш в міру наближення до кінця його діяльності. Хоч і справді ямбічний диметр Шевченка, був, може, російського походження, але, коли, напр., Багрій каже про це, що Шевченко не зробив тут нічого надзвичайного та просто запозичив його в Пушкіна й його „плеяди“ шляхом „впливу“ їх на Шевченка, — це вже буде одностороннє ставлення питання. Адже-ж ямбічний диметр не є суто-російська система будови віршу, це загальний світовий розмір. Тому-то те, що Шевченко вживав ямбічного диметра, саме по собі й не може зробити вражіння чогось надзвичайного, проте все питання в тім, як він його вживав?

Але не можна розв'язати цього питання, обмежившись тільки підрахуванням відсотків ямбу в поезіях Шевченкових, бо тут одразу не постають суміжні питання про відношення якості до інших моментів віршового майстерства у даній поезії та взагалі.

Поширення вживання ямбічного диметру¹⁾ у Шевченка під кінець його творчості може й справді дозволяє припустити, що використання народнього елемента було для Шевченка тільки вихідним моментом його художнього розвитку. Вже - ж давно, напр., висловлено гадку, що може, коли-б не заслання, Шевченко пішов-би ще далі шляхом цього художнього розвитку. Казали й кажуть і те, що Шевченко був „останній кобзар та перший поет України“, але якою мірою встиг він перетворити народній елемент? Адже-ж Сумцов гадав, що навіть не можна виучувати поезику Шевченка якраз саме тому, що в його творчості дуже важко відокремити матеріал народньої творчості од власного індивідуального майстерства.

Загальний розгляд ритміки, як такої, ставить подібні питання, але не може їх розв'язати, бо ритм у вірші є ніби-то його кістяк, загальний план його будови.

Вірш узагалі є дуже складне явище й містить у собі цілу низку окремих моментів, що поділяються на дві основні частини. Одна з них є те, що об'єднується у своїй природі з відповідними елементами прозового літературного твору, друга — властивіша самому віршові. Матеріал, з якого утворюється літературний твір, є звичайна мова. Проте тільки перетворення її будови приводить нас до художньої літературної мови. Слово - ж, мова є сукупність з одного боку образів та значень, з іншого боку — звучання, що може відігравати більш-менш самотійну роль своєрідного навіювання емоцій слухачеві. Це навіювання можливе в наслідок суто-фізіологічних асоціацій поміж мовним звуком, як таким, та несвідомими нашими органічними почуттями. Перемежком між цими моментами мови є так званий суто-емоційний зміст слів, що має джерело в різних асоційованих з раціональними значіннями почуттєвих відтінках, напр., кінь — шкапа, Істи — жерти, йти — чимчикувати й т. и. Кожне слово має такі свої емоційні „обертони“, що ми їх свідомо іноді не помічаємо, проте несвідомо все-ж сприймаємо, бо вживаємо їх тільки у відповідних випадках. Іноді ці звичайно невлімові емоційні „обертони“ значіння слів міцнішають, а через це закріплюються й усвідомлюються, як загальні елементи змісту даного слова, або, як тільки властиві йому у даному випадкові.

В художній літературі в наслідок особливої будови мови підкреслюються емоційні елементи слів. Так, у художній літературі, зокрема у вірші, усі вказані емоційні „обертони“ та індивідуальні відтінки значіння слів виступають яскравіше через те, що поети різними способами примушують нас міцніше пережити зміст слів, пережити його перш за все почуттям. До цього спричиняються своєрідна синтакса віршової мови, різні надзвичайні словополучення, що через свою несподіваність та оригінальність зупиняють на собі нашу увагу, а також

¹⁾ Нова праця Смаль-Стоцького заперечує саму можливість убачати в Шевченка ямбічний диметр, але в цьому не переконує. Дослідник, напр., зосереджується для доказу своєї думки на зразках відступань од схеми суворого ямбу у Шевченкових віршах, проте ці відступання самі по собі доводять тільки що, як слушно каже і Смаль-Стоцький, звичайно манера розгляду віршу на підставі античних метрів уже трохи застаріла. Але, коли не зосереджуватись на ритміці віршу, як такий, а брати його, як щось цільне, уповні можливо вживати цього терміна, хоч-би для приблизного окреслення ритмічного характеру даного віршу.

і ритміка підсилення чи гаяння темпу, скупчення асонансів та алітерацій. Останні відіграють подібну - ж ролю, але виходячи більш зі впливів на нашу фізіологію.

От чому, напр., ми у Шевченка помічаємо, що він так різко змінює ритм, темп і звукові тембри, коли переходить од суто-ліричного контексту чи спокійного оповідання до трагічного моменту, до діалогу й т. и. Все це й є так звана інтонаційність¹⁾ мови. Проте вона не складається тільки з відношень ритму, як такого, але й з відношень висот, тембрів, темпу й т. и. Для кожного ясно, що, напр., коли Шевченко просить „Злої долі“:

Коли доброї жаль Боже
То дай злої, злої!

(„Минають дні, минають ночі“)...

то це стогін, майже крик, тоді як:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

— це звичайний що до своєї висоти оклик. З іншого боку виразно намічається різниця тембрів (хоч висоти теж тут не однакові), коли ми порівнюємо такі два оклики, як вище наведений та

Ох, не однаково мені!

(„Мені однаково“).

В цьому „Ох“ стільки емоційної яскравості, що навіть дивуєшся, як таким простим способом досягнуто такого надзвичайного великого вражіння. І в тім то й річ, що емоційне вражіння робить найбільш тембрзвучу, коли ми виголошуємо це „Ох“.

Легко побачити, що Шевченко один з найемоційніших поетів, що у нього кожний звук його віршової мови має якусь емоційну насиченість. Студіюючи вірш Шевченка, треба весь час мати це на оці. Тільки тоді ми побачимо, у чому полягала дійсна міць його віршу, що ще й досі робить на нас таке невідпорне вражіння, — коли одночасно розглядатимемо його поезію, так з боку їх семантики, композиції, як і інтонації¹⁾.

Наведемо деякі приклади, щоб ствердити цю думку. Навіть роблячи загальний позверховний розгляд творчості Шевченка, одразу-ж звертає нашу увагу те, що він дуже любив форму так званої медитації з її повільним ритмом, з використанням засобу „розмови“ з самим собою, з долею, з думами, з зорею й т. и... „Минають дні, минають ночі“... — це чудовий зразок такої елегічної „розмови“ поета з самим собою: душа митцева немов розкривається й внутрішньому його зорові уявляються перспективи минулого й майбутнього. Це

¹⁾ За браком місця я можу тут подати цю свою думку тільки в загальних рисах. Детальніше про це див. у моїй книзі „Мова та поезія“ 1924. Книгоспілка.

властивий кожній людині настрій задумливості, коли народжується несвідома потреба знов пережити сконцентрованим все те, що дрібницями непомітно пройшло у щоденному житті, лишивши тільки якісь напівсвідомі рештки незадоволення собою, жалю до долі та до людей...

Шевченко каже: „Минають дні, минають ночі“... і справді усі ці напівзабуті дні та ночі проходять перед очима немов подорожні стовпи... Просте повторення слів: „минають“, з приглушеними звуками *м, н*, „заснули, спить, заснуло, чи, чи, чи“ — утворює уявлення безнадійної повторності, що усиплює й думку, і волю. Дальші оклики на цьому тлі звучать, як справжній крик душі, що схаменулася вже майже на краю безодні, куди її поволі й непомітно втягує. До утворення відповідного настрою, як ми бачимо, спричиняються одночасно й повільний ритм, і асонанції, і зміни високого *и* на низьке *а*, і алітерації *м, н*, з їхньою сумною приглушеністю, і алітерації *сп, сн*, з їхніми уявленнями *сну*, і кінець-кінцем підсилення звичайних образів: гаснуть очі, заснули думи, серце спить, по світу волочусь. Останнє слово сполучення єсть один з найкращих зразків того, як у Шевченка звичайні слова та вирази у певнім мовнім оточенні набувають яскравого емоційного відтінку. Уставлення всіх окремих семантичних та інтонаційних моментів у певну рамку повільного темпу та приглушених тембрів мовного звучання й спричиняється до того, що одразу-ж з'являються суто-емоційні асоціації навіть у звичайних словах, як от „гаснуть, волочусь“, бо таким чином утворюється для них певне емоційне середовище.

Навпаки ритм, темп і тембр різко змінюється далі, коли виривається якийсь крик: Доле, де ти? Доле, де ти? Бистрі, короткі запитання, негальний темп — зв'язується з різким підвищенням тону на останніх складах. Дзвінки *д* своїм різким тембром додають вражіння вибуху:

Доле де ти? Доле де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль Боже,
То дай злої, злої!

Разом з цим не можна сказати, щоб в цьому творі було досягнуто повної гармонії, бо в ньому суто-елегічний настрій змішується з настроєм трохи анархічного драматизму. Це відбивається й на конструкції даного твору, бо він виразно розпадається на дві вказані частини з різними ритмами, інтонаційними фігурами й різною композицією. Друга половина віршу має форму так званого „кольца“, бо вищенаведені 4 рядки з'являються й в кінці його. Через це вона утворює вражіння чогось самостійного, окремого. Уповні можливо сприймати дві частини даного твору, як осібні, закінчені в собі віршові композиції. Це виразно видно й з того, що мотиви першої половини віршу ми знаходимо в „Гайдамаках“, де їх цілком доречно сполучено з драматичним моментом, але в плані суто-епічному:

Минають дні, минає літо.
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає. Шелестить

Пожовкле листя по діброві, Гуляють хмари, сонце спить; Ніде не чує людської мови; Звір тільки вив, йде в село,	Де чує трупи. Не ховали — Вовків ляхами годували, Аж поки снігом занесло Огризкі вовчі.

Ми бачимо, що тут окремі мотиви вищенаведеної суто-медитативної композиції відіграють роль тла з опису природи, на якому (тлі) малюється страшну картину розправи гайдамаків з ляхами. Через те, що ці мотиви переплутані з іншими, вони не мають характеру елегічно-медитативного. Таким чином тут перед Шевченком було простіше завдання й він легко й просто його виконує, тоді як дуже складний і навіть трохи не природній задум сполучити медитацію з різким драматизмом не втілюється в гармонічну композицію. Взагалі треба сказати, що на найкращих Шевченкових творах характеру суто-елегічної, медитативної лірики іноді відбивається боротьба якихось протилежних семантичних і інтонаційних стихій. Візьмімо, напр.:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...

В даній вірші ми знов таки подибуємо композиційну форму „кольца“, хоч остання строфа не єсть просте повторення першої, але відповідна їй варіація. Чудово зроблено тут „зриви“ настрою після того, як його доводиться до найвищих щаблів розвитку, до апогею:

1. Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
2. Ох, не однаково мені!...

Власне кажучи, вказане повторення тільки й виконує справжню роль „обрамуння“, „кольца“. Його дійсно вимагає весь хід розвитку й думки, і інтонації, бо у середині віршу ми бачимо вже своєрідне „оповідання“, що має на меті розробити тему першої строфи, надати їй трохи фактичного змісту. Але тому, що це „оповідання“ вносить в композицію твору вже суто-розповідний момент, відчувається потреба знов повернутися до ліричного медитативного шляху розвитку емоції і тому-то й з'являється вказане повторення. Через уживання цього повторення весь розповідний момент увіходить в систему медитації, як суто-часове ускладнення, що інтонаційно має на меті утворити відчуття зростання напруження емоції.

Найбільшої міси вражінню надає „зрив“, що йде слідом за цим, тим більш, що його подано разом з фігурою простої, але різкої анти тези: однаково — та не однаково... І новий „зрив“ напружує увагу до краю, після чого останній емоційний оклик звучить вже, як справжній стогін... Треба підкреслити й те, що Шевченко в даній вірші чудово вживає й методи фігурного змалювання. Ми бачимо, що весь вірш збудовано на антитезі найяскравішого характеру байдужості до особистої долі та скорботи за долю рідної країни, що за неї митець весь час боліє душею. Шевченко влучно пристосовує до інтонації медитативної лірики такі суто-риторичні, ораторські фігури, як от оклики та дилему.

Митець вживає для виразу свого настрою слова „однаково“, що має більш-менш усталений зміст, що іноді межує з відчуттям байдужості. Форма „однаковісенько“ підсилює це відчуття, але найбільше воно зміцнюється взагалі від того, що на цьому слові збудовано основну антитезу, повторення-ж його в різних комбінаціях примушує нас міцніше пережити зміст його в різних комбінаціях, виявляючи в нім емоційні його „обертони“. Так само дуже доречно вжито й другої риторичної фігури: дилеми — чи, чи, бо вона разом із фігурою антитези, що становить композиційне тло розвитку оснвної думки віршу, утворює й схему розгортання змісту емоційного... Оскільки Шевченко відчував велику композиційну роль вказаних фігур, легко побачити з прикладу дуже яскравої часткової антитези, що ми її бачимо у розповідному моменті:

На нашій — не своїй землі.

З другого боку зі ставлення початку й кінця даного віршу виразно викриває його основну інтонаційну композицію: 10 рядків за схемою: *аванс*.

Мені однаково, чи буду	1	Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,	2	Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде	3	Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —	4	Мене в снігу на чужині —
Однаковісенько мені!	5	Однаковісенько мені!
В неволі виріс між чужими,	6	Та не однаково мені,
І не оплаканий своїми,	7	Як Україну злиї люди
В неволі плачучи умру,	8	Присплять, лукаві, і в огні
І все з собою заберу.	9	Її, окраденую, збудять...
Малого сліду не покину	10	Ох, не однаково мені!..
На нашій славній Україні,	11	
На нашій — не своїй, землі.	12	
І не пом'яне батько з сином,	13	
Не скаже синові: „Молись,	14	
Молися сину: за Вкраїну	15	
Його замучили колись“.	16	
Мені однаково, чи буде	17	
Той син молитися, чи ні...	18	
Та не однаково мені,	19	
Як Україну злиї люди	20	
Присплять, лукаві, і в огні	21	
Її, окраденую, збудять...	22	
Ох, не однаково мені!..	23	

При такому зіставленні утворюється навіть вражіння, ніби - то ми маємо перед собою два варіанти. Коли крім цього взяти окремо середину цього віршу, то і її можна було б сприймати, як осібний вірш:

В неволі виріс між чужими
І не оплаканий своїми,
В неволі плачучи умру,
І все з собою заберу.

Малого сліду не покину
 На нашій славній Україні
 На нашій — не своїй землі.

З цього уривку легко побачити, що рядки 13 — 16 є своєрідний додаток, щоб підготувати ґрунт для „формули переходу“:

Мені однаково, чи буде 17
 Той син милитися, чи ні 18.

Доводить це і зміна ритміки зі схеми *aa* з кінцівкою: „На нашій— не своїй землі“, на схему *аавв*.

Ще Якубський спинявся на 12 рядку і ставив собі запитання, як і чому він виник. Цей рядок, що не має відповідного, що ритмував-би з ним, здавався йому більш-менш випадковим, хоч і дуже яскравим, коли взяти його самого по собі. Але, коли мати на оці, що він закінчує собою групу рядків від 6 — 11 за схемою рим *aa*, то не треба навіть ставити цього питання, бо цей рядок виявляється тоді, як кінцівка, тоб-то, як своєрідний підсумок інтонаційного, емотивного характеру для змісту рядків 6 — 11.

Що-ж робить Шевченко, щоб розв'язати питання ускладнення змісту даного віршу? Йому доводиться вжити репризу і „зрив“: „Мені однаково, чи буде Той син молитися, чи ні... „Розповідний момент“ у такій композиції відіграє роль своєрідної емпатичної підготовки до останньої строфи. Цього митець досягає через вживання фігури заперечення: неволі, не оплаканий, неволі, не покину, не своїй, не пом'яне, не скаже. Інтонаційно це цілком доцільно, але оповідання про себе, про свою власну долю трохи суперечить основному настроєві першої половини антитези: Мені однаково... однаково-вісенько мені... От чому реприза: Мені однаково, чи буде... відіграє роль вже необхідного у такому разі повернення до основного настрою. Влучно вжитий „зрив“ зберігає вражіння цільності настільки, що треба вдатись до детальної аналізи композиції, щоб викрити всі ці окремі елементи її та їхні комбінації поміж собою.

Звичайно, можна було-б подивитися на середину цього віршу, як на розвиток першої половини основної антитези, що розгортається у першій строфі з її ритмічною схемою *аавв*. В такому разі зміна інтонації у середині віршу виправдувалася-б, як необхідне уникання монотонності, що гармонує і з вимогами змісту: варіант змісту мусить викликати й варіацію інтонації. Шевченко, як відомо, часто вживає антитези, але він не ускладняє її однобічно. Пригадаймо, напр., відомий уривок з „Княжни“:

Гармідер, галас, гам у гаї,
 Срамотні співи, аж лящить

Жіночий регіт; завиває,
 Реве хазяїн: „Будем пить,
 Аж поки доня наша спить!“.

VI

А доня в заперті сидить
 В своєму сумному покої

І дивиться, як під горою
 Червоний місяць аж горить,

З-за хмари тихо виступає —	А жаби крякають, гудуть.
І ніби гори оживають;	Дивітесь, очі молодії,
Дуби з діброви, мов дива,	Як зорі божії встають,
І поле тихо одхожають;	Як сходить місяць, червоніє;
І пугач пуга, і сова	Дивітеся, поки вас гріє,
З-під стріхи в поле вилітає,	А зорі спати не дають.

Тут ми бачимо як основну антитезу огидного батька та невинної, чистої дочки „ускладнено ще протиставлення гармідера у палатах та мирної тишини у „сумному покії“ дочки. Крім того, ми бачимо тут ще міцнішу антитезу поміж видовищем людської розпусти й величезним спокоєм у природі. Картина природи дуже ускладняє обсяг даного уривку, але це не робить негативного враження, бо знов таки основну антитезу розвинено не шляхом простого уставилення цієї „картини природи“ у середину віршів про князя та княжну, навпаки— це сама по собі нова фігура, що утворює при зіставленні з вказаною основною, тло для її кращого розвитку. І далі ми бачимо, як ускладнення цієї основної антитези йде тим самим шляхом: в картині кровомиства подибуємо нову часткову антитезу — невинного сну дівчини, що над її головою вже нависла страшна біда, найстрашніша саме через свою несподіваність та неминучість.

Шевченко, як справжній ліричний поет, відчував яскравість деяких інтонаційних моментів — ось чому ми у нього здибаємо у відповідних місцях їх „перепевы“. Так вірш „Мені тринадцятий минало“... багато де в чому нагадує інтонаційну будову віршу „Мені однаково“... Те саме ми бачимо і в вірші:

Не гріє сонце на чужині,
 А дома надто вже пекло.
 Мені невесело було
 Й на нашій славній Україні:
 Ніхто любив мене, вітав
 І я хилився ні до кого
 Блукав собі, молився Богу,
 Та люте панство проклинав...

У вірші „Мені тринадцятий минало“... знов ми помічаємо виявлення цікавої риси Шевченкової творчості — середина віршу є різка зміна настрою та інтонації: у просту схему медитації увіходить драматичний момент. І в даному разі можна гадати, що зміна інтонації цілком виправдана зміною настрою, але одразу-ж помітно, що розробка інтонацій середини віршу багато уступає чудовій розробці інтонацій славнозвісного початку. Цікаво й те, що всі ці 3 твори писано 1847 р. і таким чином ми бачимо, як митець варіює саму схему інтонаційної розробки настрою самоперевірки своєї життєвої владі та долі, ніби-то розшукуючи найкращого втілення свого задуму. Коли-ж зіставити з одного боку вірші „Мені однаково“... та „Мені тринадцятий минало“..., а з іншого боку середину віршу „Мені однаково“... та „Не гріє сонце на чужині“... можна побачити, що тут дійсно переплутуються два окремі задуми, що так і не дійшли до

остаточного розмежування поміж собою. „Мені тринадцятий минало“... дає підстави припускати, що справжня схема цього віршу, а також і „Мені однаково“... — це розвиток медитації у першій і в останній строфі, середину-ж віршів хотілося Шевченкові зробити на зразок драматичного перебою настрою. З другого боку, зіставлення середини „Мені однаково“... і „Не гріє сонце“... вказує, що був і інший задум — подати елегічне оповідання про власну долю з її дуже не-радісними моментами незалежної од самого автора одірваності од ґрунту рідної країни в формі простого суцільного елегічного віршу без усяких „перебоїв“ настрою. Можна вказати ще на один яскравий зразок медитативного віршу, де знов таки ми бачимо боротьбу різних задумів, що й виявляється в недосить гармонічній композиції. Коли ми візьмемо відомий чудовий вірш: „Думи мої, думи мої...“, ми помічаємо, що в основі його лежить суто-лірична медитативна композиція з властивими їй інтонаціями повільного й поважного ритму, м'яких і сумних тембрів та мелодії, в якій немає різних змін висот звуків. Проте середина віршу знов таки є трохи розтягнена спроба оповідання про зміст тих дум, що з ними поет у даному разі розмовляє. Психологічний настрій, що мотивує таку розмову, є настрої душевного роздвоїння на половину активну й пасивну, ту, що діє, й ту, що роздумує, медитує: кожній людині відомий такий настрій, коли душа немов розкладається на ці дві половини. У Шевченка ми подибуємо найвищий ступінь такого роздвоїння, коли навіть відбувається своєрідне досягнення „дум“.

Цей твір знов має форму строгічного „кольця“, бо кінець його єсть звертання до дум, що їх тут ще більше оживлено: вони здаються митцеві вже дітьми, сиротами, що їх породив безталанний батько та пустив їх потім самих по світу, не знаючи, що з ними робити, бо його особиста тяжка доля не дає ніякої змоги упоратись навіть зі своїм власним життям. Як справжній „батько“, що примушений пустити по світу власних дітей, митець дає їм останню пораду — іти на Україну, де вони найдуть „щире серце, слово ласкаве, щирю правду, а ще й може славу“. От чому емоційно правдивим звучить звертання до України, щоб вона привітала „діток нерозумних“:

Привітай-же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

Цілком природній тут і перехід од суто-суб'єктивних настроїв до змісту думки, бо його мотивовано й що до композиції її виявлення: тут подано образ України-неньки, що має бути за ласкаву та уважну матір для митцевих дітей, матір, що не покине їх і піклуватиметься про них надалі. І на тлі особистого сиротинства митця надія на привітання його думок загальною матір'ю-Україною звучить, як досить яскрава та природня антитеза. Що-ж до інших засобів художнього виявлення задуму, їх вжито також доцільно, бо, як це природньо для форми фіктивної розмови, ми бачимо тут стримані поклики та запитання, з якими Шевченко звертається то до думок своїх, то до неньки-

України. Крім того, журливий, сумний настрій гарно передається загальним, повільним ритмом початку та закінчення віршу і влучно вжитими алітераціями *м, н*:

Думи мої, думи мої.
Лихо мені з вами!
На що стали на папері
Сумними рядами?

Перехід од образу вособлення літер на папері, що здаються авторові символами думок, які немов „мовчки“ запитують до образу думок-дітей, зроблено також природньо, бо останні рядки початку дають вже цей образ:

Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

Отже, ми бачимо й те, що образи початку й кінця даного віршу безпосередньо зв'язані поміж собою, і те, що вони утворюються цілком природньо. Але зовсім инше вражіння робить середина віршу. Тут ми бачимо, як вказано вище, спробу докладніше розгорнути зміст „думок“, але починаючи з рядків:

За карії оченята,
За чорні брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову.

Помітно, що основний задум розпливається, втрачається лейт-мотив-образ думок-дітей і автор переходить до простого викладу особистих переживань у формі перерахування усього того, на що серце „виливало мову“. Виявляється, що одночасно, як за „темні ночі“ та „ласки дівочі“, так і за „могили“ на Україні. Далі поет каже, що серце не хотіло співати на чужині й переходить до уявлень України (історичної), що повстають перед ним. Це вже зовсім инший задум. Коли митець хоче широко, напівепічно розгорнути картини того, що уявляється йому в згадках про своє безталанне життя, людини одірваної од рідного ґрунту,— це робить вражіння цілком окремого задуму, бо задум,— медитативного змалювання душевного роздвоїння втілено в закінчену композицію „розмови“ автора зі своїми думами. Крім того, і в середині вказаного „оповідання“ є деяка невизначеність і навіть суперечність: перехід од „ласк дівочих“ до степів та могил на Україні, щоб знов перейти вже до спогадів про козацьку волю взагалі славно минуле України— психологічно не мотивовано. В наслідок цього тут і чувається невизначеність думки й навіть дисонанс поміж вузько інтимними ліричними настроями й настроями історичного характеру.

От чому просте зіставлення початку й кінця даного віршу виразно викриває ту саму інтонаційну та семантичну композицію, тоді як середина й інтонаційно й семантично не стосується цього цілого:

Думи мої, думи мої!
 Лихо мені з вами!
 На що стали на папері
 Сумними рядами?
 Чом вас вітер не розвіяв
 В степу, як пилину?
 Чом вас лихо не приспало,
 Як свою дитину?
 Думи мої, думи мої!
 Квіти мої, діти!
 Виростав вас, доглядав вас,—
 Де-ж мені вас діти?

В Україну ідїть, діти,
 В нашу Україну,
 Попід тинню сиротами,
 А я тут загину,
 Там знайдете щире серце
 І слово ласкаве.
 Там знайдете щирю правду,
 А ще може й славу...
 Привітай-же, моя ненько,
 Моя Україна,
 Моїх діток нерозумних,
 Як свою дитину!

Ми бачимо, що інтонація усюди тут та сама: два рядки чергуються, як підвищення — зниження тону, що цілком гармоніє з емоційним змістом віршу: протиставлення піднесення настрою (відносним), уявляючи думки-вірші та зниження, усвідомивши їхню сумну долю. Ритмічна схема усюди та сама, рими чергуються, як а в а с до самого кінця. Остання строфа зв'язана з помітним підвищенням тону, але це патетичне окличне звертання в-останнє до неньки-України, спільної матери й митця, і його діток нерозумних.

Цікаво те, що Шевченко того самого року дає й іншу спробу розробки даної інтонаційної схеми. Так, 1839 р. ми бачимо „Думи мої, думи мої“... з вказаними вгорі фігурами риторичних запитань та окликів (з властивими їй інтонаціями), як основу композиції даного віршу, і:

„На що мені чорні брови
 На що карі очі?
 На що літа молодії,
 Веселі, дівочі?“

З тими самими фігурами та інтонаціями. Крім того, тут подано мотиви, аналогічні мотивам середини „Думи мої, думи мої“... але ці мотиви втілено у форму журливої розмови дівчини з самою собою. Таким чином ми бачимо ту саму основну композицію „розмови“ з самим собою, проте її позбавлено різкого відчуття душевного роздвоїння, що таке природне саме для сутої медитації. З іншого боку розгортання вузько інтимних настроїв серця, настроїв безпосередньо зв'язаних з переживаннями кохання природніше від особи дівчини.

Таким чином знов таки ми бачимо, що й тут були різні задуми, які не до кінця розмежувалися поміж собою. Крім того помітно, що Шевченко відчував певні інтонаційні схеми, як щось цільне й самодостатнє, але, роблячи спроби втілити в них ті чи інші задуми, помічав, що певній інтонаційній схемі у певних випадках можуть відповідати й певні задуми й навпаки.

З другого боку можна помітити й те, що подібні невідповідності поміж технікою поетичного змалювання та змістом творів мають місце головним чином серед суто-ліричних його творів, тоді як у епічному плані ми цього не бачимо. Для цього можна було-б знайти пояснення хіба в тім, що в ліричних композиціях Шевченко не завжди опановував

своє почуття, яке проривалося саме собою, як це яскраво доводять наведені приклади різких змін композиції спокійної медитації на певну спробу драматизації настрою. Ми вже бачили, що у епічному плані така драматизація здійснюється без помітних суперечностей, як от це доводять приклади з „Гайдамаків“ і з „Княжни“. Майже завжди питання драматизації розв'язано у Шевченка за допомогою антитези, як це ми бачили вище й як це можна побачити, напр., в уривкові:

Ще день Україну катували
Ляхи скажені...

Та у славнозвісним кінці 4 розд. „Гайдамаків“. У першому випадку Шевченко дає антитезу: необачности ляхів, що „лягли і в голови не клали, що вже їм завтра не вставать“... та гайдамаків, що „мовчки ждали, поки поганці ляжуть спать“. На прикладі кінця 4 р. „Гайдамаків“ можна переконатися в тім, що Шевченко все-ж добре володів майстерством влучного пристосування інтонаційності до даного настрою. В даному разі митець відчуває потребу дати якусь інтонаційну кінцівку до трагічної сцени вбивства титаря та знечещення його дочки:

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люди сплять
І титар спить... Не рано встане —
На віки праведний заснув...
Горіло світло, погасало,—
Погасло... Мертвий мов здрігнув
І темно, сумно в хаті стало.

Ми бачимо, як інтонації цього кінця грою голосівок і повторення слів „сплять, спить, заснув, погасало“, погасло і кінець-кінцем „темно, сумно стало“ з їх алітераціями утворюють вражіння повного трагічного-кадансу. Суто-звукові моменти цього уривку гармонують із образами й роблять їх ще міцнішими з емоційного боку. Так на тлі повторення низького *a* усі *i*, як високі голосівки, утворюють вражіння зворушення, що не одразу втихомирюється. От чому простий образ собак, що „загавкають та й замовчать“, ще краще відіграє свою композиційну роль утворення згаданого вражіння. З другого боку, ми бачимо, як Шевченко тонко відчував відповідність поміж певними поетичними завданнями і творчими засобами втіляти їх вражінню каданса різка і проста антитеза не відповідала-б і Шевченко подає антитезу—паралелізм у картині села, що поволі засинає, та страшного сну титаря. В наслідок паралелізму звичайна метафора сна—смерти набуває втраченої через звичайність яскравості.

Отже, ми бачимо, що вказані вгорі композиційні невідповідності поміж задумом і його втіленням трапляються у Шевченка найчастіше в його суто-ліричних творах, тоді як, коли він переходить до епічного змалювання, цього ми не помічаємо. Але річ не в тім, щоб убачати

в цьому „закон“ творчості Шевченка, закон, що не знає ніякого порушення. Хотілося б цими прикладами тільки довести те, що для органічної аналізи Шевченкових творів давно настав уже час...

Загальні аналізи ритму, засобів римування, вживання паралелізмів, порівнянь або якихось інших засобів художнього змалювання у даного письменника — є тільки суто-технічні, допоміжні дослідження. Проте, вони одразу можуть спричинитися до помилкових висновків, коли вбачати в них не тільки формальне знаряддя для майбутніх органічних аналізів віршів, але й реальне розв'язання тих чи інших проблем. Здається, що поетика Шевченкових творів якраз і перебуває у такому стані, коли допоміжної праці пророблено доволі, але органічної аналізи Шевченкового віршу ми ще не бачили, хоч увесь хід розвитку шевченкознавства вимагає цього. Ця коротенька спроба й мала на меті підкреслити це.

eLib.prii.org

Знаходка нового листа Т. Г. Шевченка

Мені пощастило видрати з купи різного базарового лахміття дуже цікаву книжечку, про яку я вважаю за потрібне довести до відому читачів. Ця книжка — твори Т. Г. Шевченка: „Гайдамаки“ — видання 1841 року та „Кобзарь“ — видання 1840 року, злучені в одній оправі. Тоб-то до моїх рук попали перші видання перших творів Шевченка, з яких починається невмируща слава великого співця. Таких книжок, гадаю, чимало збереглося по заповітних куточках книжкових полиць. Але наш примірник цікавий ще тому, що він містить власноручного написа Тараса Григоровича й цілого листа його до своїх „Субскрибентів“.

На внутрішньому рожевому боці оправі наліплено картку білого паперця в золотому обідку з написом:

„Г: Федоровичу Квітки Т: Шевченко“, —

правопис залишаємо згідно з оригіналом. Гарна оправа книжки з золотим тисненням, а також золота обвідка навколо картки з написом яскраво свідчать про те велике поважання, з яким ставився молодий майбутній велетень і володар думок українського громадянства до другого відомого всій Україні письменника, який вже був на схилі літ.

Не станемо тут зупинятися на порівнянні Шевченка до Квітки, бо, як письменник і громадський діяч, Тарас Григорович стоїть непомірно вище від Квітки. Розгляньмо коротенько лише ті особисті відносини, які склалися між ними одразу - ж після заочної знайомости й підтримувались увесь час до самої смерти Г. Ф. Квітки.

Ми знаємо, і Т. Г. Шевченко, й Г. Ф. Квітка дуже шанували один одного. Від їхніх відносин залишилось жваве листування, уривки з якого наводить проф. М. Ф. Сумцов у статті „Слобожанщина й Шевченко“ („Кобзар“, видання „Рух“ 1918 року). Шевченка з далекого Петербурга, де він в той час перебував учнем Академії Художеств, тягло в Харків до Основ'яненка. Він мріяв по закінченні Академії поїхати на Україну і в першу чергу побувати у Квітки.

„Шо то як би... нам з вами зострінуться. Отоб побалакали! Ух — от думаю: „А вже - ж коли не влучимо, то діждемо, хоч і не швидко, матері його ковінька, а колись та буде“, — писав Тарас Григорович в листі від 19 лютого 1841 року. Але коли 1843 р. Шевченко здійснив свої мрії про перебування на Україні, над його другом уже була насипана могила.

В листі від 23 жовтня 1840 року Квітка скаржитья Тарасові Григоровичу, що приятель, якому Шевченко доручив передати Квітці свого Кобзаря, листа загубив, а книжку переслав через Мартоса.

„А книжку, як розгорнув, дивлюсь—Кобзарь, та вже дуже вичитаний. Дарма! Я його притулив до серця, бо дуже шаную Вас, і Ваші думки кріпко лягають на душу“. Так висловлює Квітка своє надзвичайно сильне хвилювання від самого погляду на надісланого „Кобзаря“. Не будемо зупинятися на тому, яке вражіння виникло у Квітці під впливом ознайомлення з творами „Кобзаря“. Про це докладно оповідає проф. Сумцов у зазначеній статті.

Шевченко з свого боку надавав великої ваги відзивам Квітки на свої твори. Ще в рукопису надсилає до нього „Гайдамаків“ на ознайомлення.

— „Гайдамаки“ ваші добра штука буде. Читав я декому з наших. „Поцмакують“,— пише Квітка в листі від 22 березня 1841 року. Надруковано-ж „Гайдамаки“ наприкінці 1841 року, як це бачимо з цензорської дати на нашому примірникові: „Ноября 29 дня 1841 года“, а також з указівки самого Шевченка в листі до Квітки від 8 грудня 1841 р.: „Посилаю вам білети на „Гайдамаки“, роздайте будь ласкаві. Та... ей богу, сором казати, нема чим викупити з друкарні“.

Як тільки „Гайдамаки“ вийшли з друку, Тарас Григорович поспішає надіслати книжку Квітці, але пам'ятає, що „Кобзаря“ друг його одержав у дуже подертому вигляді. Щоб на цей раз книжка твердо витримала всі митарства довгого шляху й зовнішньою стороною також потішила шановного дідуся, Тарас Григорович замовив зробити гарну обкламку, прилучивши сюди й „Кобзаря“, ніби на зміну першої подертої книжки.

Оце старання яко мога більше дати радощів невідомому другові виявляє, як багато він, вихованець бійки та різки, зміг зберегти теплого почуття що до ласкавих людських взаємовідносин.

Ті рядочки, що їх викреслив оливець недотепного цензора, Шевченко заповнив власною рукою. „Гайдамакам“ якось пощастило більш-менш гаразд пройти крізь цензорський чистак. Лише в трьох місцях довелося Тарасові Григоровичу вписати всього чотири рядочки, а саме: 1) на закінченні „Конфедератів“ по-польському: „Мі ziemi, mi ziemi polsca niezginela“, 2) „Свято в Чигрині“ після слів— „а те, що минуло, не згадуйте, панебрати“—один рядочок: „бо щоб не почувли“ й 3) наприкінці поеми в думці Яреми над могилою Залізняка після „бо на своїм нема місця“ один рядочок: „нема місця й волі“. Треба зазначити, що Т. Г. не вписав ще двох слів, які викреслила цензура: 1) в „Конфедератах“ у виразі— „чорт, панове, літанню співає“ нема „літанню“ й 2) в „Старосвітському будинку“ знищено „царицина“ в „ось царицина копійка“; тоб-то, царицю й чорта цензура вважала за осіб недоторканих.

Нам тепер стає смішно, як побачимо, які безвинні слова викреслювали цензори. Але це нічого. А от розгорніть „Кобзаря“,—той же цензор, Корсаков, який робив чистку „Гайдамаків“, „Кобзаря“ майже на шматки подер. Не зважаючи на те, що москаль занастив долю „Катерині“, цензор з свого боку захопився за бідолашну й багато волосся повискубував. З „До Основ'яненка“ в чотирьох місцях видер двадцять чотири рядочки; „Тарасовій ночі“ теж досить нашкодів. До речі, в нашому примірнику Шевченко залишає „Кобзаря“ без жодного виправлення. А ось як пише Шевченко про свої страждання,

поки встиг видрати „Гайдамаків“ з пазурів цензора: „Было мне с ними горя: насилу выпустил цензурный комитет. Возмутительно да и только. Насилу кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились“ (лист до Г. С. Тарновського, від 26 березня 1842 р., по виданні Яковенка).

Як бачимо, перші кроки знайомства з царською цензурою боляче відбиваються на спочутті Шевченка. Але він бадьоро стає на своєму шляху. От послушайте того листа, що містить він у надісланій Г. Ф. Квітці книжці „Гайдамаки“. На попередньому білому аркушикові дрібненько, але старанно й чітко, набрав він своїм гусячим пером двацять п'ять рядочків. З кожного рядочку блищить відомий Шевченківський гумор, молодий, дзвінкий, задиркуватий. Наводимо цього листа цілком, як його написав сам Шевченко зі всіма властивими йому правописними помилками:

Панове Субскрибенты!

„Бачимо, бачимо, що одурив та ще хоче и отбрехаця“. Отакъ вы вслухъ подумаете якъ прочитаете мои Гайдамаки; Панове Громада! далеби не брешу, ось бачите що, я думавъ и дуже хотилось мыни надруковать ваши козацьки имена рядочкомъ гарненько, уже було и найшлось их десятківъ зодва зотри, слухаю виходыть розмова, одынь каже треба, другій каже не треба третій ничего не каже, я думавъ, що тутъ робыть на свити, взявъ дай процындривь гарненько ти гроши шо треба було заплатыть за аркушъ надрюкованого паперю, а довасъ и ну писать оцю цыдулу бсебто це ничего, чого не трапляется на вику все буває якъ надовгій ныви, та ось лыхо мыни на безголовьи, есть ще и таки панычи шо соромылись свою благородну фамилию (Кирпа-Гнучкошпенко-въ) и надрюковать в мужицкіи книжци далеби правда!

В листі немає дати й підпису, очевидячки за браком місця, з одного боку, й тому, що підписа вже зроблено в книзі на картці, з другого боку.

Не вважаючи на те, що примірника книжки, де написано цього листа, урочисто надсилається лише самому Квітці, що видно з вищезазначеного напису, але в листі Тарас Григорович звертається до всіх тих громадян, завдяки яким він зміг викупити ці книжки з друкарні. Відозва „Субскрибенти“ означає не що інше, як „передплатники“,

ті самі, яким в листі від 8 грудня Шевченко прохав Квітку роздати білети. В подяку за допомогу Тарас Григорович обіцяв надрукувати їхні імена, очевидно в вигляді особливого додатку до „Гайдамаків“. І ми бачимо, як він з гумором скаржиться на те, що на перешкоді до здійснення цього наміру постали суперечки: „Один каже — треба, другій — не треба, а третій нічого не каже“.

А безгрудзі пустоголові паничі дошкулюють поета штихами про його мужицьке походження. Тарас Григорович тоді ще тільки почав розгортати крила після викупу з кріпацького поневолення. Він гостро почував оті штихи й відповідав гучними віршами, які розкочувались по всій Україні, або соковитим гумором, як в нашому прикладі.

На закінченні своєї замітки мушу зазначити, що не мав змоги довідатися, яким шляхом цей примірник достався до нашого сумського базару, бо перекупка, яка його продавала, не схотіла нічого сказати на мої запитання.

Ф. ЯКУБОВСЬКИЙ

Під водами імлистої річки

(М. ІВЧЕНКО. ІМЛИСТОЮ РІКОЮ. Оповідання. Збірка друга. ДВУ. КИЇВ. 1925 Р. СТОР. 304)

Бувають такі особливі письменники. Коли навколо шумує літературна повінь, вибиваються нові струмки, вирують суперечні течії, їх творчість тече зовсім окремою, спокійною, наче-б то й чужою, байдужою до всього, що навколо робиться, річкою. І ще трудніше визначити течію, коли ця річка імлиста, плутана, коли іноді тяжко помітити навіть, яких змін завдають час і простір цій течії.

„Імлистою рікою“ — навряд чи міг-би Івченко добрати влучнішої назви своїй збірці. Ці „імлісті“ Івченкові риси, на нашу думку, є провідні, коли не для письменника, не для його творчого індивідуума, то для письменникової долі, для його взаємовідносин з читачем, взагалі з суспільством. Відносини ці якісь теж плутані, каламутні, імлісті.

Чий він і для кого? Чи захоплює, приміром, його, як і Марійку, „високий чистий голос пан-отця“, що розповідав спокійно, співуче невідомі, але чулі слова євангелія, і ті слова підіймались разом з димом вгору, пробиваючись у вітрогони запованих вікон“ („Марійка“, стор. 22)? Порівняймо до цього й те місце з оповідання „В рідній оселі“, де підчас похорону старого Федора „жалібний голос попів розповідав чужі й далекі слова євангелія (112 стор.). Тут-же й „ріденький клубочок кадильного диму проскочив у труну“, і „трипотіли кінці старенької полинялої короги“. Ці останні зорові дрібненькі риси тут служать зоровою, я-б сказав, інструментовкою, до сумної картини переживань тих, хто прощається з померлим.

Або-ж може авторові ближче ті робітничі спогади, де він оповідає про робітничі гулянки в монастирі. „Нас, звичайно, зовсім не цікавила служба. Ми бачили повних, налитих салом манахів... і т. д. і т. д... Дехто з нас під вечір на природу, на зелену молоду траву блював“.

А все-таки, коли вже „поверталися додому з п'яною одрижкою на серці“,... „в золоту порошок вечора пурнав густий монастирський ліс з білими будинками, з золотими хрестами, з тихим вечірнім дзвоном“ („Із днів польових“, стор. 172, 173).

Кому тут перевага? Та мабуть усе-таки монастиреві. Розвязка цьому буде проста, в рядках з цього-ж таки оповідання про великдень: „Великодне свято, радісне й далеке, якого ніяк не можу викинути з душі“. Ці слова героя оповідання, на нашу думку, цілком пасують і авторові. А далі — „червоні крашанки“ (курсив авторів), „Христос воскрес“ та „Хай живе всесвітня революція“ і на все „Воістину воскрес“ — відповідають стиха селяни та й висновок: „Христос і Маркс зустрілись і не впізнали один одного“ (182 і 183 сторінки).

Отакий психологічний, образний і символічний акомпанімент Івченків. Тут є дещо спільне з деякими настроями Тичини, проте, й у Тичини там, де доходить до колізії, акорд сильніший: „не Христос воскрес — робітничий клас“ („Вітер з України“, Харків. 1924, 74 стор.).

Тяжко в „імлістій річці“ шукати дна. Для цього потрібна велика розвідка. Тому тут ми спробували виміряти дно й то побіжно коло одного тільки з психологічних і водночас ідеологічних моментів творчості Івченка. Знайшли, хоч і тихий, а дуже каламутний вир. Знайшли в авторі тонкого музику, що шукає гармонії з дисонансів. Ми не віримо, що Івченкові пощастить відшукати тут будь-якої гармонії. Христос і Маркс не зустрічаються ніколи, бо там, де є Маркс, ніяк не може бути Христа. Він його витиснює. Коли хочете, це є ідеологічний і психологічний закон Архимеда, що його ніяк не може збагнути Івченко.

А від такої гри дисонансами і в інших царинах ідеології й побуту села й міста Івченко залишається дуже складним, каламутним, часто незрозумілим. Не можна ні думкою, ні настроєм, ні всіма формальними прийомами мистецтва слова пробувати наново, по-своєму розв'язувати вже розв'язані проблеми. Не можна так само, як не можна вважати за наукові нові докази квадратури кола або після Лобачевського Евклідового постулята.

Здебільшого Івченко бере цікаві й своєрідні сюжетні концепції. Сюжет ми визначаємо, як порушення норми, побуту, взагалі всього звиклого. За сюжет у цьому розумінні нам буде, наприклад, і тихе безтурботне сільське життя звиклого до боїв військового (поки це нове життя не стало побутом) („Із днів польових“), і сільські вражіння селянського сина, що давно вже став міською людиною („В рідній оселі“), і переживання заможного німця-хуторянина або, навпаки, його найма та підчас несподіваної для них революційної завірюхи („Горіли степи“).

У пізніших творах Івченкових чіткішою і виразнішою стає сюжетова інтрига. У таких творах, як, приміром, „Горіли степи“, набуває вона навіть досить складного характеру. Тут і батьки — старі заможні німці-колоністи, що їх побут розтрощила революційна завірюха, і дочка Мірта, що раптом покохала наймита Гордія, а з ним і його справу — революцію (а для Гордія-ж революція є також нове, гостре сюжетне явище), і теолог з Мюнхену Стефан, що виступає в повісті тільки своїми листами. Він, той, кого батьки вважали за найкращого жениха для своєї доні, якимись зовсім невиясненими для нас шляхами також приходять до революції й завдає цим глибокої колізії всім переживанням Мірти. Так, не до кінця розв'язане, й обривається оповідання.

Підкреслене лірично тло, ну хоч-би в „Із днів польових“, або в „Смертному співі“, це й є те, що його Івченко, може навіть підсвідомо, а проте уперто, протиставляє сюжетовим гострим моментам сучасності. Дитячі спогади (уже згадуване за монастир і робітників) та мрії про дівчину Христю з розв'язкою, що подається тільки натяками (мабуть, Христя мала зв'язок з бандитами?) зроблене куди тепліше, інтимніше за героєве прагнення до зорі червоної, до революційної боротьби („Із днів польових“).

А от із „Смертного співу“: „І в ту-ж пору перед очима пройшла така ясна смуга червоних променів весняного ранку й пахощі вербового цвіту“ (стор. 261), згодом: „Та раптом так гостро запахло мені знову

вербовим цвітом і червоним промінням весняного ранку“ (стор. 263). Це — ліричне виправдання поведінки продагента з професійних співаків, що згодився, перемагаючи огиду, після розстрілу товариша, піснями розважати бандитів, ще й розпалюючи себе самогоном.

„Очі їм (бандитам) затуркані поволі ясніють. М'який спокій лягає на обличчя“ і т. д., ніби-то виправдується автор за пісню свого героя. Тут не виправдування, а ціла проблема. Адже-ж це робиться в ім'я променів весняного ранку й пахощів вербового цвіту! І для кого? Для бандитів і їх ватажка? А може співак-продагент став Орфеєм для „останків запорізької січи, татарви чи синів свого народу“ (стор. 263) та для „гадюки, бунтаря, чи великого гріха мого народу, злочинника?“ Хіба Івченко зважиться сказати, що він усе знає, що він уміє висмалити тавро на бандитському чолі? Він не зробить так, як другий герой того-ж таки його оповідання, розстріляний потім латиш, що кидав в обличчя бандитам такі прості слова — формули:

— Ты на несчастьи республики играешь! Бандит ты! Разбойник! (стор. 257). — Івченко цього не робить. У нього-бо проходить складний процес, приблизно такий, як у Тичини: „Одягайся на розстріл“... „величезний рояль грав“ (тоб-то великодні дзвони) і в „антистрофі“ висновок: „До речі: Соціалізм без музики ніякими гарматами не встановити“ (Тичина „Замість сонетів і октав“. Київ, „Друкар“ 1920. На стор. 14 і 15). А в Тичини тут у звуково-образному зародковій художнього твору є чимало спільного з будовою й ідеологічним змістом Івченкового сюжету. Сюжет то є хребет твору, що найбільше годиться бути тлом для виявлення ідеології. Візьмемо Івченкового „Пана Коломбицького“. Поміщик поїхав. Прийшов до управителя Коломбицького селянський представник, колишній панський наймит, Семен Гнида, в справах поділу землі, худоби, то-що. Управитель ненавидить селян і їхнього представника та мириться більш-менш з радянською владою аж тоді, коли йому пропонують стати за спеца в радгоспі, проте він ще й радить організатора радгоспу: менше землі дати селянам, більш радгоспові.

Тут гостра сюжетна інтрига, але все „з'акварелено“ так, що не даси відповіді, чи за Коломбицького, чи проти його, чи за радгосп, чи за селянство, чи за Коломбицького з радгоспом проти селянства, чи навпаки, чи ще якимось іншим чином виступає автор? Невже він думає, що утворення радгоспу то є щось подібне до поміщицької реставрації? А коли десь це набуло якраз такого характеру, то як Івченко ставиться до цього?

А хуторянин Степан, що жорстоко побив хлопця, ласого до меду з його пасіки, а потім тепло й лагідно сам частував його медом? („На пасіці“). У цьому старому Івченковому оповіданні теж не добудеш правди: що добре, а що зле? Степан — чи це хижий власник-куркуль з тих, що їх частенько судять наші суди за жорстокі самосуди, викликані якою-небудь дріб'язковою шкодою в господарстві, чи таки й справді він добра й симпатична людина в дусі оцієї характеристики: „страшний гонорливий хуторянин, якого раз-у-раз так боявся Іван, був тепер близький, як рідний батько, або товариш? (стор. 37).

А чому так не пощастило на селі героєві оповідання „Чорні ріллі“? А чому бідолашний „Векша“, повернувшись з Червоної армії на село, мусів скоро тікати до міста? Чому стільки негативного, суворого, жорстокого побуту викриває оповідання „В рідній оселі“ і в родині Кирпулів,

і в родині куркуля Дудки, де знущаються з божевільної та де батько-куркуль катує пужалном дорослу дочку-вчительку? Чому тут і натяку немає на будь-яке розв'язання питання?

Читач має право вимагати чітких відповідей на всі ці запитання. Та автор не знає ніякої відповіді в життєвому реальному плані. Імлиста ріка своїми каламутними струмками заливає, вкриває всі гострі кінці сюжетових мотузків. І, доки зустрічатимуться, не пізнаючи один одного, Христос і Маркс, доки жорстокий побут множитиметься тільки на музику та на гармонію й красу природи в ім'я соціалізму, доти Івченко, хоч з нього і прекрасний, сильний мастер, не зможе не то що розв'язати, а просто показати ні одного вузла.

„Зірка була занадто червона, далека, а сині струмені землі вливалися в груди.

Хто скаже, де лежить тут правда? („Із днів польових“ стор. 152).

З цим запитанням на вустах залишається автор.

Відповідь авторові дає робітник Стегній на запитання одного з його героїв:

— А вам не хочеться інколи змінити цього шляху? Для себе. Ну? вибрати кращий.

Стегній говорить:

— Бачте, коли оце ми йдемо цією стежкою, вузькою отакою, то звертати нікуди. Так і нам:—ми зв'язані з нашою бідною міцно. І вихід нам єдиний—боротьба. („Наступ“, стор. 198).

Прикметна риса Івченкова—отакі звичайні формули подавати, як складні філософські проблеми, виявляючи їх на тлі всієї складної ідеологічної і формальної будови оповідання.

Ми не силуємо письменника й не говоримо: Хай вирве з себе згадку за великдень, хай навчиться тверезо й чітко в нашому розумінні дивитися на село, хай стане на певну стежку.

„Не можу вирвати великдень“—це виправдування зайве. Силоміць цього не роблять. Або, коли роблять, то виходить не щиро.

„О, знаємо, знаємо, як трудно ухопить тропи!“—цей щирий стогін Тичини з його „Живем комуною“ цілком пасує й Івченкові.

Не вважаючи зрівняльний метод за досконалий, особливо без вивчення самого письменника, яко людини з певними інтересами й прагненнями, а не тільки його творів, ми проте не утрималися від аналогії між Івченком і Тичиною. Для того, щоби мати ґрунт для певних висновків, ми проаналізували деякі моменти Івченкової творчості. Інші, на нашу думку, можна десь у великій розвідці приблизно розташувати коло цієї основної групи. Там-же знайшло-б собі місце й остаточне висвітлення питання про взаємовідносини Івченка й Тичини.

Проте, не зважаючи на аналогію, Івченко ще одстає од Тичини, коли брати це з погляду погодження індивідуального з колективним. Для ролі письменника, організатора читачевої волі, йому багато дечого бракує. Часто з нього навіть—письменник-дезорганізатор. Спричиняється до цього, звісно, загострений підкреслений індивідуалізм усієї письменникової вдачі. Це поки що письменник чернець, що споглядає на світ з вузького віконця своєї келії. А завтра... що буде завтра, на це Івченко не дає поки що ніякої відповіді, або-ж десь глибоко ховає її під каламутною течією імлістої річки.

Є. Б.

СУЧАСНИЙ ЄГИПЕТ

(допис)

Щоб зрозуміти політичне становище в Єгипті треба зробити невелику екскурсію в історію цієї країни. Після різанини в Олександрії й повстань Араба-паші (1881 року) англійська окупація зробила кінець політичній незалежності Єгипта. Все урядування зосередилося в руках англійського намісника і англійських радників, приставлених до номінально незалежних міністрів. Не можна сказати, що думав про це становище нарід, його думки ніхто не питав, а брак освіти й відсутність культурних елементів серед фелаків (селян) не давали їм орієнтуватися в політичному становищі. Можливо, що почасти справедливе твердження англійських авторів, що селянинові вийшло на краще від англійського контролю, бо віки турецького владування дуже згубливо відбилися на звичаях тубільних урядовців, звиклих до свавільства й хабарів. Міське населення, надто ті класи, що дістали освіту на європейський зразок, становилися до англійської окупації гостро вороже. Спричинилося до того як виразніше виявлене національне почуття, так і обурення з того, що всі хоч трохи відповідальні посади заступали англійці, дістаючи надзвичайно велику плату. Вороже ставилося до окупації й духівництво, вбачаючи в ній одну з причин занепаду благочестя. Все це й мало в наслідку утворення так званої національної партії, якої лідер, надзвичайно талановитий Мустафо-Камель, закликав до визволення Єгипта від чужоземців і відкидав зовсім можливість жити з ними в злагоді.

Європейська війна, хоч безпосередньо не зачепила Єгипта, мала для нього велечезне значіння. Боротьба за Суецький канал, війна в Палестині, вельми тяжко відбилася на населенні. Енергійна реквізиція селян, що їх завдавано на військові роботи в Палестину, Месопотамію й навіть Францію не могла збільшити любови до англійської окупації. Великий зріст цін на бавовну, потрібну Англії в часи війни, давав малу компенсацію фелаків, якого синів brano силою й завдавано в далекі місця. Проте інтелігенція терпляче дожидала кінця війни, бо вірила, що згода і Єгиптові дасть зміну на краще.

Ще 1914 року Англія, проголосивши свій протекторат над Єгиптом, одночасно розірвала останні нитки, що вязали цю країну з Турцією. Коли султаном ознаймили принца Гуссейна, замість скиненого Аббаса, прибічника Турції, Єгиптяни стали вірити, що їх країні дійсно вернеться самостійне існування. Проголошене право народів на самовизначення ще зміцнило цю віру. Але майбутнє принесло їм тяжке розчарування. Популярний король Гусейн помер, син його відмовився взяти владу з рук англійців і його заступив нинішній король Фуад, іграшка в руках англійського резидента. Проголошена конституція залишалася на папері, бо законодавчих зборів не скликалося.

Війна тим часом закінчилася, а становище в Єгипті, що зайняло англійське військо, не мінялося. Незадоволення в країні чим раз більше зростало і 1919 року вибухло кривавими подіями, погамованими надзвичайно жорстоко. В цім часі організувалася група, що називала себе „Вафд“ (делегация) і мала себе за народніх обранців, які повинні повернути Єгиптові його волю й самостійність. Головою цієї групи був обраний Заглул-паша, старий адвокат і значний урядовець, що був віце-головою законодавчих зборів; дуже здібна людина і прекрасний промовець. 1919 року він з двома колегами з'явився перед найвищого комісара Англії в Каїрі з протестом проти кривавих подій, і в результаті всіх трьох негайно заслано на острів Мальту. Тим часом у Єгипті організувалася нова партія — лібералів-конституціоналістів, яка мала на меті те саме, що й „Вафд“, але хотіла добиватися свого обережними способами. Члени її входили до міністерств і вели таємні переговори з англійцями, але досягли небагато. Одиноким результатом було те, що Заглул-пашу і його друзів звільнено з заслання й вони подалися до Лондону також з метою дійти визволення

Єгипту від англійців дорогою переговорів. Створилося оригінальне становище — з одного боку був офіційний уряд, з другого — неофіційна делегація й англійський уряд провадив переговори з одними і з другими, без особливого, правда, успіху.

Восени 1920 року Заглул - паші дозволено вернутися до Єгипту. Повернення його обернулося в тріумф, бо нарід бачив у нім одиноку людину, яка може добитися визволення країни.

В цім часі англійці запропонували післати офіційну делегацію для переговорів про урегулювання стосунків між обома країнами. Постало питання, кому стати на чолі цієї делегації — Заглулові чи прем'єр - міністрові Адлі Йегон - паші, що утворив ліберально - конституційну партію.

Зажул - паша, відмовившись бути рядовим членом, не взяв участі в офіційній делегації. Але як вимоги обох партій були цілком однакові, — головню видалити з Єгипта англійське військо, припинити контроль над управлінням, Адлі - паша вернувся, не досягши мети, і одійшов од політики.

В травні 1921 року сталася в Олександрії з причин, що так і не були з'ясовані, різанина європейців, після чого взаємне ворогування дійшло крайньої міри. Коли в грудні того самого року вибухли розрухи в Каїрі, то англійці арештували Заглул пашу разом з иншими членами Вафда і заслали спершу на Сеймельські острови, а потім у Гібралтар. Тим часом переговори між обома урядами йшли далі і кінчилися декларацією 28 лютого 1922 року. Єгипет оголошено самостійною державою, султан став королем, але змінилося мало.

Правда, англійські урядовці почали масами покидати службу, але англійське військо залишилося в Єгипті, і Судан, як перше, залишався в спільному теоретично й фактично володінні англійців. Нарід спершу поставився недовірливо до цієї зміни, і політичні вбивства, що не припинялися з 1919 року, продовжувалися. Одначе, хутко був оголошений указ про конституцію, почалося розроблення виборчого закону і незабаром Заглулові дозволено вернутися до Єгипта, хоч його зустріли не так захоплено, як першого разу, не було сумніву, що він був ще найпопулярнішою людиною в Єгипті.

Ранньою весною 1924 року почалися вибори до першого парламенту за дуже недовершеною кількоступневою системою. На цих виборах змагалися три партії: 1) Вафд, 2) ліберали - конституціоналісти і 3) націоналісти.

У виборчих програмах різниці було мало: все говорили, що треба довершити справу визволення Єгипта. Націоналісти тільки підкреслювали свою напимиревість, кажучи, що першою умовою переговорів з англійцями повинно бути звільнення території. Економічні вимоги не фігурували в жадній програмі, що пояснити досить легко: на чолі всіх партій стоять люди з видатним громадським становищем, переважно багаті земельні власники, і для них соціальні реформи річ вельми не вигідна, бо малоземелля відчувається дуже гостро.

Подібність виборчих програм мала в наслідку вибори на підставі особистої популярности лідерів. Партія Заглула — Вафд здобула блискучу перемогу і він сам став на чолі уряду. Яко голова ради міністрів, він поїхав до Лондона для переговорів, але не мав успіху. Його стриманість і обережність на посту прим'єра стягла на нього силу нарікань з боку націоналістів і взагалі ніяких більших успіхів він не досяг, і маси, що сподівалися від нього чудес, до певної міри зневірилися в ньому. В цей момент — в листопаді 1924 року вбито сирдара (начальника всього єгипетського війська і суданського генерал губернатора) англійця Лі - Стак - пашу.

Англійський уряд зажадав суворого покарання винних і пред'явив ультиматум — звільнити Судан від єгипетського війська і задовольнити деякі економічні вимоги. Заглул мусів податися до демісії, парламент розпущено і призначено нові вибори. На чолі уряду опинився колишній голова сенату Зивер - паша. На чолі підготування виборів утворилася нова партія Іттегад (Єднання). До неї увійшли деякі колишні вафдисти, але головню масу становили урядовці, велика бюрократія, що міцно трималася своїх місць і не хотіла ніяких змін. Розпоряджаючи цілим адміністративним апаратом, партія швидко зростала й поповнялася перекинчиками з инших партій. Таким чином, на других виборах конкурували 4 партії, а в тім Іттегод блокувався з лібералами, щоб певніше перемогти Заглула. Спершу здавалося, що цей маневр удався, але на виборах голови палати деякі депутати голосували за Заглула, якого й обрано на голову. Того самого дня парламент знов розв'язано, але нових виборів не призначено. Міністерство, збудоване на принципі коаліцій лібералів та Іттегада, залишилося при владі і заходилося розробляти новий виборчий закон. І давніший виборчий закон в багатьох частях був застарілий, але проєкт нового мав деякі пункти, зовсім незвичайні, прим., підвищення віку виборців

до 30 років, позбавлення неграмотних (85% населення) права голосу, заведення різних пільг для заможних класів, то що.

Але в середині літа в коаліційному кабінеті з'явилися розколини. Міністри ліберали обавлялися впливу Іттегада і пробували здійснити деякі пункти своєї програми, зокрема добивалися, щоб був скликаний парламент, який згідно з конституцією, мав бути скликаний 21-го листопада. Але партія Іттегад уважала себе такою міцною, що перестала зважати на лібералів. Бажаючи зміцнити становище короля Фуада, з яким партія була звязана через свого основателя Намат-пашу, людину дуже близьку до короля, Іттегад наважився озаймити його каліфом мусульман. Це сталося приводом до розриву, і міністри-ліберали покинули кабінет. Партія Іттегад осталася ізольована, інші три партії вимагали скликати парламент. Тим часом було очевидно, що після нових виборів, хоч би як вони були підтасовані, на стороні уряду останеться меншість. Настрій мас був видимо опозиційний, до чого не мало спричинилася безбарвна політика кабінету. Так, не вважаючи на сильне зниження цін на бавовну — головне багатство країни — уряд не вживав ніяких заходів до захисту інтересів хліборобів і не захищав курсу. В цім обвинувачували одверто членів уряду, яким було вигідне зниження цін. Скасування квартирного закону, що захищав наймачів квартир від домовласників, теж не збільшило популярності уряду, що весь складався з великих власників. Все це примушувало уряд відтягати й вибори, і це зволікання привело до спілки трьох партій опозиції, які піднесли гасло: „Хай живе парламент, яко одинокий виразник народньої волі“.

Згідно з конституцією, вибори мають відбутися не пізніше двох місяців після розпущення парламенту, цеб-то в даному випадку не пізніше, як 24 травня. Але як вибори не відбулися, то опозиція рішила, що указ про розпущення втратив силу і що колишні депутати зберігають свої повноваження. Тому депутати опозиції, які становили більшість, зважалися зібратися 21 листопада в парламенті, відкрити сесію й висловити урядові недовір'я. На 21/XI 1925 р. уряд змобілізував усе військо і поліцію і обернув квартали, прилеглі до парламенту, в озброєний табор. Дійшло до того, що мости на Нилі були підняті, щоб селяни не могли дістатися до міста і підтримати популярного Заглула.

Тим часом депутати зібралися разом з сенаторами в континенталь-отелі і, як число їх було більше від законного кворуму, озаймили себе парламентом. Головою був обраний Заглул паша, товаришами — Могамед-Махмуд паша від лібералів і представник націоналістів — Абдел-Гамяд бей Саїд.

Урядові висловлено недовір'я, обрано делегацію з'ясувати королеві дійсне становище, і депутати заприсяглися всіма силами підтримувати конституцію. Після того вони розійшлися, поклавши знову зібратися на запрошення голови.

Одурений уряд забрав військо і видав розпорядження, яким гостро заборонено гостиницям давати залі на засідання парламенту.

Нині політичне становище в Єгипті дуже неозначене, трудно сказати, чим кінчиться парламентська маніфестація. Не треба спускати з очей ні на хвилину, що крім видимих чинників — гри партій, намагань окремих осіб, народніх настроїв, є ще окультний чинник — рука англійського резидента, що діє невидимо. Не в інтересах Англії об'єднання націй в якій-небудь формі, бо кінець-кінцем нація та обернеться фронтом проти англійців. Жадна партія і жаден політик не зважиться виключити з своєї програми вимоги безконтрольної самостійності Єгипта. З другого боку, жаден англійський уряд, як то вже показав приклад Мак-Дональда, не погодиться забрати військо з Єгипта занадто велику має для англійців вагу охорона Суецького каналу. Можливо, що як англійцям вдасться культура бавовни в Судані, що фактично перебуває під їхньою владою, то вони покинуть Єгипет, залишивши залог біля каналу. Але про повну евакуацію мріяти неможливо. А всі партії дуже добре свідомі цього. Тому й опозиція, коли-б вона досягла влади, буде великою мірою триматися традиційної політики. Та й взагалі гострих граней між партіями нема. Різниця між ним полягає головню в їх персональному складі. Суперництво лідерів і приводить через те до таких частих змін коаліцій. Єгипетське політичне життя велими бідне й на людей і на ідеї і на програми. Єгипетський нарід, терплячи від браку освіти, санітарії і від малоземелля, жде ще своєї партії, що має видвинути економічну й соціальну програму. А партії з вузьконаціональною програмою, з багатими пашами латифундсьерами на чолі, щастя фелаків не дадуть.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

ДО ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ СВЯТ

ОДИН З СУЧАСНИКІВ ПОЕТА

Акад. І. І. Соколов

У травні 1858 р. Т. Шевченко писав до Гр. Галагана: „Може прибуває в Сокіренці оце добрий чоловік і маляр дуже дотепний, то ти, мій друже, ласкаво привітай його. Воно розумне, добре і любить наш народ і нашу країну. А зовуть його Іван Іванович Соколов“. Отже цей Соколов — особа мало знайома нам не лише з шевченківської літератури, хоча й і варт її згадати. Немає даних, що задовольнили б нас, і в літературі спеціальній. Автор статті „Академия Художеств в 1859—64 р.р.“ (Рус. Стар. 1880, т. 29) каже: „Вслед за Боголюбовым приехали из заграницы Лагори, Худяков, И. И. Соколов и Реймерс“. О каждом из них следовало бы говорить подробнее“. Окремо та з подробицями однак ніхто не згадав про них. Однак про І. І. Соколова якраз слід згадати нам в одну з шевченківських роковин, бо Соколов був діяльним співробітником „Живописной Украинны“, що видавалося заходами Шевченка у 1844 р.

Офіційним джерелом про І. І. Соколова може бути лише ювілейне видання: „Императорская санкт-петербургская академия художеств 1764 — 1914 г.г.“. В другій частині цього видання „Список русских художников“, складеній С. Н. Кондаковим, маємо такі відомості: „Соколов — жанрист й пейзажист. Род. в 1823 г. Вольноприходящий ученик академии художеств в 1846 г. С 1849 по 1851 был на Кавказе. В 1852 г. вновь поступил в Академию. Получил медали: в 1852 за картину: „Черкес продает свою сестру турецкому купцу“. В 1853 г. серебряную 1 ст. В 1855 звание художника; в 1857—академик, в 1860—профессор за ряд жанровых картин“. Звичайно—це простий формуляр, який мало що каже. Отже нам пощастило одержати певні цікаві відомості про художника від його щирого приятеля О. О. Ніколаєва; ці відомості, разом з іншими даними, допоможуть нам виявити одного з інтересних для України талантів ясніше.

Народився І. І. Соколов у 1827 р., як він

сам свідчив, а не в 1823, у південній (українській) частині Курщини. На дев'ятнадцятому році життя він вступив до академії, але через два роки кинув її і поїхав на Кавказ. Одержавши кілька медалей за свої картини, про що згадує історик академії, він у 1855-м р. одержав командировку за кордон, отже, як людина заможна, він відмовився від казенних коштів і поїхав на свої, бо ще за часи студентства він продав за великі гроші деякі з своїх картин. Одну з них, на український сюжет, придбав П. О. Куліш. З картин його, писаних на українські сюжети, найбільш відомі: „Проводи некрутів“, „Парубки“, „Ніч на Ів. Купайла“, „Збирають вишні у поміщиці садку“, „Горох покрали“, „Парубок та дівчина“, „Ранок після весілля“; в Харкові нині у приватних осіб є низка його картин. З них зауважимо: „Швець“, „Цигани з медвідами“, „Циган“, „Чумацька пригода“ і „Музика“; деякі з них має придбати Слобожанський музей; нині він придбав портрет Соколова, роботи Д. Мікешіна (1858 р.); зберігся ще автопортрет його (1846 р.). Обидва вони ще не видавані. У 1889 р. Соколов переїхав з с. Ранджівки (Суджанський повіт), де проживав з 1850-х років, до Харкова і заснував у місті „Харковское Общество изящных искусств“, головою якого був до закриття товариства. Як людина освічена він цікавився і закордонним життям, багато перебував по чужих країнах, знайомився з видатними талантами. У Ранджівці його відвідували Тургенєв, Полонський Данілевський і небіжчик любив згадувати про них, особливо про Шевченка, його характер, улюблені пісні (особливо „Ой, понад морем Дунаєм“). У сорокових роках (а не після заслання, як читаємо в Шевченківському збірнику Сорабкоп, 1924, стор. 128) Соколов познайомився з Шевченком, приятелював з ним і часто пілгодував його. У Шевченківському Щоденнику (вид. Пролетарій) є такі рядки поета про нього: „Зашли случайно в музыкальный магазин Печа, поболтали, а

потом зашли к художнику Соколову, полюбовались нашими земляками и землячками" (с. 158). В іншому місці (с. 149) теж згадує Шевченко, як він відвідав Соколова. Ставав у пригоді Соколов і в випадках зносин зі знайомими: через нього передав листи до поета М. О. Максимович (Чалий, Жизнь Т. Шевченка..). Безумовно, Соколова та Шевченка зв'язував інтерес до України. С. Васильківський зазначав, що Соколов один з перших рос. художників ХІХ ст. почав малювати на українські теми. З його картин Шевченко робив і свої офорти. У музеї єсть коректурний примірник офорту Шевченка з рисунку Соколова „У кормі“. Помічається в Соколова й друге, що зв'язувало його з Шевченком. Як відомо, Шевченко прагнув до реалізму в малюванні, уникаючи від умовного часом Брюлова. Те-ж прагнення до реалізму було і в Соколова. Справа в тім, що Соколов вступив незабаром в так звані „п'ятниці“. Історик життя академії у 50-х роках каже, що художник Соколов разом з іншими склали тисний гурток, що виступав проти академізму й приймав у ньому діяльну участь: „Все эти молодые люди и талантливые внесли свежий элемент в академию и их всех сделали профессорами, не смотря на явное нежелание некоторых членов совета академии. Нежелание это выразилось замечаниями, что в состав профессоров следует включать художников строгого исторического стиля, не допуская ни за что жанристов и пейзажистов. По мнению старой академии, только то настоящее искусство, которое соответствует классическим требованиям, даже в самом характере сочинения. Все, где проявляется оригинальный талант, особенно если картина жанр или пейзаж, недостойно названия академического произведения... Замечательно, что для сохранения строгости в стиле требовалось только подражание, и самым лестным отзывом считалось мнение, что вот такое-то произведение совершенно напоминает такого-то мастера. В числе же мастеров считались известные живописцы старой французской школы, далеко не строгого стиля. Полнейшее невежество, отсталость в понятиях об искусстве и замкнутость академии не могли породить других требований и понятий“. Можна гадати, що це прагнення Соколова до реалізму й було причиною, чому його малюнки скористав видавець „Живописной України“ Л. Жемчужников. У 1844 р. Шевченко писав О. М. Бодянському про план цього видання, де якраз бажав дотримання реального й типового відображення життя. Жемчужников умістив малюнки Павлова, Соколова, Бейдемана, Погорілого, Куліша. Соколов дав чи не кращий матеріалізм. Згадаймо: Молодиця з Веремієвки на Полтавщині, Старці, Дівчина Полтавщини, Чумак з Веремієвки. Альбом „Живописная Украина“

викликав кілька заміток. З них ми зазначимо одну, саме таку, що поставилась негативно до видання. Це відозва Ф. Хартахая („Современник“ 1863, т. 94), де рецензент висловлюється, ніби „художники—плохие фотографы“. Гадаємо навпаки. І якраз найменш можна було це закидати Соколову, як послідовнику Брюлова у тому розумінні, що Соколов брав за основу натуру. Звичайно, він умів угадати типове. Він і на старості висловлювався, що натура—це є лише матеріал для творчості. Далі Соколов подавав типи даної місцевості, що має певну етнографічну цінність. Потебня зазначав, що ми не протоплазми чи черв'яки, щоб годуватися сирію землею. Нам потрібно типове. Гете казав з другого боку, що художник вміє в окремоствях знайти типове. Малюнки Соколова і тепер мають художнє та етнографічне значіння, як правдиве відображення українського життя. Треба також відмітити в ньому те, що він майже постійно малював село, сільські краєвиди та жанри, що його наближує до Васильківського.

І. І. Соколов не любив слави, не гнався за кількістю малюнків, однак до смерті цікавився мистецтвом, постійно малюючи олівцем чи вуглем. Днів за два до смерті він мріяв про те, щоб поїхати за кордон, побігати по музеях, придивитися, що нового в мистецтві за останні роки, потім працювати і працювати... Це на дев'яносто другім році життя.

Помер він 13 листопаду 1918 року тут у Харкові. На жаль, останні малюнки його зникли.

Ів. Єрофійв

✱ Мета Інститута Тараса Шевченка на Україні. В проекті статуту Інститута Тараса Шевченка визначено таку мету цієї науково-дослідчої установи: збирання зосередження, наукове дослідження і популяризація з погляду матеріалістичного розуміння історичних та історично-літературних явищ і процесів життя й діяльності Шевченка на тлі його епохи, а також і взагалі української літератури і літературно-громадських рухів на Україні. Крім суто-наукової мети має Інститут і широке громадське завдання: поширювати знайомість робітничих і селянських мас з історією українського письменства. Для цього Інститут впорядкатиме виставки, семінари, лекції, доповіді, друкуватиме каталоги та описи своїх матеріалів. Самі матеріали й наукові студії про їх, а також видає свій постійний орган. Поділятиметься Інститут на два відділи: літературно-меморіальний та науково-дослідчий. При першому відділі є бібліотека, при другому—кабінети, що їх має бути п'ять: кабінет для вивчення життя Шевченка, кабінет для дослідження творчості Шевченка, кабінет бібліографії Шевченка та нової української літератури,

кабінет дожовтневої літератури, кабінет Жовтневої літератури. Окремі кабінети можуть виділяти секції та комісії. Інститут матиме: дійсних членів, наукових співробітників, аспірантів і членів - кореспондентів, які живуть поза межами Харкова, але виконують певні завдання інституту, або тримають сталий зв'язок з ним. Інституту надається право відзначати спеціальними грамотами та відзнаками окремих осіб і цілі установи та інституції в царині питань, що їх розробляє інститут. Він бере участь у виробленні планів урочистих свят Тараса Шевченка й інших письменників України. Інституту надається монополія на випуск усіх меморіальних Шевченкових речей: портретів, погруддів, малюнків, жетонів, медалів, то - що. Без дозволу Інституту жадна подібна річ не випускатиметься в межах УСРР. До Інституту мають перейти всі архіви українських письменників (приміром: вже нині відомі архіви Мордовця, Нечуя-Левицького, Щоголева, Вороного, Коцюбинського) усі українські архівні матеріали, що перебувають нині в Росії (приміром: в архіві культурно-історичної секції в Ленінграді), мають бути зосереджені в Інституті Тараса Шевченка. Поки що може не самі оригінали, а лише копії їхні буде сконцентровано тут. Деякі кабінети працюватимуть у Києві, де скупчено багато вчених шевченковистів, деякі — в Харкові. До кабінетів Жовтневої літератури збираються мемо-

ріальні пам'ятки Чумака, Михайличенка, Еллана, Зализного.

Усіх громадян, що мають дотичні матеріали, закликається надіслати їх для переховування або для скопіювання до Укрнауки для Інституту Тараса Шевченка в Харкові. Народній Комісар Освіти тов. Шумський подарував Інституту збірку автентичних листів Шевченка й листування його знайомих. Наркомос клопочеться, щоб інституту було передано кам'яницю по вул. Лібкнехта, що нині займає дитячий будинок ім. Петровського. Влітку цей будинок переїздить в колонію на село, а поки що увільняє для Інституту кілька заль.

✱ Будиночок Тараса Шевченка. Експедиція сумського музею цими днями виявила на хуторі Лихвіно, біля м. Лебедина, будиночок, що в ньому жив Тарас Шевченко в 1859 році. За допомогою місцевих селян, експедиція відшукала вчительку „Залескую“, що берегла малюнки, які належали Тарасові Шевченкові. Малюнки ці „Залеская“ одержала від свого чоловіка, що був великим приятелем Шевченка.

Експедиція здобула малюнок художника Лентейфеля „Пікнік“, що на ньому намальовано Шевченка з приятелями. На малюнку є власноручний напис Шевченка „Залескому от Шевченко“. Експедиція здобула також малюнок художника Соколова „В шинку“.

Малюнки ці становлять велику музейну й художню коштовність.

НОВИЙ РУКОПИС ГОГОЛЯ

(З рукописного відділу Музею Слободської України)

Серед нових рукописів, що переховуються у Музеї Слободської України, звертає на себе увагу рукопис Гоголя, невідомий ще до цієї пори. Заголовок його такий: „Из книги: Лествица, возводящая на небо“ — на 92 стор. іп 8°, Написано його каліграфічно, старанно, що є характерним, за Тихонравовим, для тієї епохи, коли талант письменника вже підупадав, і тієї творчості, в час якої Гоголь увесь час перекреслював, приписував тексти, поступінно загасав. Як відомо, це зв'язалося з розвитком у Гоголя містичного настрою, що на думку Анненкова стало визначатися рішуче з середини сорокових років. Гоголь починає розшукувати містичні твори, накучає Смірновій, Язикову, Вершинському та іншим. З другого боку, вони самі йдуть назустріч його шуканням. Благодійних наслідків читання Гоголем усякої містики і тоді вже не помітили, і лише в певних колах суспільства міцніло поступінно бажання довести, що талановитий письменник був не аби-яким богословом, християнином, то - що. І не в таких розвідках слід шукати правди, як і не слід вживати методи, за якою їх писано. З усієї досить великої, хоч і легковажної літератури

про містицизм та релігійність Гоголя позбавлені суб'єктивізму лише статті академ. М. І. Перова („Новые материалы для изучения нравственных воззрений Гоголя“ к. 1902 і проф. В. Завітневича „Нравственное состояние Гоголя в последние годы его жизни“ к. 1909). Стаття Петрова скористовує збірник виписок з отців церкви, якого склав Гоголь у 1843 р. Наш збірник, найбільший з тих рукописів, які вперше знайдено в ювілейні гоголевські роки (1902 — 09), близький своїм змістом до згаданого, являє виписки з творів Івана Листвичника. Вибірки, зроблені Гоголем, є типові у своїх темах до настроїв в часи „Переписки с друзьями“: „О подвизании, об уклонении от мира, о послушании, о покаянии, о гневе, о безгневи, о кротости“ й т. п. Тут зародки того наставництва, яке взяв на себе Гоголь що до інших, чи у II частині „Мертвих Душ“, погодження з владним устроєм, кріпацтвом, протеста проти політичних змін; тут ремінісценції образу аскета з першої редакції оповідання „Портрет“; отже - ж є й відгуки умовлених думок Гоголя — наприклад в розділі „О плаче“ читаємо про „плач наружный“ і про „слезы душевные“, незримі, „які про-

ливатися можуть завжди й усюди". Згадаймо слова Гоголя Аксакову, як ще багато сюжетів для сатири, цеб-то, за Гоголем, для сміху через сльози. На жаль, в цьому цікавому розділі Гоголь потопав в чисто містичних вже думках. Вражають своєю величінністю виписки про „Гордость, тщеславие“ — тема теж добре відома з рядків „Переписки“. У цій короткій замітці ми не розглядаємо всіх виписок (та й небагато цікавого вони можуть для нас дати тепер), ми лише хочемо помітити цікаві думки з приводу містичного настрою Гоголя, які висловив у свій час В. Завітневич. Коли саме Шенрок пропонував для зрозуміння світогляду Гоголя в останній період його життя звернутися до „спеціалістів-богословів“, Завітневич навпаки — зазначав, що цим спеціалістам нічого тут робити: „Великий художник Гоголь — зовсім не був великим філософом...! Усі яскравіші течії тодішньої думки не зачепили його, від передових питань того часу Гоголь ухилився, не було у нього і певної теоретичної бази“. Далі і замість живих образів, веселого гумору — який сум, моралізаційні рядки. Однак, справедливо зазначає Завітневич — спробуймо ми позбавити художні образи „Мертвих душ“, „Ревізора“ чарівних рисів побуту, які надав їм Гоголь, як відразу бачимо ті саме „гадости“ і „мерзости душевные“, про які любив говорити Гоголь вже в часи свого містичного настрою, говорити вже абстрактно. Розглядати думкою його етично-хитрий шлях слід підходити психологічно: які саме „мерзости“ критикував Гоголь в часи блискучого розвитку свого таланту і в

чому він добачав „мерзость“ в останній період. Ідеалом його була, як він раз сам висловився, „людина красуня душею“. Дійсність не давала таких людей й не могла їх дати. Другий том довів це. Однак шукання її не припинилося в письменника і сполучуючись з ростом самоаналізи, а також з побічними впливами Смірної, Язикова, Константиновського одержали певне містичне офарблення. З другого боку, не лише Гоголеві трудно було досягти того ідеалу, якого він висловлював хочай-би в нашому рукопису. Треба також знати, як Гоголь почував глибоко „тину мелочей, опутавших нашу жизнь“. Передсмертні слова його, кажуть, були: „лестницу, подайте лестницу“. Чи не символом цього настрою й є заголовок нашого рукопису „Лестница“. Автор психологічно поривався визволитись від „гніту побуту“ старої миколаївщини, хоча й виправдовував його теоретично, плутаючись в своїх поглядах у часи переписки“. Плутання було по суті справи не глибоким, — плутовався філософ невеликої вартості, котрий заступив, на жаль, колишнього талановитого письменника. А в глибині настроїв був той самий — поривання до іншого життя, ідеал якого вмів Гоголь зазначити лише шляхом сатири, а не моралізації, як і не міг досягти персонально й сам. Рукопис до цього часу знаходився серед паперів небіжчика М. Грибановського, близького родині Гоголя — Биковим. Останні подарували його Грибановському в липні 1895 р. Вихідного листа в рукопису написано Кулішем.

Ів. Єрофійв

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

• Комісія преміювання наукових праць при Укрнауці, яка має на меті підняти творчу ініціативу по всіх галузях культурної, з окрема наукової праці, шляхом преміювання найвидатних вдарних творів, оголошує прийом праць для преміювання в 1926 році.

Автори й од їх імени наукові установи можуть представляти на премії а) науково-дослідчі і б) науково-учебні та науково-популярні праці, як друковані так і рукописні на українській та інших мовах.

Можна представляти праці на усякі теми від авторів, що живуть на території УСРР і за кордоном в етнографічних межах українського населення, а також на теми, що торкаються України, од авторів, які працюють поза межами України. Друковані праці надсилаються в 3-х примірн., рукописні в 2-х примірн., переписаних на машинці (рукописи, як загальне правило, — під девізом, а прізвище в глухих конвертах). Надсилаються праці, що вийшли з друку з 1/1 — 1925 р. по

1/III — 1926 р., рукописи, що закінчені складом до 1/III — 1926 р.

Премії присуджуються за оригінальність, новизну матеріалів, ударність, практичну користь, ясність і приступність викладу.

Розмір нормальних премій від 250 карб. до 1000 карб.. Прийом праць комісією закінчується остаточно 1-го березня 1926 р.

Комісія преміювання наукових праць при Укрнауці знаходиться в м. Харкові: НАРКОМ ОСВІТИ, вул. Артема 29. УКРНАУКА.

• Семінар газетної культури. У Харкові 5 місяців тому молодими робітниками преси організовано при Будинку Семінар газетної культури. Семінар ставить собі завдання підвищити кваліфікацію радянського газетного робітника. Шлях до цього — доклади членів семінару на різні теми газетного виробництва. Метода роботи семінару лабораторна. Семінар до цього часу проробив ґрунтовно такі питання газетної культури: значіння газети в радянському і політичному будівництві, інформація в газеті,

значіння репортюра для газети, то - що. Незабаром семінар улаштує публічний диспут на тему: значіння репортюра в газетному виробництві. На диспут прибувають з Москви видатні московські журналісти.

* Командировка українських учених за кордон. Українська Академія Наук звернулася до Укрголовнауки з проханням дозволити деяким академікам командировку з науковою метою. Між иншим, Академія просить дозволити командировку академікові Липському до Америки брати участь у IV міжнародньому конгресі ботаників, академікові М. С. Грушевському — до Львова, Кракова й Відня, академікові Фомину — до Берліна й Парижа й К. Грушевському — до різних центрів Європи й Америки.

* У червні місяці 1926 року в м. Харкові відбудеться всесоюзний з'їзд астрономів.

* „Будинок друку“ в Харкові. ЦК КП(б)У висловився за організацію в Харкові „Будинку друку“.

Питання знято відділом друку ЦК і передано на розроблення згідно з радянським порядком.

* Всеукраїнська музейна нарада. Укрголовнаука скликає в м. Києві на 29 березня ц. р. Всеукраїнську нараду наукових музеїв. В нараді візьмуть участь представники всіх наукових музеїв і деяких науково-дослідчих кафедр. Крім того, яко гостей,

запрошено представників Головнауки й музеїв РСФРР.

Основні питання наради: організація сітки наукових музеїв на Україні, спеціальні музеї в різних галузях знання, охорона природи й заповідників України, охорона пам'яток культури й старовини, то - що.

* Ювілей наукової діяльності проф. М. Ф. Білоусова. В січні місяці 26 року минуло 35 років наукової й громадської діяльності видатного ученого біолога проф. Харківського Інституту Народньої Освіти М. Ф. Білоусова. Проф. Білоусов відомий, крім своєї педагогічної діяльності, своєю науковою роботою в Харківському Науковому Т-ві, де він стоїть на чолі природничої секції.

Ювілейний комітет, що складається з представників різних наукових організацій і Укрголовнауки, призначив на 28 лютого ц. р. ювілейне засідання на честь проф. Білоусова.

* Століття з дня народження проф. Лобачевського. 1926 року минає 100 років з дня народження всесвітньо відомого російського проф. Лобачевського, що своїми науковими працями вніс нові ідеї в геометрію. Укнаука вирішила організувати в день ювілею, що його широко святкуватимуть по всьому Союзу, урочисте засідання, присвячене пам'яті Лобачевського і його науковій діяльності.

ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО

* Претензійність АХРР'у. „Асоціація Художників Револуційної Росії“ — звернулася до Союзного Раднаркому з проханням визнати її за організацію Всесоюзного значіння й зарахувати в список організацій, що існують при ЦВК СРСР.

Проект постанови Союз. Раднаркому було переслано на розгляд до Раднаркому УСРР і комісія по розгляду законодавчих проектів при Раднаркомі УСРР постановила відмовити АХРР'у в цих домаганнях, виходячи з того що ця спроба адміністративної централізації в галузі мистецтва є шкідливою для розвитку мистецтва.

* Виставка українських художників. Відділ Мистецтв розробляє план організації в Харкові виставки робіт художників України. Виставку намічено відкрити в помешканні Соціального музею 1-го травня.

На виставці демонструватимуться роботи художників за час від початку революції аж од тепер без різниці напрямків.

* Українська антологія. А. Гатов і С. Пилипенко здали до друку в-ва „Молодая Гвардія“ в Москві книжку на російській мові „Современная литературная Украина“, в котру увійшли переклади з 25 кращих су-

часних прозаїків і поетів України та критико-біографічні нариси про цих авторів.

* АРМУ. Протягом 1925 року повстала на Україні нова організація художніх сил образотворчого мистецтва під назвою: „Асоціація революційного мистецтва України“ „АРМУ“ Нова асоціація за короткий час існування (останнє півріччя 1925 р.) має свої філії в Одесі, в Катеринославі, в Донбасі, в Харкові. Центральне бюро міститься в Києві.

АРМУ об'єднує всі активні і найбільш революційно настроєні маси майстрів та молоді, а також має окремий кадр співчуваючих (членів соревнователів), які чим небудь допомагають організації, чи то просто ідейно її підтримують.

АРМУ не є організація якогось одного формального напрямку майстрів, а з'являється асоціацією федеративного характеру, яка об'єднує художників різних напрямків, що приймають марксістську ідеологію і стоять на ґрунті шукань нових форм мистецтва і критично відносяться, як до мистецької спадщини минулих часів, так і до сучасних напрямків в образотворчій мистецтві.

АРМУ об'єднує не лише майстрів станкового малярства, а й майстрів художнього

виробництва (Поліграфія, Кераміка, Текстиль). Наступ організованим фронтом на консерватизм, відсталість, міщанські смаки та халтурщину й є одним із головних завдань АРМУ.

Крім того ще одним із конкретних завдань Арму є організація виставки. На Україні не було досі ні одної виставки, де-б художники могли продемонструвати свої досягнення за останні роки. Арму увійшло в порозуміння з головополітосвітою і така виставка намічена на кінець квітня, на що Н.К.О. відпускає вже й кошти. Другим біжучим завданням Арму є організація випуску журналу, присвяченого спеціально питанням образотворчого мистецтва. Ця потреба вже давно назріла, бо коли стільки спірних і невияснених питань, то здорова критика конче необхідна, вона зможе нищити ті нездорові ухили, що можуть процвітати в атмосфері вузької й безгласної замкнутости, в якій у нас досі перебуває образотворче мистецтво. Ставлячи собі такі завдання Арму не рахує лише на свої сили, а й на зацікавленість та допомогу як широкого громадянства, так і державних органів та установ.

Ів. Падалка

✱ Журнал „Сільський театр“. Відділ мистецтв УПО розпочав видавати новий журнал, присвячений виключно художній роботі на селі. Журнал міститиме матеріал до роботи драматичних, хорових і інших художніх гуртків сельбудів та хат-читалень: п'єси, інсценівки, живі газети, ноти, фейлетони, вірші й т. и., а також вказівки з методики та техніки сільського мистецтва.

Журнал виходить під відповідальним редагуванням завідуючого Відділом Мистецтва тов. М. Христового. В склад редакційної колегії увійшли: представник Видавництва „Радянське Село“ тов. Фурер, представник окр. політосвіти т. Стогній, від ЦК

ПЛУГ'у т. Биковець, крім того, т. Смолич і Болобан.

Друкує журнал В-во „Радянське Село“. У першому числі статті що до худ. роботи на селі Озерського, Грудини, Смолича, Болобана, п'єса на 4 дії „Перші хоробрі“ Кравченка та Могили й інші.

✱ П'яті роковини смерті М. Леонтовича 1921—1926. 5 річчя з дня смерті композитора М. Леонтовича відзначилося в Харкові рядом концертів, присвячених його творчості.

Перший концерт улаштовано було в залі Держкнигозбірні Державним Українським хором (ДУХ) ім. Леонтовича. Капела для вшанування пам'яті свого патрона вибрала найхарактерніші і найпопулярніші гармонізації народних пісень та оригінальні композиції небіжчика („Легенда“, „Моя пісня“, „Льодолам“).

Велике вражіння справила в'язанка пісень Леонтовича на тлі поезії В. Поліщука, виконана капелою і драматичними артистами Барвінською та Хатишевським.

Концерт відбувся при переповненій залі. Другий вечір улаштовано було в театрі Держдрами об'єднаними силами: Т-ва ім. Леонтовича, Капели ім. Леонтовича, симфонічного оркестру та хору Держопери, симф. оркестру нар. інструментів ім. Раковського, студентського хору Іно та струнового квартету при Муз. Т-ві. Музично-драматичний інститут також улаштував вечір, присвячений творчості Леонтовича і прибрав його ім'я.

У докладах на згаданих вечорах зазначалося, що п'ять років без Леонтовича пройшли під знаком інтенсивної організації музично-творчих сил і відродження української муз. культури. Ці п'ять років дали кілька десятків муз.-співочих організацій, що прибрав ім'я небіжчика. М. Леонтович став патроном київської музпрофшколи і харківського муз.-драм. інституту.

Ф. С.

ТЕАТРИ

Цього року в столиці УСРР функціонують такі театральні заклади: держдрама, державна опера, червонозаводський театр, дитячий держтеатр, музкомедія (читай Оперета), евр. держтеатр і 1 роб. театр Пролеткульту (не професійний). Проти минулих років у Харкові зменшилось театрів на 5. Тепер не функціонують — кол. Гріке, Робочий дім, кол. театр Гротеск, Сарматова й Новий. Можливо тому ми й маємо повні театри глядачів і великі черги біля кіно. Звичайно, в останньому випадку не відкидається також і факт зацікавлення глядача кіно.

Зараз в центрі всього театального життя столиці стоять 2 театри: держдрама і державна опера. Обидва українські, а тому й

обидва цікаві для нас, як творці нової укр. культури.

Розпочавши сезон не досить вдалим „Сорочинським ярмарком“, наша опера за цей час дала такі постановки: „Аїда“, „Князь Ігор“, „Фауст“, „Лебедине озеро“, „Намісто Мадони“, „Долина“, „Севільський циркульник“, не кажучи вже про низку симфонічних концертів, що збирають завжди повний театр глядачів. Сім постановок можуть здатися на перший погляд що до кількості незначними. Проте, коли взяти на увагу високохудожність і нову трактовку більшості з них, а також і те, що всю справу доводиться робити спочатку (починати з переклада опери), то треба констатувати, що успіхи й досягнення держав-

опери величезні. Фактом зацікавлення українською оперою доведено, що для свого дальшого існування вона має міцний ґрунт.

На черзі дня в опері постановка балетмейстера Мойсеїва „Корсар“ при сценічному оформленні художника Анатолія Петрицького. Далі має в постановці режисера Манзія піти опера „Казка про царя Салтана“ (переклад П. Тичини). Що до дальших перспектив, то, коли буде погоджено справу з Курбасом, під його режисурою піде опера „Луїза“. Коли вистачить часу, в постановці Голейзовського піде балет „Йосиф Прекрасний“. Далі в опері відбудеться низка гастрольних виступів — між ними артистів моск. Великого театру Микиші й Лубенцова.

Держдрама ім. Франка до цього часу з нових п'єс поставила: „Пухкий пиріг“, „Комуна в степах“, „Коронний злодій“, „Камінний господар“ і „Мандат“. При великому складі акторів, кількох режисерах — 5 постановок. Звичайно це для держдрами замало, особливо коли порівняти з оперою, де умови праці значно складніші.

Тепер режисер Василько, що вступив постійним режисером, готує до постановки комедію „За двома зайцями“, з новим текстом В. Ярошенка. Одночасно режисер Гнат Юра працює над комедією „Продавці слави“. Далі — режисер моск. Великого театру Лапицький має поставити „Яд“ — Луначарського. Такі перспективи держдрами. З 10 квітня вона виїздить на гастролі до Москви.

Червонозаводський театр, що міститься в кол. Народньому домі, розпочавши сезон „Мандатом“, майже що-тижня дає

нові постановки. При чому, треба відзначити, театру пощастило зібрати добрий колектив і п'єси йдуть з великим матер. і художнім успіхом. На черзі постановка нової п'єси О. Толстого й Щеголева „Азеф“.

Дитячий держтеатр, під керуванням І. Юхименка, цього року цілком перейшов на українську мову. У цьому сезоні пройшли дві цікавих постановки: „Гра в спартака“ і „Тимошева рудня“, а також повторені п'єси минулого сезону. Незабаром театр виїздить на гастролі до Полтави.

Музкомедія або колишня оперета — має свій специфічний репертуар, який по змісту не різниться від минулих років.

У євр. держтеатрі за сезон (до цього часу) було 2 постановки: „Ін брен“ і „Пурім Шпіль“. В роботі: „Шабсе Цві“ і „Цвай кулінемеле“ (2 дурні). Цим сезон і закінчиться.

1-й роб. театр Пролеткульту організації не професійна, складена з пролеткультівського молодняка. Проте, театр дає 3 яскравих постановки, що не були б зайвими і в солідному театрі. У ньому пройшли: „Мандат“, „Пригоди племені Нічевоків“ і „1000000 доларів“. Тепер театр розпочав у спішному порядку українізацію. Надалі всі вистави відбуватимуться укрмовою.

Що до літнього сезону, то в Харкові він обіцяє бути цікавим. Гастролуватимуть: „Березіль“, моск. театр „Комедія“, „Сатира“, театр Грановської, можливо Меєрхольд, не кажучи про низку видатних окремих концертних гастрольорів.

Б. Сіманцев

НА ПОЛТАВЩИНІ

✱ Музичне життя в Кременчуці. На днях відбулися чергові річні загальні збори членів Кременчуцького Державного Хору ім. Лисенка, на яких заслухано й затверджено доклад - відчит про діяльність хору і проведені перевибори Правління й Комісії.

Загальними зборами підкреслено, що коли хор існує 8 років, то необхідно віднести за рахунок ініціаторів хору вільн. художнику П. М. Сапсаю й організ. І. П. Коротя, які невпинно й без перерви працюють на добробут культурної організації — хору ввесь час, а також і того активу, котрий за останній час перебуває в Правлінні.

В склад нового Правління обрані: Коротя І. Н. (Голова хору), Данілевський П. Д., Тов. Голови Дерев'янка І., Сапсай-Черниш О. М., Телевеха А. І., Лісовська О. В. і Вольський Д. С.

Окрфілія Музичного Товариства ім. Леонтовича. На засіданні Окрпавління філії Всеукр. Музичного т-ва ім. Леон-

товича прийнято план роботи, який надіслано Всеукр. Центральн. Правлінням.

Крім того, виділені різні секції філії, в склад котрих увійшли: Хорова секція (яка охоплює місто й село). При цій секції має бути організовано Диригентське Бюро. Музична секція. Оркестрова секція. Цій секції доручена організація симфонічного оркестру при філії, в основу якого увійде симф. оркестр, існуючий при Крем. музичній школі, під керуван. т. Соколова. Клубна секція (клуби м. Кременчуку і сельбуду округи). Теоретична секція і Художня.

Зазначені секції мають охопити всі музичні і взагалі мистецтва гуртки робітничих клубів міста і сельбудів по окрузі, а також втягати в роботу всіх робітників мистецтва.

Організації - колективи, хорові, оркестрові, художн., драмат. й інші можуть вступити членами Окрфілії — як організація - колектив, виділивши від себе представником одного

із його членів - керівника, чи іншого робітника, на якого заповнюється анкети, до котрої додається копія протоколу загальн. зборів орган - колективу про його виділення, як представника від орган - колективу.

* Робітниче-селянський театр в Ромнах. Заснований в м. Ромен робітниче-селянський театр при Окрполітосвіті відкрив свій сезон в жовтні місяці минулого року п'єсою „Комуна в степах“ — м. Куліша. За цей час в театрі пройшли п'єси: — „97“ м. Куліша, „Вій“ в переробці О. Вишні. „За двома зайцями“ в сучасній переробці, „1905 рік“ (Лихоліття) за Г. Хоткевичем в переробці О. Ходимчука та „Овеча криниця“. Готуються до постановки: „Учитель Бубус“, „Брат Наркома“. В репертуар театру включені п'єси: „Мандат“, „Любов і Дим“, „Котловина“, „Гайдамаки“ і „Вирінея“. Головний режисер театру О. Ходимчук. При театрі заснована

драмстудія під керуванням режисера О. Ходимчука, де нарівні з студійцями проходять тренаж і актори. Театр одержує невелику дотацію від місцевого Окрвиконкому. Влітку театр має вирушити в гастрольну подорож по окрузі.

І. Д.

* Ювілей артиста Левицького. 25-го січня в Полтаві в театрі Шевченківців відбулося урочисте святкування 40-літнього ювілею ветерана укр. театру артиста Левицького. У святі взяли участь представники громадських, радянських і професійних організацій. Окрвиконком постановив порушити перед урядом УСРР клопотання про нагороду Левицького званням народнього артиста Республіки. Спілка Робмис постановила клопотатись про зарахування Левицького в герої праці.

КИЇВ

* Державна Антикварна Крамниця. Президія Укрголовнауки визнала за потрібне організувати збирання речей історичного і художнього значіння, щоб провадити боротьбу з приватнім антикварним ринком. У зв'язку з цим передбачається організувати при Укрнауці господарсько-експлуатаційну секцію.

На найближчий час вирішено утворити в м. Києві державну антикварну крамницю. Організувати її доручено історичному музеєві ім. Тараса Шевченка в м. Києві.

* Українська музична газета. Музичне Г-во ім. Леонтовича почало видавати за такою назвою популярну щотижневу музичну газету за редакцією М. Грінченка. Окремий номер коштує 15 коп. Перше число вийшло на початку січня.

* Роковини смерті Шолом-Алейхема. Київ. Відділ нацменшостей при Наросвіті почав підготовку роботи для влаштування вечорів, присвячених десяти роковинам смерті відомого єврейського письменника Шолом-Алейхема. Складено програму вечорів у єврейській трудшколі, в дитячих домах та культурно-освітніх організаціях. Буде видано спеціальний збірник, присвячений пам'яті письменника. У Сквірі, де народився небіжчик, буде поставлено пам'ятника.

* Польський театр у Києві. Оргкомісія розпочала підготовчу роботу до відкриття в Києві польського театру — студії. Питання про асигнування коштів на польський театр піднесено в Наркомосі.

ОДЕСА

* Одеський держтеатр. Вистави Одеського Держтеатра користуються величезним успіхом і майже щодня дають аншлаги. З великим успіхом пройшла постановка режисера Василька „За двома зайцями“. На черзі постановка „Натусь“ Винниченка та „Мазепа-паж“ Словацького (обидві постановки проходні). Прем'єрою під режисурою М. Терещенка піде нова п'єса Стабового „Петлюріяда“, трагікомедія на 5 дій (Стабовий, автор фільми „Пілсудський купив Петлюру“).

* Організація укр. нар. університету в Одесі. Окркомісія українізації зараз розробляє план організації в Одесі українського народнього університету. Слухачів буде добрано з робітників та трудящої інтелігенції. Курс навчання розраховано на два роки.

При університеті думка організувати факультети: біологічний, математичний, соціально-політичний, природничий та літературний. Уже назначено склад лекторів.

РСФРР

МОСКВА

✿ Конкурс наукових праць. На 1926 рік Наркомос призначив 16 премій для наукових праць. Премії будуть видавати не тільки за праці в галузі теоретичних знань, але й за винаходи й удосконалення наукових приладь. Перша премія ім. Леніна в 1000 карб. — за праці в галузі громадських наук. Наукових праць, що складені до революційного часу, конкурс розглядати не буде. Розглядаючи праці, конкурс даватиме перевагу тим працям, що міцно зв'язані з сучасними потребами Союзу. Останній термін подавання праць установлено на 15 червня.

✿ Спілка селянських письменників. Підсумки за 1923 рік. Спілку селянських письменників організовано 1921 року реорганізацією Суриківського гуртка. На 1-ше січня 1926 р. спілка нараховує в своїх рядах біля 750 членів. На місцях спілка має 23 провінціальних відділів; тепер організовано відділ навіть в Узбекистані.

З часу свого існування спілка проробила велику роботу, що виявилось перш за все

в допомозі молодому селянському письменникові. За минулий рік розглянуто понад 4.500 рукописів.

Спілка, вкупі з пролетарськими й лівими радянськими письменниками, взяла участь в організації всесоюзної асоціації радянських письменників, літературного фонду радянських письменників (Пролітфонд) і місцькому письменників.

Спілка випустила минулого року шість видань з загальним тиражем 30.000 примірників. Спілка видає також журнал „Жернов“, що обслуговує молодого селянського письменника.

Крім цього, спілка провадить значну роботу, улаштовуючи вечори самокритики (вітїрки), що на них протягом минулого року прочитано й обговорено в товариському колі понад 130 творів.

✿ Товариство „Любителів Російської словесности“ вибрало почесним своїм членом Р. Ролана з приводу його 60-літнього ювілея.

ЛЕНІНГРАД

(Допис)

Після літньої перерви, про яку згадувалось в числі 6—7 „Черв. Шл.“, знов розпочало свою діяльність т-во дослідників української історії, літератури та мови. На зборах т-ва заслухано доповіді акад. В. М. Перетца: „Тестамент Василя царя Грецького в українськ. перекладі“ і „Вірші Харківського вченого Онуфрія кінця XVII початку XVIII в.“, Ів. Ф. Рибаківа: „З матеріалів освідом. відділу Полтавськ. губ. старости“ і „Повстання Чернігівського полку (пам'яті декабристів)“, Д. Ів. Абрамовича: „Загадкове свідцтво про переклад душеполезної історії Варлаама і Іоасафа з індійської мови на грецьку“, І. С. Абрамова — „Народне тлумачення снів“, А. І. Лященко „Творчість Афанасьєва-Чужбинського“ (з приводу 50-ліття з дня смерті) й інші. Було переведено теж і деяку організаційну роботу. Так, на одному із своїх засідань т-во ухвалило: в справі вивчення культурного минулого українськ. народу т-во в Ленінградських умовах має змогу й повинне використати наук. джерела, які зберігаються в численних музеях і книгозбірнях, а що до сучасної укр. культури, то т-во особливу увагу повинне звернути на дослідження в етнографічному відношенні українськ. насе-

лення в СРСР (за межами УСРР), про які зараз немає відповідних наук. даних. Згодом в президію т-ва було подано Б. Ю. Крижановським (зав. укр. філією етновід. Руськ. музею), і К. Г. Ч-ком докладну записку про необхідність, для переведення в життя вказаної постанови, утворення етнограф. секції при т-ві. Секцію утворено. В склад етносекції зі складу членів т-ва ввійшли: Б. Ю. Крижановський, Б. Л. Богаєвський, П. П. Потоцький, І. С. Абрамов і К. Ч-к. На чолі секції стоїть Б. Ю. Крижановський. Закликано до роботи й членів укр. секції (студ. об'єднання б. Геогр. Інституту) і приступлено до вивчення літератури про укр. колонії (А. С. Бешкович). 15/16 року на зборах т-ва заслухано доповідь Б. Ю. Крижановського: „Нова етнографічна мапа України“ і М. О. Фріде: „Гончарство на Поділлі“.

Матеріальні кошти т-ва — членські внески його членів. Більшість членів працює в різних наук. і державн. установах, і лише меншість своєю офіційну службову працю може ув'язати з роботою т-ва. Це відбивається і на діяльності членів і на кількості осіб на зборах т-ва. Відвідує засідання т-ва, гол. чином, певний гурток (10—12 чоловіка), з акад. В. М. Перетцем на чолі. Цей гурток

і єсть актив т-ва, і ним опрeдiлюється сучасна робота т-ва. Головне завдання етнографічної секції — дослідча робота.

Біжучого року вона збирається надіслати експедиційні гуртки (в складі хоча-б 2—3 осіб кожний) на Далекий Схід, Туркестан, Кубань. Підготовчу роботу в цій справі вже розпочато й бажаючі поїхати в зазначені країни єсть. На перешкодi лише відсутність коштів. Від них в певній мірі залежить успіх роботи етносекції і т-ва в цілому.

У Ленінграді — академічному центрі, де, не дивлячись на здвиг жовтня, й до цього часу чимало старих вчених зберігає старі погляди на „Малоросію“, як „Юг Росії“, і культурно-національне відродження цього „Юга“ вважає штучним вигвором сільськ. учителів і явищем тимчасовим (проф. Берг, проф. Богораз), сам факт існування українського наукового т-ва має вже безперечно велике позитивне значіння. Українського об'єднання, яке-б скупчувало навколо себе і ту студентську революційну молодь, що вчиться в численних ВУЗ'ах великого міста, зараз немає.

І колиб т-во могло вжити певні заходи й об'єднати хоча-б частину цієї молоді і своєю діяльністю допомогти їй в її майбутній культурно-просвітній роботі в УСРР, то практичне значіння т-ва ще збільшилось-би.

На перешкодi тут виключно науковий характер діяльності т-ва, яке не може задовольнити практично-життєвих потреб більшості студ. молоді.

Заходи-ж українськ. рев. студентства що до національно-культурного об'єднання не дали до цього часу певних наслідків. Про укр. вечори, які організовані були 1923—24 р.р. в деяких ВУЗ'ах і які свідчили про деяке життя укр. студентства, зараз не чути. Студентів же українців є тут чимало, а тому ще й є надії на його об'єднання...

Існує до усього часу укр. театр зі своїм переважно старим репертуаром: „Сватання на Гончарівці“, „Кум мірошник або сатана в бочці“, „Вій“ і т. ин.

17/1 б. р. в Державній Капелі відбудеться вечір „Пісень України“ (Лисенко, Степовий, Леонтович), але виконувати їх буде державн. хор (Климов) і це свідчить вже не про укр. культурне життя в Ленінграді, а про певний інтерес до української пісні ленінградських громадян.

К. Червяк

* Ермітаж видав розкішно ілюстровані каталоги виставки різної кости й каталог виставки Ермітажа французькою мовою. Найближчого часу буде виданий каталог виставки монет усього світу.

* Академія Наук одержала подарунок від невідомого американця 200 дія-позитивів, що знайомлять із працею Мовльд-Вільстонської обсерваторії у Каліфорнії.

У Ленінграді відкрито новий музей прикладного мистецтва „Общества Поощрения Художеств“. У музеї є також цікаві колекції історичних речей, речей релігійного культу й т. ин.

ЗАХІДНЯ ЕВРОПА

* Ювілей Р. Ролана. На цих днях відбувається 60-літній ювілей відомого письменника-паціфіста, автора „Жана Кристофа“ і „Коля Бреньона“ — Ромен Ролана.

* Виставка „Товариства незалежних мистців“. В Парижі у „Великому Палаці“ з 10 лютого до 20 березня ц. р. відбудеться виставка „Товариства незалежних мистців“, яка має виявити творчість мистців, що були членами товариства напротязі 30 років: 1884—1914 р.р. Кожному членові дано право подати до виставки 6 робіт, з яких 4 повинні бути зроблені до 1914 року.

Значну частину виставки буде призначено для робіт членів-небіжчиків: Поля Сезана, Г. Є. Кроса, Максима Мофра, Мільсандро, Генрі Море, Модільяні, Ренодо, Русо, Оділона Регона, Сера, Тулуз-Лотрека, Ван Гога. На чолі комітету по влаштуванню виставки стоять Клод Моне, Поль Леон, та Поль Сіньяк.

* Виставка творів Максима Мофра. У Парижі одкрито виставку кар-

тин відомого майстра-імпресіоніста Максима Мофра, що народився в 1861 р. і вмер в 1918 р. На виставці понад 100 картин.

* Список нагород паризької міжнародної виставки декоративного мистецтва. Адміністрація офіційних видань французького уряду випустила на продаж список нагород, виданих журі паризької міжнародної виставки декоративних мистецтв, що відбулася минулого року. Список коштує 3 франки. Набути його можна по такій адресі: Administration des journaux officiels 31. Quai Voltaire Paris VI.

* Міжнародній з'їзд акторів. Бюро в справі скликання міжнародного з'їзду акторів, що міститься у Відні, вирішило скликати його на весну 1926 р. На цьому з'їзді буде утворено акторський інтернаціонал. Таким чином має організуватись об'єднання, що вперше охопить робітників мистецтва у світовому масштабі. До цього часу є лише — інтернаціонал музикантів у Газі та інтернаціонал робітників цирку, естради й вар'єте у Брукселі.

АМЕРИКА

✱ Гартованська вечірка пам'яті Василя Блакитного. Шоста гартованська вечірка, присвячена пам'яті основоположника „Гарту“, В. Блакитного (В. Еллана), що відбулася дня 8 січня ц. р. у Веніпегу, мала трохи відмінний характер від попередніх. Передусім — це було жалібне зібрання з приводу смерті — не тільки першого українського пролетарського поета, але й — політичного діяча, визначного громадянина Рад. України, члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та головного редактора органу ВУЦБК'у, „Вісти“.

На вечірці дано доклад-характеристику літературної творчості В. Еллана та висвітлено його ролю в розвитку української пролетарської літератури. При тім доклад перемішано многими цитатами з творів покійного. Доклад був даний т. Тарновським. Знова т. Задунайський дав доклад, характеризуючи політичну діяльність В. Блакитного в революції та його ролю при зміцненні Ком.

Партії (б.) України через прилучення лівого крила Партії Соц. Рев. до К. П. (б.) У.

Окрім цього було зачитано (т. Задунайським) один прозовий твір В. Еллана, а дальше слідували присвяти В. Блакитному, спомини і т. и. Тов. Добровольський зачитав некролог Остапа Вишні з приводу смерті Блакитного, т-ка М. Вірляна прочитала вірш В. Сюзюри „Дорогому товаришу Блакитному“, тов. Тарновський відчитав свої вірші, присвячені також В. Блакитному, а т. Задунайський на закінчення прочитав спомин-характеристику Еллана, написану М. Хвильовим п. н. „Поет - Комунар“. Відтак виголосив кінцеве слово і на тім закінчилася ця жалібна вечірка.

Присутні всі були в дуже поважнім настрої.

✱ Вистава Архипенка. В Нью-Йорку зачалася дня 9 січня вистава відомого на весь світ українського різб'яра Олександра Архипенка. Вистава буде отворена для публіки до 30 січня включно в галеріях Райнгардта.

Бібліографія

Гнат Хоткевич — „Спогади з революції 1905 р.

Автор спогадів — Гнат Хоткевич — визначний у свої часи український культурник, письменник, поет, драматург, знавець української музики, — 1905 року був головою „Временного Железнодорожного Комітета“ Харково-Никол. залізниці.

Але хоч спогади Гната Хоткевича й є живі спогади самовидця й учасника революційних подій 1905 року, ми помилилися - б, коли - б поставили до них ті вимоги, які ставимо до історичних матеріалів, витримано розроблених під марксистським кутом зору, з в'ясненням соціально-економічних сил, що утворювали події, з певним освітленням ролі того чи іншого чинника революції.

Для історика-марксиста спогади ці є матеріалом сировим, і, до певної міри погоджуємося з автором, — документальним.

Але, вживаючи останнього виразу, ми вкладаємо в нього значіння не тільки „документальности“ формальної, паперової або речової — „з шворкою й печаткою“, але й документальности громадсько-психологічної. Це — свідоцтво про певний світогляд, певний суспільний вантаж, певну громадську психологію і її еволюцію в процесі подій, — як у самого автора спогадів, так і в тієї громадської групи, що її ролю і участь у революції висвітлюють спогади.

Це — суспільно-психологічний документ, якого значіння для дослідувача історика і для радянського читача взагалі не менш важливе, ніж документи речеві й писані.

*

Коли ми підходимо зосібна до історії революційних подій 1905 року, ми натикаємося на низку соціальних шарів, які тою чи іншою стороною брали участь у революції, відіграючи в ній позитивну чи негативну ролю.

Між тими шарами, — принаймні, на поверховий погляд, та й у пам'яті сучасників, не малу ролю буцім відігравала службова ліберально-радикальна інтелігенція.

Щоб збагнути, як дивилося на цю ролю широке суспільство, досить згадати хоч - би популярність „Союза Союзів“, що охоплював під досить невиразними й загальними, але зовнішньо-революційними гаслами — безліч інтелігентських об'єднань того часу, — учителів, лікарів, інженерів, урядовців, то-що.

Пізніше, в процесі революції, і суто-інтелігентські класово-мішані спілки і їх загальне об'єднання виявили себе буйним і пишним пустоцвітом, що, як швидко зацвів, так ще швидше обсилав свої барвисті пелюстки під лютим подихом столи, пінської реакції.

Але під самий час революції 1905 року, — особливо в коротку післяжовтневу добу, і інтелігентські спілки, і ймення, і невиразно-революційні гасла — для масового, революційного, з дулею в кишені, обивателя — були популярніші за ґрунтовну, міцну, революційно-витриману й революційно-живучу роботу соціал-демократії.

І от, щоб краще збагнути суть цього інтелігентсько-обивательського попутництва в революції, щоб з'ясувати собі конкретніше причини його швидкого занепаду в часи реакції, треба документів не тільки „безсторонніх“, речевих, але й психологічних; і їх, на жаль, серед наших історичних матеріалів є небагато.

А проте такі документи дають матеріал для обліку настроїв, дають групові й соціальні риси учасників, що займають своє місце — у активі чи пасиві — першої революції.

Тим більш такого всебічного документального матеріалу потребують події, що відбувалися двадцять років тому.

Уже тепер широкий загальний уявляє собі живо ні умов, ні суспільних взаємин ні характерних рис того чи іншого громадського кола тих часів.

Жовтнева революція і громадська війна знесли підвалини тієї-будови, в якій століттями виховувався середній громадянин царської Росії, залежний і затурканий, злишку незадоволений, боязкий протестант. Може тепер і впевнений „обиватель“, що й сам себе за такого вважає, що може навіть зітхати за „спокоем“ і „налагодженістю“ передреволюційних часів, коли „кожен віл знав своє стійло“, — то й той самий „обиватель“ не впізнав би себе, якби йому показати його портрета двадцять років тому. Бо несвідомо для самого себе він дуже змінився за останніх вісім років.

Нині, коли пересічний службовець, хоч за чужим приводом та ініціативою, є членом професійної спілки; користується з тих забезпечень, що вона дає; бере участь у зборах, і навіть дрібненьким власним інтересам вивчився надавати громадського колориту, — йому тяжко уявити ті обставини, коли „всяк сверчок знав свой шесток“, коли все життя його залежало від особистої ласки, притом і навіть від геморою того, хто — над ним зверху.

А тим часом все злиденне життя дрібного буржуа інтелігента було просякнуте психологією, що виробилася в умовах „згинання на билиночку“ та „простиання на рядиночку“, і з цією психологією він мусів вступити в революцію, коли вона його настигла.

От цієї громадської психології, цих характерних рис і відтінків певного громадського шару з минулої історичної доби тим більш не знає й не розуміє сучасне покоління, що зросло й виховалося вже в інших умовах.

І саме такі особливості — особливості більш документального матеріалу з громадської психології того часу, ніж історичного твору, мають спогади Гната Хоткевича.

Автор спогадів — не історик, не марксист, не став він таким і донині. Він — учасник подій і художник. Бачить і списує, подекуди живо, образowo й художньо, він тільки те, що відбувається на його очах, або в чому сам бере участь, подаючи цілком і ті документальні дані, які йому були приступні: це, здебільшого, звіти, накази, то — що, з харківських легальних газет того часу — ліберальних і урядових. Навіть легальна робітничая преса того часу не відбилася в матеріалах спогадів.

Оскільки автор не революціонер і не історик революції — видно вже з того, що ніде в своїх спогадах він не вбачає ні головного чинника революції — пролетаріату, ні навіть самого процесу революції.

Колом його організаційної роботи і спостережень є переважно коло залізничних службовців, — ще й до того тільки „свої“, „Харьково-Николаевської“ залізниці; та й тут на передньому плані стоять постаті й інтереси вищих сил управленського чиновництва, „робітників рахівниці“, а десь ззаду навіть не вимальовуються, а тільки вгадуються, під тим самим титлом „служащих“, — залізничні робітники.

Революція в спогадах — це „стихія“.

Ні причини, ні процеси її авторові й його колу невідомі.

Навіть становлячись з гострою іронією до „чиновницького гнійничка“, до „здушною загально-чиновницької атмосфери“, якою густо насичена була кожна бюрократична інституція царських часів, автор, — а його оточення й поготів — не знали про ті революційні процеси, які давно вже відбувалися в глибині робітничих мас. І революційний вибух авторові здається цілком несподіваною „метаморфозою“ (стор. 1).

Про революційні події він знає тільки з легальних газет, і його міркування й тон викладу часто й густо відбивають впливи не тільки ліберальної, але й реакційної ходової преси.

Слідом за легальною пресою, йому здається після 9:22 січня 1905 року, що „хвиля стихає“.

Як стихію („пожар перекинувся“) означає автор і той страйковий рух у вищих школах, яким реагувало студентство на розстріл 9 січня, і знову таки не наводить ніяких навіть гадок за процеси, що той рух викликали.

Иноді іронією віддає відношення автора до дрібного змісту і дрібничкових форм, яких набувала луна революції, докотившись до затишку канцелярій. Але й з цієї іронії автор не робить позитивних висновків. Та й не завжди на таку адресу звертає автор свій критичний інстинкт: часто й густо — іронія його зовсім недоречна і викриває знову таки тільки типово-обивательську, характерну для інтелігентно-службовецьких кол тих часів несвідомість в політичному житті й справах.

Таким є іронічне відношення до обрання делегатів Всеросійського Залізничного Союзу.

Саме слово „делегати“ автор бере в лапки, повторюючи при цьому безпідставну, явно канцелярійно - чиновницького походження думку, що „делегати сами себе вибрали“ (25 стор.). Взагалі, усяка ознака політичної чи громадської активності у спогадах береться в зневажливі лапки: „винесли резолюцію“, „проголосували“ (стор. 55).

Але ще більше цей обивательський склад думки виявляється в тім, як ставиться автор до політичних партій. Партії здаються йому чимось шкідливим, що тільки заважає „роботі“.

Авторові здається, що „кожен гурток людей називався партією“, і це міркування він відносить не до справжніх курйозів, на зразок „партії маріупольських греків“, яка виникла була колись на протязі революції, а таки до політичних партій взагалі.

Зокрема за соціал - демократію, що провадила робітничу організацію в Харкові з 90 - х років минулого століття, що на початку 900 - х років вже мала широкий організаційний вплив на робітничу масу в Харкові й на Люботині, що революційною, більшовицькою своєю частиною вже в січні 1905 року надавала політичного змісту страйкам харківських робітників; що керувала низкою страйків починаючи з першотравневого, що мала організацію у війську, і що, нарешті, обхопила своїм ідеологічним впливом харківське робітництво, — то за її активну роль у спогадах немає нічого сінько.

Не зупиняючись докладно на справжній ролі соціал - демократії в робітничій організації і революційному русі в Харкові й на залізницях, ми пропонуємо читачеві ст. т. Крамера „Очерк революционного рабочего движения в Харькове в 1905 г.“ („1905 год в Харькове“ Збірник 1 - й Вид. „Пролетарій“ 1925 р.), а також спогади й нариси, що були вміщені в ч. 1 за 1924 р. та 3 - му за 1925 р. „Летописи Революції“.

А тепер повернемося до характерних рис з даних спогадів.

Політичні гасла партії автор збуває зневажливою фразою: „Голосні формули“, а в чому зміст цих формул, може в них що й путнього було, — автор цим питанням не цікавиться, цураючись „політики“.

В деяких місцях бренть досада на „соціал - демократів“; наприклад — за те, що на похоронах жертв розстрілу на Павловській площі вони розподілили виступи промовців і не дали авторові можливості виступити, „як людині“.

Таке саме досадливо - нетямуче відношення і до організаційної ролі соціал - демократії на Харківсько - Севастопільській залізниці; ваги й мети партійного керівництва автор, очевидно, не розуміє.

Взагалі й відношення до маси („товпа“ — слово, що в спогадах трапляється дуже часто і завжди з відтінком зневаги і до незрозумілого змісту революції, і до гасел її) — в спогадах типово - обивательське; ледве чи не найкраще характеризується воно такою обмовкою:

„На трибуну скочив якийсь єврей (?) і прокричав: „Товариші, ми не сміємо сидіти тут, коли наших товаришів“ і т. д. (55 стор.).

Зміст революції, її сили, чергові завдання тодішні неясні ні масі службовців, ні авторові; їх несе стихія, і це яскраво відбивається в спогадах.

Дуже характерною рисою випинається в спогадах боязке й вороже відношення урядовців і самого автора спогадів до всякої „політики“, і поруч того — інстинктивне бажання звернути стихію в річище „економізму“.

Забезпечений урядовець з одного боку досить зневажливо ставиться до нудних і непотрібних йому реальних економічних вимог „меншої“ сірої братії. Навіть, оклавши сам телеграфістам „петицію“ про поліпшення умов праці, автор про наслідки її згадує спогорда:

„Телеграфісти виграли пару карбованців підвищення платні, як у сь там одіж, „квартирныє“ і ще не пам'ятаю що“ (стор. 6).

Але з другого боку, коли настрої маси, під впливом подій навколо, становить справу на роздоріжжя між економічним „крохоборчеством“ і загально - політичними вимогами, симпатії чиновницького кола — і автора спогадів з ним — відразу й рішуче (хоч і несвідомо, бо ні з чого не видно, щоб автор був знайомий з „легальними марксистами“ або з проектами Шаєвича й Зубатова) схиляються на бік „економізму“ й дрібної цехівщини, та ще й з ясно визначеним елементом наївної демагогії:

Мені ясно було — пише автор, — що викрикнувши (!) політичну формулу, використовуючи зібрання, мітинги і т. д. в цілях партійно-політичних, — ту верству, серед котрої я жив, подвигнути вперед було не можна. А от шляхом боротьби за свої права з дрібними дозами політичних домагань можна було дивинути 15.000 люда на акт величезної політичної вартости — залізничий страйк. І, наприклад, удачу всіх наших розпочинів, широку популярність нашого комітету я приписую тому, що ми робили виключно, так-би сказати, на залізничному ґрунті (стор. 7).

Навіть розв'язуючи питання про те, щоб пристати до великого жовтневого страйку, службовці, під проводом автора, в свою резолюцію

„не вставляли політичних гасел того часу, „Учредительного Собрания“, чотирьохчленової формули, то - що.“

Але що - ж то була за „робота“, що їй так заваждали політичні „гучні формули“, соціал - демократи, то - що, але яка, на думку автора і його кола, давала зразок „найкращої організації“?

Перш за все — вироблення економічної петиції до „начальства“, в справі про пенсійну касу. Подробницям цієї петиційної епопеї автор надає такої великої уваги, що ще й досі полемізує з якимось чорносотенцем Тетериним, величає іронічно „славетнім“ якогось інженера Розанова і т. д.

І з дуже характерною зневагою автор згадує про якогось товариша, котрий

„з природнім йому патосом над одним з найбільш „шкурних“ пунктів нараз ні з того, ні з цього прокричав щось в роді: „Коли вся Росія домагається установчих зборів на основі а b c d (!) голосування — стидно сидіти й потитися над питаннями шкурної вартости“ і т. д.

Автор не дає навіть ніякої цівнішої примітки до цього характерного міркування, хоч революція давно вже переконала увесь світ, що рація була безумовно на боці товариша „з природнім патосом“.

Багато ваги й уваги спогади надають перипетіям вироблення й подачі „петиції“ до начальства і тим мудро - конституційним хитрощам, яких вживали чиновники в зносинах з старшим начальником дороги.

Тут для оцінки й обліку цієї злиденної „сили“ характерне все:

і те, як кандидати відмовлялися від участі в делегації: в того — „жінка й діти“, той від'їждить з міста і вже навіть „сховав сюртука на дно валізи“;

і те, що й сам автор, кепкуючи з чиновницького боягузтва все таки з щирим захопленням зве „одчайдухом“ сміливця, що згодився йти з ним у делегації до начальства;

і та докладність і серйозність, з якою розповідають спогади про хитро - мудрі заходи убогої чиновницької опозиції, що, як здається авторові, „побила начальство на його - ж бюрократизмі.“

Що - ж становило зміст „роботи“?

Це попервах цілком не ясно було ні управленській масі, ні авторові.

„Перед нами вже цілком ясно стояла ціль — гуртуватися, набирати якомога більш людей, щось робити...“

Але — що - ж саме?

„Гімназія для дітей залізничників“...

„Потім виникла ідея залізничного клубу“...

... кімнату, до якої можна було - б прийти прочитати газету (23 стор.)

Цій „ідеї“, смішно дрібязковій на тлі революційних подій, автор надає занадто багато уваги, так само, як і відомчій цехівщині в змаганнях про представництво між „ніколаєвцями“ та „севастопільцями“.

Звичайно, нічого в собі революційного не мають, але дуже характерні перипетії цих змагань, це тикання зосліпу по кутках інтелігентних людей без класового

почуття, без революційної свідомости, без партійного керівництва. Як на дуже типовий зразок змісту цих змагань, можна вказати на суперечки про те, чи допустити на збори . . . представників преси (їх кінець кінцем так таки й не допустили).

Період великого жовтневого страйку відбивається в спогадах лише зі згадок тогочасних легальних газет.

Ні причини, ні мета, ні гасла страйку в спогадах не висвітлені.

„Загальний страйк був більший розуміння усіх нас“ (стор. 50).

Коли про це свідчить голова залізничного комітету, то можна уявити собі рівень свідомости службовецької маси!

А провідники управленського „руху“ йдуть за хвилию стихії.

„Я мушу щось робити“ . . . (50 стор.).

„Великими літерами пишу якусь прокламацію“ . . . (50 стор.).

„Що таке був наш страйк — ми й сами не знали“ . . . (55 стор.).

„Він прийшов до нас невідомо звідки“ (51 стор.).

. . . Треба установити хоч *post factum* причину страйку, а також знайти його ціль“ . . . (51 стор.).

. . . Треба чимсь зв'язати страйк, і то чимсь реальним, а тим ніяк не могли бути абстрактні (!) загально-політичні формули, котрих не розуміло 99%. Ради цих формул залізничний служачий ще не піде на безробіття, не наразить на голодівлю свої сім'ї“ (55 стор.).

Це говориться в той час, як і мета, і зміст загального політичного жовтневого страйку були добре відомі і робітничій масі, і її проводиреві — революційній соціал-демократії, і класовому органі керівництва рухом — радам робітничих депутатів, що виникали по всіх робітничих центрах і, мимо бажання поміркованих елементів, набирали керівничих функцій.

Дуже характерною для цієї хвостової „на волю богу“ позиції є й така типово-чиновницька гадка проводирів управленського страйку:

„ . . . В резолюції стояло — трьохденний страйк. Ми не знали, що страйкуватимемо два тижні, а думалося так, що три дні то вже витримають і опортуністи, а за цей час багато води утече“ . . . (56 стор.).

Таких місць багато в книжці. Цитувати їх усі було - б зайво: важливий є їх загальний дух, характерний для цілого громадського пропарку, та ще такого, котрому й досі деякі уламки дрібно-буржуазного ідеалізму надають майже містичної ваги, як „лабораторії ідеологічного проводирства“ для „товпи“.

З цього - ж загального духу випливає й безліч иноді досить наївних ліричних міркувань, і висовування на перший план особистої ролі, особистого впливу тієї чи іншої людини і найбільше самого автора, і та увага, яку віддає автор пригодам і стражданям людей з кола „чистої публіки“ (вбитий адвокат у Москві, то що).

Звичайна річ, що там, де спогади виходять за межі списування того, що автор бачить, нічого й вимагати від них вірного історичного підходу, певних оцінок і навіть вірного викладу фактів, яких автор не бачив сам.

Спогади позбавлені навіть елементарно-необхідного історичного тла. Немає, наприклад, і згадки про російсько-японську війну. Немає й натяку на класову боротьбу й робітничий рух. Немає, як ми вже згадували, нічого про роль партії в робітничій організації і в керівництві рухом, про січневий й лютневий страйки на паровозо-будівничому заводі, на заводах і фабриках Трепке, Гельферіх - Саде, Мельгозе, Гофмана, Беркенгейма, канатній та багатьох інших і навіть на залізниці (Харьк. - Севаст.). Немає нічого про червневий страйк, про боротьбу, зв'язану з Булігінською думою і т. д.

Там, де говориться про страйк на залізниці, авторові, не зв'язаному з його дійсними силами, здається, що страйк виник виключно на його телеграму. (105 ст.).

Міркуючи про наслідки московського повстання, автор договорюється навіть до таких думок:

Дубасов не мав війська. Якби воно у нього було, може не дійшло - б (!?) до такого звірства та одичілости.

... не сила правительства поборолa російську революцію, а жорстокість і варварство.

Дійсна сила великодушна й розумна ... і т. д., і т. д. (стор. 148).

Авторові здається, що Петербург „зрадив“, не підтримавши московського збройного повстання, а тим часом і згадки немає в його про те, що діялося в Петербурзі в грудні. Це через те, що автор нічого не бачив, окрім управління залізниць, і навіть Петербург уявляє собі не робітничим центром, а виключно „чиновним“ осередком, так само, як Москву — осередком церков, монастирів і „чорної сотні“ (стор. 145).

З вражіннь від московського повстання, якого автор був свідком, йому здається, що підчас утихомирення гинули переважно „невинні“ (тоб - то — не дружинники). А проте це ніяк не відповідає історичній дійсності: таку думку ширила у свій час якраз ліберальна преса, бо цим хотіла підкреслити з свого конституційного погляду „помилки“ уряду.

І знову — таких місць у спогадах дуже багато: коли автор підходить до власних оцінок, ті оцінки не мають ніякої позитивної вартости.

Але в спогадах і вони цінні, знову таки, як громадсько-психологічний документ.

Взагалі у великій частині своїй спогади подають гарно, живо й подекуди художньо викладені зовнішні вражіння сучасника з жовтневих подій у Харкові і грудневого повстання в Москві;

вони поповнюють деякими цікавими фактами відомості про люботинський з'їзд залізничників;

дають цікаві, подекуди дуже влучні характеристики низки випадкових, винесених хвилию діячів того часу (інж. Кирета та инш.);

подають цікавий добір повідомлень тогочасної легальної преси про революційні події в Харкові й Москві.

Вони дають вірні художні риси відношення селянства до революції, як воно виявлялося в Люботині підчас з'їзду.

І з другого боку — самим оточенням, серед якого працював автор і участь якого в революції спогади охоплюють, а також методами авторського підходу, твір являє собою, як ми й завважали спочатку, цікавий і яскравий своєю щирістю сировий соціально-психологічний документ.

Він об'єктивно ілюструє злиденність тієї ролі в революції, яку відігравала одірвана від робітничої маси, більш менш забезпечена матеріально службова інтелігенція, і стає за наочний доказ того, оскільки бутафорійною й безпідставною є та роля, що їй надають цим колам ідеологи дрібної буржуазії.

Навіть цей бік спогадів — документ обивательського хвостизму і обивательського імпресіонізму, — має своє значіння, як матеріал для обліку сил і можливостей буржуазної контр-революції й пролетарської революції.

Мик. Новицький

А. Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. Відбитка із т. XXIX „Известий отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук“, стор. 254 — 288, Ленінград, 1925 р.

Праця А. Лященка дає цікавий матеріал з питання про взаємовідносини і взаємні впливи нашого старовинного літопису й ісландських саг. Автор підкреслює вплив саги про Орвар-Одда на наше літописне оповідання про Олега й особливо на подробиці його смерті. Доти, доки автор стоїть на чисто літературному ґрунті, з ним можна погодитись, але автор далі робить спробу історичних висновків із цього: так він гадає, що Олег і Одд — одна історична особа і що наш Олег родився в Норвегії і там і помер. Сучасний стан історичних знань не дозволяє згодитись з такими необґрунтованими висновками автора, — між иншим він зовсім ігнорує

відоме нове джерело про Олега, яке відкрив др. Шехтер, а також ті звязки Руси з Хаазарією й Сходом, яких ніяк не можна обминути, при з'ясуванні напівлегендарної постати Олега, яко історичного діяча. Очевидно, на збудування нашої літописної фігури Олега мали вплив головним чином два історичних явища: з одного боку ісландські саги, а з другого — далекі літописцеві, але дійсні події взаємовідносин тодішніх князів Руси зі Сходом, — і останнє для історика мусить переважувати, коли він візьметься говорити про дійсне історичне оточення й обставини життя такого князя, яким був Олег. Не слід мішати тут двох моментів — історії літературних впливів на нашого літописця кінця XI — початку XII в. й спроби встановити дійсний історичний факт, — для чого не досить лише з'ясувати історію походження літописного тексту про цей факт. В цьому основна помилка А. Ляценка.

Волод. Пархоменко

Инж. Г. Берштейн. Керамика. Методкомом Наркомпроса допущено в качестве учебника в профшколах и школах фабрично-заводского типа. ГИУ. 1925. Ст. 110, 38 рис. в тексте. Ц. 55 к. т. 5000.

Автор очевидно, інженер практик. Частина його книжки, присвячена техніці сучасного машинового керамічного виробництва, що до змісту не викликає ніяких серйозних заперечень і зауважень. Спочатку він дає опис сировини, що вживається в керамічному виробництві, зазначає місця, де заложено найцінніші поклади глини на Волині, Чернігівщині і т. д. Далі знайомить з принципами класифікації глини та засобами їх аналізувати, підкреслюючи, що на багатьох наших навіть значних заводах немає лабораторій і це дуже гальмує розвиток виробництва, підтримує рутинерство, обплутує його „секретами“. Коротко схарактеризувавши засоби попереднього підготування сировини, автор знайомить з виробництвом простого товару — цегли й дахівки, особливу увагу віддаючи випалюванню в печах різних систем.

В другім розділі мова йде про виробництво фаянсу: виготовлення маси, формування на крузі — ручне й за допомогою шаблонів та машинове, випалювання, паливо й фарби — хемічний склад їх, рецепти, засоби накладання. Тут автор знову вертається до питання про потребу в лабораторіях на заводах. Третій, може, надто вже короткий, розділ трактує про порцеляну. Після цього подано короткі відомості про найнебезпечніші для здоров'я робітників моменти в керамічному виробництві.

Далі йде начерк про стан скляної, фаянсової та порцелянової промисловости в УСРР. Він цікавий сам від себе і безперечно його з користю прочитає учень профшколи, але шкода, що він механічно пришитий до книжки. Автор не потрудився припасувати й звязати цей написаний зовсім з иншого приводу і для иншої мети начерк із загальним планом книжки і зовсім недоречно передрукував тут відомості про скляну промисловість взагалі і про кожний завод зокрема. Можна зазначити також недостатнє обґрунтування економічних причин розвитку фабричної керамічної промисловости на Волині.

Закінчено книжку списочком „Літератури з кераміки“. Не можна визнати, що цей список задовольняє цілком. В ньому подано 12 назв. З зазначених книжок найновіша 1902 р. Майже всі вони тепер — бібліографічний паритет, і той, хто захотів би „ближе ознакомяться с керамикой вообще“, може подумати, що пізніш і не виходило нічого вартого уваги. Уся доволі багата й иноді цінна література останніх літ, на жаль, лишилась по-за полем зору автора.

Зрештою з обговореної частини книжки виявляється, що автор — доволі слабкий педагог. Основна хиба його книжки, як підручника, брак системи у викладі, відсутність чіткого плану у розподілі матеріялу. Автор, наприклад, цілком слушно вважав за потрібне подати коротенькі відомості про народню кустарну кераміку (ст. 45—46), але їх він чомусь заховав у розділ про фаянс, хоч у нього є спеціальний розділ „Керамика СССР“. Відомості геологічні цілком несподівано і недоречно уміщено у начерк „Стан скляної, порцелянової та фаянсової промисловости в УСРР,“ коли їм місце в розділі про сировину. Цілком незрозуміло також, чому автор відомості про печі різних систем і про різні ґатунки палива розірвав і дані про паливо втиснув в розділ про виробництво фаянс-порцеляни.

Кераміка не тільки одно з найстарших і найпоширеніших технічних досягнень людства, але на 90% є художнім виробництвом. Це ясно авторові нашої книжки. „Не тільки робітники — пише він — але й майстри „имеют очень слабые сведения по истории развития керамики“, що спонукає Г. Берштейна „в историческом очерке кратко осветить затронутые выше вопросы“ (ст. 5). Проте цей „очерк“, хоч він

і дуже короткий, цілком переконує, що „очень слабые сведения по истории керамики“ мають і... автори підручників з кераміки, навіть коли вони складають їх „на основании раскопок, исторических документов, библейских сказаний“ (ст. 5). З цього „очерку“ читач дізнається, наприклад, про те, що мавританську кераміку в Іспанії довели до високого ступня розвитку „мавры, изгнавшие арабов, владевшие тогда Испанией“ (ст. 6). Тут - же виявляється, що в Києві є музей „б. Харитоненко,“ де можна бачити „глиняные вазы и кирпичи, покрытые орнаментом“ (ст. 11). „О состоянии гончарного дела в древней Греции — на думку автора — свидетельствуют найденные на месте древней Троя черепки и сосуды“ (ст. 6) і тільки?! Японська порцелянова кераміка визначається, на думку Г. Берштейна „большою склонностью к изображениям домашних птиц и мандаринов, а также рыб, бабочек и других насекомых“ (ст. 10). Що до художнього змісту української народної кераміки, то він лише згадує, що вони „часто раскрашены национальными рисунками“ (ст. 46). Обмежуємося на наведених уривках, бо коли - б їх всі виписати, то довелось - б переписати майже весь „очерк“. Мусимо визнати — художній бік кераміки, історія її це terra incognita для Г. Берштейна і було - б краще, як - би він не додавав до своєї книжки вступного „очерку“.

Не слід було - б також рекомендувати учням „раньше чем приступить к раскрашиванию изделий приучать свой глаз и руку путем рисования на бумаге“ (ст. 72). Не відкидаємо користи рисування на папері і керамікам, але рекомендований від автора засіб не дасть можливості „овладеть приемами, когда вместо бумаги будет иметь перед собой фабрикат“. „Правильной оценке величины, пропорций, положения (?) света - тени, цвета, научиться правильно и уверенно направлять руку“ можна лише вправами на самих фабрикатах. Для наших часів це — аксіома.

С. Андрієвич

Я. Бруксон. Театр Мейерхольда. „Книга“. 1925. Стор. 134. Ленінград. Тир. 3.000.

Театр Меєрхольда остільки цікаве явище, і сам В. Є. Меєрхольд така помітна у передніх лавах борців за революційний театр постать, що присвята йому окремої книжки — річ цілком доцільна. Хто бачив вистави Меєрхольдового театру — чимало могла - б тим така книжка з'ясувати що до принципів режисерської його роботи; стала - б така книжка у пригоді й иншим читачам. Але в усякому разі повинна перш за все добре вона поінформувати про те, що власне є театр Меєрхольда, якими шляхами йшла театральна його робота, бодай у революційні роки.

Але цього якраз у книжці Бруксона читач і не знайде. Вже самі наголовки розділів дивно роблять вражіння. „Театр, как художественное явление“, „Агитационность театра“, „Натуралистический и условный театр“... і таке инше, і нарешті останній, вже 8 - ний розділ — це: „Постановки Мейерхольда и новый стиль театра“. Звичайно, кожний з цих розділів скерувати можна було - б так, щоб центром його був театр Меєрхольда, але цього ми у книжці Бруксона не бачимо. Де - инде, кількома побіжними увагами торкнеться автор цього театру і знов таки переходить до розмов про театр взагалі, про рефлексологію, про Шпенглера, то - що. Перший розділ взагалі присвячено наче - б то оглядові еволюції світового театру, яка на авторову думку доводить природність театрові агітаційності. Але вимагає таке твердження серйознішого обґрунтування: автор, надаючи цьому розумінню занадто широкого значіння, плутається тут увесь час між агітаційністю і певним ідеологічним напрямком, що його частіше одбивають п'єси. Цікаво, між иншим, що обминає чомусь автор Аристофанову комедію, яка особливо відзначалася завжди своєю яскраво позначеною провідною думкою. Помилки взагалі у цьому огляді не рідко. Так сценарії *commedia dell'arte* називає автор чомусь „безыменными“ (10), хоча більшість їх збірок відома з певними прізвищами складачів. Дивує також твердження про те, наче - б то вчення Аристотелеве про драму було ідеологією героїчного театру Греції, воно до того - ж „выдвигало актера в центр сценического зрелища“ (14). Досить проте відомо, що було це вчення висновком з сучасного Аристотелеві становища театру, що нормативного значіння набуло воно тільки у наслідувачів славнозвісного філософа, що підходив Аристотель до драми, як до літературного твору і т. ин. І таких місць, що виявляють поверхове знання еволюції світового театру, яку чомусь раз - у - раз притягає автор, зазначити можна майже на кожній сторінці.

Що - ж до самого Меєрхольдового театру, то дивують присвячені йому сторінки своєю безамістовністю. Посилаючись иноді на відому книжку Меєрхольда

„Театр“ (1912 ще, здається, року), силкується автор довести, що був цей режисер завжди єдиним у своїх шуканнях; але надаремно було - б і тут шукати ґрунтовно встановленого зв'язку між Меєрхольдом перед-революційним і Меєрхольдом останніх років. Говорить автор чомусь тільки за 5 вистав — „Смерть Тарелкина“, „Великодушний Рогоносец“, „Земля дыбом“, „Лес“, „Д. Е.“. Але й тут бракує більш-менш докладної аналізи цих постановок; декілька побіжних уваг про те, чим одна відрізняється од другої та й годі.

Отже і не знайде у цій книжці нічого корисного для себе читач, що звернеться до неї, щоб ознайомитися, щоб краще зрозуміти найцікавіший революційний театр Росії. Замість писати про театр Меєрхольда, уклав автор у цю книжку всю свою театральну премудрість, та ще й сумнівного характеру.

П. Рулін

М. Коцюбинський. *Fata morgana*. Редакція й стаття А. Лебеда. Книгоспілка. 1926.

Коцюбинський дочекався свого читача. Твори його видається й перевидається. За 5 томовим виданням Держвидав у редакцією акад. С. О. Фремова починають до Коцюбинського братися й інші видавництва. Дане видання „*Fata morgana*“ за редакцією та вступною статтю А. Лебеда належить до тих критичних видань наших старих письменників, які повинні викликати зацікавлення та уважне ставлення з боку читача. Крім повного тексту, провіреного за рукописами, що їх переховується в Чернігівському державному музеї ім. Тарновського (ст. 1 — 145), ми маємо вступну статтю редактора (ст. 1 — 43) і зрештою примітки на 25 стор. (стор. 146 — 171), що містять в собі матеріал, хоча й використований уже („1905 рік у творчості Коцюбинського“ „Україна“ 1925 р. кн. 4), проте в повному вигляді не публікований. Взагалі намагання повно використати матеріали у праці Ан. Д. Лебеда треба визнати за відрадне явище.

Не можна цього сказати про авторську соціологічну аналізу „*Fata morgana*“. Подавши загальні передумови доби автор цілком правильно каже, що в наслідок їх сталося економічне зубожіння села, диференціація його, зміна громадської психології, витворення нової ідеології, поява революційних партій. Але автор, потуючи в „*F. m.*“ момент класової свідомості Коцюбинського, вказує один ідеологічний стрижень в обох частинах „*Fata morgana*“ (стилістично він їх, розуміється, розрізняє). Він забуває, що часто ідеологічна надбудова відстає від змін в економічній структурі громади. Хоч ті чинники економічні та соціальні діяли в час написання I част. „*F. m.*“, проте в I част. письменник соціальну боротьбу малює тільки в площі боротьби бідаря селянина, наймита, з паном, не вказуючи на боротьбу, що її мала біднота з багатіями-селянами-ж. Характерно, що Гуца в I част. тільки бунтар, а в другій соціаліст („характеристика“). Отже загальній соціологічній характеристиці „*F. m.*“ бракує більшої точности що до кожної з 2 частин, відділених 8 роками разом з революцією 1905 року.

Зайва річ проводити також паралель поміж „На камені“ та I част. „*Fata morgana*“, бо I част. „*F. m.*“ на „На камені“ остільки скидається, скільки в кожного письменника скидаються на себе два твори один на один, написані поруч. Значно продуктивніше було - б підкреслити, а може й проаналізувати залежність I част. „*F. m.*“ від пісенної народньої творчості, вплив якої на першу частину безсумнівний. Це дало - б чимало не тільки до зрозуміння стилю цього твору, але й до розуміння соціологічного еквіваленту його.

Що до II ч. „*F. m.*“, то тут, розуміється, автор статті йшов протоптаною стежкою (за II част. більше писано). Проте деякі твердження та припущення ніяк не можна прийняти. Перше що до позиції „антигромадськості“, хоч - би навіть і в лапках. Зневіра була у Коцюбинського, але в цьому настрої було більше загальногромадського, ніж властивого тільки Коцюбинському. (Добре висловивсь з приводу цього А. В. Ніковський на доповіді П. П. Филиповича про Олеся в історично-літературному т-ві, що Олесю в часи реакції, після 1905 року, пішов назад в творчості, бо ми, тодішня громада, були занепали). До того - ж письменникові вільно було вливати свої „антигромадські настрої“, хоч - би в листах до дружини, тоді як протилежні, громадські, доводилось висловлювати в листах, що ходили по території тодішньої Російської імперії, обережно (читаючи листи проф. М. Грушевського до Коцюбинського, що переховуються в архіві Коцюбинського, я здивувався, що в них ніже словом не згадано за сучасний політичний лад, і аж тоді, коли я натрапив на листа, писаного від проф. Грушевського зі Львова на Капрі, де тоді перебував

Коцюбинський, мене вразило, що звичайна стриманість проф. Грушевського зникла: лист повний скарж на київську адміністрацію). Отже, твердження авторове, що Коцюбинський „був типовий інтелігент з демократичними поглядами, цілком перейнятий симпатіями до бідного люду, з невразними абстрактними ідеями соціальної справедливості“ (стор. 38) можна прикласти хіба до Коцюбинського з часу написання I част. „Fata morgana“, і ніяк не до Коцюбинського, коли він писав II част. „F. m.“. Тепер Коцюбинський конкретний в своїх ідеях соціальної справедливості, і теоретично в програмі сходиться з тодішніми українськими революційними угрупованнями. Не можна погодитися ні з гіпотезою, що Коцюбинський писав II част. „Fata morgana“ під стороннім впливом, ні з думкою про виключну популярність „F. m.“ серед демократично-настроєної інтелігенції, коли брати відомі нам за це факти в цілому. Що до поповнення переліку актів, на підставі яких написано II ч. „F. m.“ (прим. ст. 42) справами Чернігівського Окружного Суду: „О разгроме економни дворянина Михайла Даниловича Карвольського - Гриневського“ в с. Вихвостові на Городнянщині та справою про самосуд у тому-ж селі Вихвостові над проводирями погрому, то треба заперечити використання цих процесів в писаній формі, як використав, напр., письменник справу Зороховича, чи Мортюва. Про те-ж, що Коцюбинський міг слухати 2-ий процес з цих 2-х на суді, думку уже висловлювано („1905 рік в творчості Коцюбинського „Україна“ 1925 р. кн. 4, ст. 145. Прим.).

Не можна не пошкодувати, що в примітках трапились недоладності в розподілі матеріялу. Так в примітках, де подано чорнетки до I та II част. „F. m.“ (стор. 146 — 155) „Нотатки що до перероблювання окремих сцен“ вміщено на кінці аж після приміток до II част., хоча ці замітки стосуються тільки до I част. і місце їм треба було дати разом з іншими чорнетками до I частини. Не краще справа стоїть з повнотою цих чорнеток. Сам редактор мовчить за це, а чорнетки подає неповні. Так, на звороті поштового листка, що позначено цифрою 10, I (стор. 155), в примітках пропущено цілу сторінку заміток, що починаються:

„Про М. Гуцу.
Гаф. про нього думає.
Посуха. Сінокоси пропадають“ ...

I кінчається: „Осінь. Дощі. Неминучість на службу йти“.

Другий проминутий аркушик з замітками починається: „Розмова з Гудзем, коли на пиві. Андрій при далі бачить, що Гафійка подає води Прокопу“. Кінчиться - ж такими двома рядками, писаними синім олівцем:

„Пора ввести Гуцу
Гудзя“

I зрештою третій аркушик, що починається:

1) „А. і М. посварились і побились

Де твоя фабрика
Де твоя земля

Гафійка“.

Кінчиться такими рядками:

„Сірі дні змінюють темні ночі.
Де небо? Де сонце?“

В матеріялі до 2 част. теж не все гаразд. Проминуто, напр., дуже важливу замітку на клаптику паперу.

Ось вона:

„Підпара
Мандрика
Максим (вовчок), рудий, з ластовин-
ням
Гаврило (тесть Підпарі)
Панас Кандзюба
Олекса Безик (Півтора Ляха)
Іван Короткий.
Олександр Дейнека.

+ Прокіп +
Гуца Марко (втік)
+ Андрій Волик +
+ Семен Мажуга, + з запалими
грудьми, довгорукий, складний, як
ножик
Іван Короткий
Іван Редька
Олександр Дейнека
+ Сава Гурчин (з образом)
Хома Гудзь (втік“.

Цей список, де засуджених в творі до розстрілу відокремлено хрестиками з обох боків та обведено кружечками, єднає його зі списком дієвих осіб, що його позначено в примітках цифрою 3 (ст. 148) й показує, що цей останній список А. Д. Лебідь помилково відніс до матеріалів I част. Це перший список до II част. „F. m.“, коли Коцюбинський, взявши дієвих осіб I част. (він тут проминув Льольо) думав про їхню долю і проти Марка Гуці та Прокопа Кандзюби поставив не тільки хрестики, але й обвів ці хрестики кружечками. Автор крім того не потурбувався, щоб усі ті роз'єднанні папірці в архіві скласти до купи і уникнути того подання клаптиків, що ми маємо в його примітках під цифрами 6 (ст. 150) чи 9 (ст. 154). План II ч. „F. m.“ під циф. 6, що починається з „Худоба реве“, має й початкові пункти, писані на другому листочку, але про існування їх автор очевидно не знає.

Ось та перша половина цього плану.

„Fata morgana“

Сцени

(Панич Льольо жениться, йде в прийми до пана, Маланка на весіллі. Застуда. Ставлять гуральню. Радість Андрія. Маланка просить за Андрія, його приймають).

(Прокіп засилає старостів до Гафійки. Одмовляє).
Горе Маланки. Андрій калічить руку.
Больниця. Не приймають назад до гуральні. Прокіп жениться).

Андрій і Хома. Андрій лютує на панів, проти гуральні. Хома піддає ще. Треба палити, нищити до щенту все кошло. Довелось Гафійці йти в найми. Її думи.

Прокіп і Гафійка. Як черниця. Без волі не буде нічого. Маркові думки розносять. Зібрання у Прокопа.

Прокопів дядько Панас Кандзюба. Щось діється. Щось говорять. Що саме буде? До чого йдеться? Хто пояснить? Як - би хтось розказав, газети. Як у мішку. Хоче розібратись і не може.

Прокіп з громадою в багатирів і в пана, Лук'ян Кіягора (раніш було „Зайчик“, потім „Лихура“, але поперекреслювано С. К.) — багатир.

Хома підпалює.

Забастовка. Здіймають робочих. Гафійка. Хліб сиплеться“.

Такаж - ж промінка у примітці під циф. 9 (ст. 154), що починається: „Панич Льольо одружився з дочкою дідача, одбудував з руїн сахарні, гуральню й дім для себе“. Ця неповнота привела до інших похибок. Насправді хронологічно на першому місці треба поставити „зміст“, позначений цифр. 9, на другім плані цифра 6 з проминутою першою половиною. І аж тоді вже план під цифрою 5. Пізніш за ці плани мусять йти „характеристики“.

Чимало в примітках також дрібніших хиб. Так, в першому планові до I ч. „F. m.“ (на стор. 146) найперше прізвище Прокопове Кандзюбине було не „Самостійний“, а „Самосійний“. В планові до „Червоне й чорне“ (стор. 156) під незрозумілим словом „Ит“ в оригіналі стоїть „Піп“. В характеристиці Маланки проминуто таку деталь: „Вона готова була на погром, на підпал, на те, щоб прогнати, викурити панів, аби була земля“. Або в „Червоному й Чорному“ стор. 158 після слів „і от приїхав до нас“ треба вставити „нюшить“, а далі не „Ах, падло“... а „Ах, подло“... В „Примітках до тексту“ (стор. 160—171) помилко менше, хоч теж трапляються, напр., на стор. 161 надруковано „і в задумі зривала пальця круглі мов точенії стебла трави“, а в оригіналі стоїть „і в задумі зривала пальцями круглої, мов виточеної, ноги стебло трави“.

Отже що до останньої частини книги „Приміток“ треба сказати, що тут аж надто відбилось оте „виготовування на термін“. Проте навіть в такому некритичному вигляді вони інтересні. Вихід книжки треба вітати, як першу спробу видати надбання Коцюбинського, озброївши його апаратом приміток.

С. Козуб

А. Л. Волинский. Книга ликований. Азбука классического танца. Изд. хореографического техникума. Ленинград, 1925, стр. 331, ц. 10 руб.

Балет, на погляд більшості пересічних інтелігентів, — треба в тому признатися, — це щось подібне до тієї „Клубнички“, що в ній кохаються ласі до підглядання, як купаються жінки. Тільки ту „насолоду“, що її дістають, підглядаючи купання жінок, потайки, в балеті беруть одверто в урочистості театральної залі, насиченої музики й електричного світла... Такий погляд, з'являючись сумним виплодом нашої розмислової культури, а ще більш — втрати безпосереднього естетичного смаку, глибокого неуцтва в питаннях мистецтва й... нечистої уяви, на щастя, не поширює свого впливу туди, де і при низькій загальній мистецькій культурі зберігся безпосередній смак до естетичних емоцій, а уяву не забруднено... Принаймні Луначарський свідчить: „жодного разу робітники не вимагали від мене збільшити доступ до них революційного театру, але за те без кінця вимагають вони опери й... балету“. („Театр и революция“, стор. 38). Характерно, що Луначарському доводиться обороняти такий напрям естетичних смаків робітництва, але робить він це так розумно, що у нього є чого повчитися багатьом покаліченим інтелігентам. „Мене це мало засмучує. Я знаю, що пропаганда й агітація ідуть своєю чергою, але коли охопити пропагандою та агітацією ціле життя, — це надокучить. Я знаю, тоді частіше стануть зловісні викрики, що можна иноді чути: — „чули, надокучило, говори!“

Треба пам'ятати, що пролетарій, заволодівши своєю країною, хоче також і певної насолоди, він любить милуватися з гарного видовища, він хоче, — і тут він тисячу разів має рацію, — жити різними сторонами свого серця та своєї душі, він хоче прилучитись до тих вічних питань, до тих розмаїтих пристрастів і положень, що відбилися у творах великих геніїв людства. І він не може замінити це не на спорадичне, від випадку до випадку, а на суцільне перенесення на сцену мітингової фрази та голосних, гострих моментів громадянської війни, що всіх нас хвилюють“. (ibid.).

І в іншому місці: „искусство полезно... оно удовлетворяет запросам человека, оно смягчает его жажду, оно несет с собою наслаждение“ (ibid, стор. 167). Людина має безперечно право на насолоду, та насолодою не обмежується діяння естетичних цінностей, що їх творить мистецтво, воно ширше—воно збуджує естетичні емоції. І ще Дарвін, один з фундаторів сучасного матеріалізму, бачив в останніх не лише частину людського щастя, але й засіб до діяння на розум і моральний характер людини, цеб-то „на широкое развитие ума и сердца“, за висловом Луначарського (ibid.).

Історія мистецтва знає й можливість *action dirigée* естетичних емоцій (Тиртей), але сама конечність подібного не існує перманентно і в нормальних умовах життя заряд, що залишають на акумуляторі психіки естетичні емоції, і єсть джерело соціальної чинності мистецтва. Шлях до такої чинності йде через відповідну організацію естетичними емоціями людської психіки, загострення всіх розумових і моральних здібностей, зміцнення й доцільну скерованість волі. Так, що мистецтво не можна сказати за Уайльдом — не має мети, але надійно досягає воно своєї мети лише при звільненні його від ролі „парового молота для забивання паль“, цеб-то, кажучи просто, від вузької тенденційності, або служби вузько практичним завданням... Звільнення мистецтва від усякої мети, що лежить поза його межами, не єсть зниження його ідейності, або зведення до формули — мистецтво для мистецтва: для себе мистецтво існувати не може, а існує для людини, яку-ж велику соціальну місію виконувати воно покликане, що-йно сказано. Самоцінність мистецтва не лише не позбавляє його практичної корисності, але й підносить останню. В жодній галузі мистецтва цей характер його — осягнення великих соціальних завдань через звільнення естетичних емоцій від практицизму — не виступає так яскраво, як у мистецтві танку — балеті. А в ньому вищим щаблем є абстрактна форма класичного танку, куди не просочується ні краплиночки отрути „малого розуму“ і тому-то рослинний та духовний елементи танку поволі утворюють стихію, що детонує вибухи космічних сил в обличчях тілесних вібрацій... Наша розмислова „сократовська“ культура, звичайно, намагається розкласти і цю вищу форму „некорисливого“ мистецтва, везучи пачкарський крам під прапором ідейності. Але це замах з непридатними засобами. Абстрактні форми класичного танку, позбавлені конкретних впливів тимчасового, місцевого, національного, назавжди лишаются вищим досягненням мистецтва — тріумфом перемоги краси людського тіла і необмеженої волі людського духу, що опоживляє тілесні форми, цеб-то, можна сказати, — вищим ідейним мистецтвом, що підносить незалежну красу до чинності могутньої

побіденної стихії всебічного визволення... „Милування з гарного видовища“ — річ вповні законна, але оскільки не єсть балет чимсь з обсягу „клубнички“, остільки тим милуванням не вичерпуються естетичні емоції, що збуджує балет. І пролетарські маси, здоровий інстинкт яких прагне тих емоцій, в балеті прилучаються несвідомо до „ликувань“, що в них містяться масове почуття з відтінню радості й суму одночасно“. (А. Волинський, Книга ликований, стр. 11)¹⁾. Усвідомлювання шляхів того прилучення й становить хореграфію, як науку про танки. Таку дефініцію загально прийнято, але застерігає автор „абетки класичного танку“: „стоя на почве древней и русской филологии, мы имеем здесь дело с понятием чрезвычайно расширенным. Речь идет о ликовании, как о полнострунном оркестре. Все поет, все шумит стуком сердца, все ежеминутно, ежесекундно проявляет свой лик, то в траурно - черном, то в ярко - красном ободке, то в благородном и богатом пурпуре, то в просветленно - печальном фиолетовом цвете. Все трубы звучат и переливаются своими голосами в одном общем ликовании. Таково подлинное богатство хореграфии в ее основном понятии. В теперешнем балете все сужено, срезано, сокращено“ (ibid). „Балет есть часть общей хореграфии, общего ликования, захватывающего отдельных людей, их группы и толпы. Орудием этого ликования является танец.“ (ib., стор. 12). Лише поверховий погляд бачить в балетному танку акробатичні вправи під музику „Ми надто зникли вважати слово за єдину форму виразу думки й почуття. Уявляємо, що тіло людини, яка не говорить, німе“.

Тим часом античному світові властиве було уявлення про красномовність тіла, що сяла всьому людству. Та згодом це уявлення згасло. Тіло заніміло. Церковно-християнська релігія, в крайностях своїх чернечих забобонів, поклала на тіло людське темне запинало відкинення, ба навіть зневаги. І раптом все зникло з очей людських. Надто перетерпіло жінче тіло з його багатим запасом виразних засобів. Змовк чудовий музичний інструмент на весь сонячний день, навіть вночі розкриваючись лише частково, до того - ж зі спеціальною метою. Сховане під одежу, засуджене до вимушеної німоти тіло мужське й жіноче, особливо жіноче, — відучилось розмовляти легким, невігядливим, незіпсованим, цілком природним словом суму й радості, і неподільно віддалося на потіху грубим інстинктам. Замість того, щоб бути знаряддям захвату, жінку повернено на знаряддя низьких побудів людської природи“. (Волинський, стор. 12).

Як фенікс із - під попелу темних століть, тіло відроджується в балетнім мистецтві. Його знов покликано до участі в загальному „ликуванню“ життя. Відзначаючи місце, що займають в балеті танки класичні, Волинський називає його „головним“, підкреслює: „все їхнє єство, все їхнє збудування заповідано нам від світу античного“ (стор. 14) і коротенько, але яскраво встановлює вищезазначену абстрактність класичних танків. Читач не пошкодує, коли наведемо тут довгу цитату: „класичні танки, що відбуваються на пальцях з додержанням різноманітніших правил, вносять до „ликування“ балету окремий зміст. Тут прості почуття поглиблено й висвітлено, як поглиблено, переображено до пурпуру червоний колір. Коли відкинути від почуття все випадкове й бистроплинне, коли взяти з нього лише його єство, воно здається таким, яким споглядаємо його виображення в балеті. Це стоєть і до мислі, і до волі, взагалі до всіх рухів душі людської і серця людського. Ось чому балетні класичні танки, не переказуючи нічого випадкового й місцевого, можна скрізь прикласти, у різних народів, — вони всім зрозумілі й мають характер загально - людський. Немає російських класичних танків, як немає й французьких. Усі класичні танки будуються за тими самими законами.“ (ibid, стор. 14). Аналізі законів будування класичних танків та різноманітних правил, з додержанням яких їх виконується, ширше — засобів і методів їхньої художньої статички й динаміки — присвячено „абетку класичного танку“ Волинського. Але ні форма, ні зміст не існують в мистецтві відокремлено, існує лише художньо оформлений зміст і тому в „абетці“ Волинського знаходимо не лише аналізу технічних засобів, не лише техніку балету, але й синтезу його змістових прагнень, його філософію. А йшов автор до того, додержуючись єдиної правильної критичної методи: виявляти зміст танку із самої його форми.

Розуміючи, кінець кінцем, балет, як виявлення всіх „ликів“ (облич) тіла, Волинський запевняє: „іменно в балеті, як ні в одному з інших мистецтв, не можна

¹⁾ Російське слово „ликование“ тут не можна перекласти українським словом „радіння“, бо тут воно похідне від слова „лик“, що по українському означає „обличчя“, „хор“. А „хореграфія з'являється не чим іншим, як записом самотніх і масових почуттів у всій різноманітності ступнів, тонів і родів“. (ibid.).

жодного кроку зробити, щоб не привести до руху всього механізму горінь та захватів. Але ці горіння та захвати — не нижчого, а вищого ладу, і приймати їх може лише той, хто сам горить в той час в тих самих паралельних трипотіннях, виворочено (*en dehors*) одчинивши назустріч усі двері, всі вікна, всі просвіти душі. Ось вона справжня залюбленість в балеті, а не те балетманство, що часто ховає в собі профанацію, розпусту й блюзнірство". (ib., стор. 25).

Глибокий знавець і дослідник різних галузей мистецтва, — автор книги про Достоевського, що мала надзвичайний успіх в Германії (конгеніально виявила німцям Достоевського, як висловився один німецький критик), автор відомої монографії про Леонардо-де-Вінчі, що за нею дістав титул почесного громадянина міста Мілана, — Волинський зумів через призму філософії балету показати й загальну філософію мистецтва, принаймні в засадничих рисах монізму діяння всіх його галузів. І навіть з певних поглядів заперечуючи основні концепції автора, не можна не визнати його талановито написану книжку про балет за знаменну подію в обсягу дослідів, присвячених головним питанням мистецтва.

В обсягу науки про балет автор дав працю підручного характеру, якої ще ніде не існує. І даремно автор просить вибачення за ентузіазм, що не покидав його „при викладанні любленого предмету, одночасно абстрактного й практично-конкретного“, посилаючись на те, що при розробленні нових наук „повстають неминуче піднесення емоційного характеру“. (Передмова, стор. 5).

Надхнення, з яким книгу написано, — її окраса, а в меншій мірі не було воно перешкодою до точного й вичерпуючого викладу конкретного матеріалу балетної „абетки“. Надзвичайно збільшує цінність викладу цього матеріалу те, що його перевірено на практиці кращого балету Ленінградської Маріїнської сцени, на художній праці перших сил хореографічного мистецтва.

Другу частину книги присвячено практиці „Хореографічного Технікума“, що ним кілька років керував Волинський і що його оце допіру (листопад 1925 року) зачинено через брак коштів з превеликою шкодою для справи балетного виховання.

Книгу багато ілюстровано й видано розкішно.

Мих. Могилянський

Ю. Словацький. Мазепа, трагедія на п'ять актів. Переклад і вступна стаття М. Зерова. Вид. „Слово“ 1926. ст. 134. 16°, ц. 80 коп.

Мазепа остільки визначна і приваблива для поетичного пера постать, що перекинулася в царину світової літератури. Проте, останнього слова іще не сказано. Мазепу ще не оспівано.

Словацький бере для своєї трагедії молодого Мазепу при королівським дворі. Та годі шукати історичної правди в цьому образі. Каже про це і автор передмови, перекладач трагедії М. Зеров: „Історична точність у даному разі Словацького не цікавила... Вимальовуючи образ королівського пажа, він, очевидно, не турбувався, оскільки буде цей образ „с подлинним верен“.

Тож не дивно, коли цей Мазепа иноді скидається на фахового Донжуана („Серце у нього, ніби брама при дорозі: одна в'їжджає, друга виїздить“), або коли юний Мазепа виголошує мудру промову, гідну сивого волосся: („Є на світі кохання— воно мені — без зір, без бога, без святинь і неба. Воно, мов молот, розбиває серце, зневірою й одчаєм огортає, плямить його і потопляє в сні мертвоти й одубіння, і струмок цілющих споминів навіки труїть“).

Але так само робив зі своїми історичними особами й Шекспір, що в нього учився й Словацький.

Тим-то нас більше цікавить не правдивість історичного відображення, а літературні образи. А як такі, всі дієві особи, напоєні непогамовною страстю, мають своє обличчя, живуть, дихають і горять. І вже з цього погляду цікава сама трагедія.

В другу жінку старого воеводи, красуню Амалію, закоханий потаємно король, Збігнев, син воеводи од першого шлюбу й Мазепа. Із п'єси так і не видно, кому-ж віддає своє серце Амалія? І слушно зауважив польський критик Малєцький: хто-ж герой п'єси? Бо-ж рівне право може заявити на це й Амалія, що гине біля трупа Збігнева, й Мазепа, й Воевода, що кінчає життя над трупом дружини й сина з останніми словами: „Хай труп мій від тих мерців подалі поховать“. В цій розбіжності хибне місце п'єси. І хоча подекуди сценічні ситуації нагадують иноді шекспіровські (Макбет висилає до Англії королевих синів — Ян Казимир засилає Мазепу до Глухова і до Варшави), навіть герої подекуди нагадують шекспіровські характери, — важно те, що є в п'єсі „напруження і рух, бистра і зручна, на несподівані повороти багата

інтрига, блискавичний діалог і не одна геніяльної сили сцена", цеб-то є найголовніше, є сценічна суцільність, душа п'єси.

Перекладено п'єсу добре, хоча й порушено (і добре зроблено!) тринадцять складовий, олександрійський вірш з попарно римованими рядками, передавши білим п'ятистоповим ямбом. І що зроблено переклад добре, вибагливо, то прикріше подібати хоча-б і такі дрібні похибки: „але перейдем“ – вольовий спосіб, „благаю тебе“, „для отертя пекучих сліз“, „поверженім трупом“, „поклав було“, „прошу о прияті: і братерство“, „твогоз нуцання наді мною“, „ясне стремління“. Недодержано рядка: „Союзниками і друзями. Ти глузуєш (6^{1/2} стіп), оперовано наголос: „правда, її чудового спокою“.

М. Зерву це можна і треба сказати.

Сам. Кожушко

elib.prlu.org

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ЛІТЕРАТУРА В 1925 р.

Матеріал, що його подається нижче — не є, звичайно, вичерпний. Навіть тут не все, що є в розпорядженні автора. Другорядне й те, що має переважно бібліографічне значіння, — не попадає в рамці нашого показника. Віддано місце — тому що має вартість з історико-літературного боку й дає щось нового що до вивчення Шевченка.

З цього боку — найбільш цінний матеріал скупчено в розд. „Шевченко та його доба“. Цей розділ є власне, центральний, біля його — розділи, що доповнюють й деталізують.

Авторові не довелося використати закордонну літературу. Те, що надібає читач — є випадкове.

I. ЖИТТЯ Т. ШЕВЧЕНКА

Алешко В.
(Чучма) До перебування Т. Г. Шевченка на Сумщині.
— 1925 р. „Вісти“ ч. 57(1346) 11/III—Харк.

Багалій, Д., Акад.
Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці Іст. літер. розвідка.
— 1925 г. Держ Вид. Укр.
Див. розд. Як відбилося заслання на Т. Г. Шевченка, ст. 57-68. (Див. розд. VI цього показч.; Багалій).

Багрий, А. В.
Т. Г. Шевченко в русских переводах.
— 1925 г. Баку, Оттиск из „Извест. Азербейдж. У-та, им. В. И. Ленина“, т. 4—5.
Черновик академического ходатайства 1857 г. о разрешении Шевченко в'езда в столицу ст. 78—80.
(Див. розд. XII цього показч., Багрий).

Багрий, А. В.
Т. Г. Шевченко в русских переводах.
— 1925 г. Баку, Оттиск из „Извест. Азербейдж. Универст. им. В. И. Ленина“ т. 4—5.
Две записки гр. А. И. Толстого к Н. Ф. Щербине с упоминанием о Шевченке, ст. 81.
(Див. розд. XII цього показч.).

Багрий, А. В.
Т. Г. Шевченко в русских переводах.
— 1925 г. Баку. [Оттиск из Извест. Азербейдж. У-та им. В. И. Ленина. т. 4-5].
Листок из долговой книги мадам Юргене, ст. 82]. (Див. розд. XII цього показч.).

Будинок у Києві, де проживав Т. Шевченко:
— 1925 р. „Глобус“ ч. 6 (34), ст. 127, Київ.

Будинок на Козинці, з фотографії проф. Чугаєвича, Київ.
— 1925 р. „Україна“ ч. 1—2, ст. 137. Київ.

Виписка з метричної книги святобогославської церкви в с. Моринці, на Звенигородщині за 1814 р. про народження Т. Г. Шевченка.
— 1925 р., „Нова Громада“ ч. 5-6, ст. 4, Київ.

Возняк, М.
З оточення Тараса Шевченка.
— 1925 р., „Культура“, ч. 3, ст. 30-50, Львів.

Друнин, В. П.
Тарас Шевченко.
— 1925 р. В помощь школьнику. Серия: Биограф. № 1. Москва-Ленинград, Госуд. Издат., ст. 63 (20,5 x 14) и. 25 к.

Єфремов, С. О., акад.
Поет і плантатор.
— 1925 р. „Шевченко та його доба“, 36. 1-й Ред. акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, Держ. Вид. Укр., ст. 80—98.

Київ, Хрещатицький пер. № 8-а, дім, де жив Шевченко в 1846 р. (2 фотогр.).
— 1925 р. „Україна“ ч. 1—2, між ст. 136-137, Київ.

Коряк, В.
Тарас Шевченко, що написав „Кобзаря“:
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“, ДВУ Харк. ст. 11—22. (Див. розд. VIII цього показч. Коряк).

Коцюбинський, М.
З молодих літ. Літературна спадщина і матеріали. Твори т. V.

— 1925 р. Держ. Вид. Укр.
Див. Причинок до біографії Т. Г. Шевченка, ст. 170 — 174.

Кричевський, В.
Будинок, де жив Т. Г. Шевченко у Києві.
— 1925 р. „Україна“ ч. 1-2, ст. 136-138.
Київ.

Л. М.
Про матеріали до біографії Т. Г. Шевченка.
— 1925 р. „Зоря“, ч. 3, ст. 14 — 15, Катеринослав.

Лилина, З.
Дети - революціонеры. Ст. XI Крестьянские дети.
— 1925 р. „Новый Робинзон“ двухнедельн. детский журнал. № 15-16, ст. 40-42, Ленинград.

Лист. М. О. Максимовича до Т. Г. Шевченка 1860 року.
Подав І. Житецький.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1-2, ст. 141-143, Київ.

Матеріали до статті „До історії арешту Шевченка 1850 р.“.
— 1925 р. „Шевченко та його доба“, Зб. 1-й, Ред. ак. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, ДВУ, ст. 156-193.

Місце в селі Кириловці, Колишнього Звенигородського повіту, на Київщині, де стояла хата батьків Т. Г. Шевченка.
— 1925 р. „Нова Громада“, ч. 5-6, 43-44 ст. 1, Київ.

Новицький, Мих.
Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1-2, ст. 51-99, Київ.

Новицький, М. М.
До історії арешту Шевченка 1850 р.
— 1925 р. „Шевченко та його доба“, Зб. 1-й Ред. ак. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, ДВУ, ст. 141-155 (Див. розд. V цього показч. „Ш. та доба“).

II. ЛИСТИ Т. ШЕВЧЕНКА

Возняк, М.
З оточення Тараса Шевченка.
— 1925, „Культура“, ч. 3, ст. 30 — 50, Львів.

Невиданий лист Шевченка до М. С. Щепкіна (17 января 1858).
— 1925 р. „Шевченко та його доба“, Зб.

Олександрів, О.
Шевченко на Черкащині в спогадах сучасників.
— 1925 р. „Україна“ ч. 1-2, ст. 157-160 Київ.

П., М.
Власноручна автобіографія Тараса Шевченка.
— 1925 р. „Знання“, ч. 9, ст. 7, Харк.

Паламарчук, К.
Сучасник Шевченка.
— 1925 р. „Чер. Кордон“, ч. 90, Кам'янець на Поділлі.

Петров, В. П.
Куліш і Шевченко (До історії їх взаємовідносин в 1843 — 1844 роках).
— 1925 р. „Шевченко та його доба“, Зб. 1-й, Ред. ак. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, Держ. Вид. Укр., ст. 57 — 79 (Див. розд. V цього показч.

Петров, Віктор.
Шевченко, Куліш, В. Білогорський, їх перші стрічі.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 42—50, Київ.

Рулін, П.
Шевченко і К. Б. Піунова.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 126—135, Київ.

Савченко, Федір.
Дещо зі споминів родини поета.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 160—161, Київ.

Франко, Ів.
Тарас Шевченко. (Остання стаття Ів. Франка. Подала Катерина Грушевська).
— 1925 р. „Україна“ № 1—2, ст. 5—9, Київ.

Шевченко, Людмила.
Батьківщина Тараса Григоровича.
— 1925 р. „Україна“ ч. 1—2, ст. 162., Київ.

1-й, Ред. ак. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, ДВУ, ст. 194 — 195.

Новицький Мих.
Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.
— 1925 р. „Україна“ ч. 1—2, ст. 51—99., Київ.

Новицький, М.
З листів Т. Г. Шевченка. (22 лютого 1858 г. С. Петербург 22 апреля).

— 1925 р. „Глобус“ ч. 5/33. Двохтижневий ілюстр. універ. журн., Київ, ст. 104—106, Київ.

III. АВТОГРАФИ Т. ШЕВЧЕНКА

Автограф Шевченка (29 січня 1852 р.). [Текст Автографу: „Портфель с моими рисунками получил обратно из третьего отделения Его Величества канцелярии].
— 1925 р. „Глобус“ ч. 5 (33) ст. 106, Київ.

Шевченко, Т.
Весенній вечір.
— 1925 р. газ. „На Зміну“, ч. 5, II/III Харків.

Власноручна автобіографія Тараса Шевченка.
— 1925. „Знання“, ч. 9, ст. 7, Харк.

Шевченко, Т.
Лілея.
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 111, Київ.

Шевченко, Т.
Маленькій Мар'яни.
— 1925 р. „Україна“ ч. 1—2, ст. 112, Київ.

Шевченко, Т.
Муза.
— 1925 р. газ. „Червон. Юнак“ ч. 5 (74), 6/III, Харків.

Шевченко, Т.
Одна сторінка автобіографії (написаної власною рукою) Т. Г. Шевченка.
— 1925 р., „Зоря“ ч. 3, ст. 12, Катеринослав.

Шевченко, Т.
Пророк. Початок вірша.
— 1925 р., „Червоні Квіти“, ч. 5, Харк.

Шевченко, Т.
Сон. Уривок з поеми.
— 1925 р. „Червоні квіти“, ч. 5, Харк.

Шевченко, Т.
Три літа.
— 1925 р., „Рабочий Клуб“, ч. 2, ст. 7, Харк.

Шевченко, Т.
Уривок із листа Т. Г. Шевченка до Г. С. Тарновського із Птб-га, від 25 січня 1843 р., з копією пером малюнка „Катерини“.
— 1925. „Знання“, ч. 9, ст. 10, Харк.

Шевченко, Т.
Як умру то поховайте.
— 1925 р. „Рабочий Клуб“, ч. 2, ст. 7, Харк.

IV. ВИДАННЯ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА

Шевченко Т.
Твори Тараса Шевченка. Повний збірник в 2-х томах, за ред. Володимира Гадзинського та Костя Буревія.

„Кобзар“ в текстах В. Доманицького, драматичні твори, проза та щоденник в перекладі на укр. мову.

Видання ілюстроване малюнками Т. Шевченка, І. Репіна, С. Васильківського, М. Самокиша та инш. Обгортка Анатолія Петріцького.

Шевченко і революція — вступна стаття Костя Буревія.

— 1925 р. Центр. Вид. Союзу Укр. пролетар. і селянськ. письменників „Село і Місто“ „СІМ“. Типогр. „Шестой Октябрь“ О. М. Х., Серг. У. И. К., гор. Сергиев, Московск. губ. (25,5 × 18,5), ст. 6 в + XXV + 351. Ціна за 2 томи 8 карб. Тир. по 45000.

Зміст т. I: Від редакції ст. VII **Кость Буревій** „Шевченко і Революція“ ст. IX—XXV; I — Кобзар; розд. такі: До заслання (1838—1847). В неволі (1847—1857); На

волі — (1857—1861); II. — Драматичні твори: Назар Стодоля п'єса на 3 дії; Микита Гайдай. Драматичний уривок, перекл. Ф. Скляра; III — Проза: Артист. Автобіографічна повість. Примітки Редакції до творів, надрукованих в першому томі.

Зміст т. 2: Передмова до другого тому, ст. VII; **Гадзинський, В.** — Прозові твори Т. Шевченка, ст. IX—XVI; Проза: „Княгиня“, ст. 3; Музика, ст. 21; Нещасний, ст. 59; Капітанша, ст. 89; Близнята, ст. 123; Прогулка з приємністю та й не без морали ст. 193; Переклади російських поем: Слепа, ст. 273; Безталанний, ст. 284. Проза: Щоденник, ст. 291—399.

Рец.: — Річ Андр. — 1925 „Нова Книга“ 1925 р., № 4—6, ст. 40, Харк.

Рец. — **Новицький Мих.** — 1925 р. „Життя й Революція“, ч. 6—7, ст. 124—126, Київ.

Рец. **Новицький Мих.** — 1925 р., „Життя й Революція“, № 6—7, ст. 124—126, Київ.

Рец. **П. К.** — 1925 р. „Більшовик“ ч. 119 (1314) від 28/V, Київ.

Шевченко, Т.

Кобзар (т. I). П. С. „Мужичий Поет“ коротенький життєпис Т. Шевченка).

— 1925 р., Вид. т-ва „Час у Київі“. Трест „Київ-Друк.“; 8-ма Держ. Дру-рия. (13×8), ст. 3 н + 301; Ц. не зазн.; Тираж 10000.

Шевченко, Т.

Поезії „Кобзар“. Зредагували та примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако. Від редакторів.

— 1925 р., Харк., Держ. Вид. Укр., Друк. ДВУ, ім. Г. І. Петровського (16×14), ст. 5 н + 6 + 443., Ц. 2 р. 50 к., Тираж 10000.

Рец. Я. Ф. — 1925 р. „Більшовик“, № 83 (1278), від 12/IV — Київ.

Рец. Коряк, В. — 1925, „Нова Книга“, ч. 9 — 10, ст. 58. Харк.

Багрий, А. В.

Т. Г. Шевченко в русских переводах.

— 1925 г. Баку, Оттиск из „Извест. Азербейдж. Ун-та им. В. И. Ленина т. 4 — 5.

Див. [Варианти стих. „На городі коло броду“ и „Сон“ 1858 г. ст. 80].

Шевченко, Тарас

Політичні поеми (Три літа). Пояснив Омелян Цісик.

— 1925 р. „Коломия. Накладом Загальної Книгозбірні, ст. IX + 240.

Рец. Константинович Яр. — 1925 р. „Українська школа“ Т. IV, Зш. 10—12, ст. 72.— 74, Львів.

Шевченко, Т.

Вибрані твори.

— 1925 р. Бібліотека „Час“; Вид. Т-ва „Час“, у Київі, 7-а друк. (14×10) ст. 5 н + 169., Ц. не зазн. Тир. 5000.

Зміст: Музика, ст. 5—91, „Капітанша“, ст. 95—169.

Рец. Чаус, Мих., „Більшовик“ (від. „Бібл.“), № 41/1236, від 20/II, Київ.

Рец. Дорошкевич Ол. — 1925 р. „Нова Книга“ ч. 3, ст. 39, Харк.

Шевченко Т.

Дневник.

Редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока.

— 1925 р. Изд-во „Пролетарий“ Харьк. Типо-цинк. Кооперат. Изд. „Пролетарий“ (20, 5×13) ст. 4 н + V + XXXI + 288, 2 р. 20 к. Тираж 6000.

Зміст: 1) Предисловие ст. III;

2) Вступит. статья ст. V;

3) Текст дневника ст. I;

4) Примечание ст. 165;

5) Указатель имен ст. 275.

Рец. Могилянський Мих. — 1925, „Червоний Шлях“, ч. 8, ст. 234—236, Харк.

Рец. Чаус Мих. — 1925 р. „Більшовик“ Київ, № 98 (1293), від 3/V, Київ.

Плевако, М.

Нове про Т. Г. Шевченка.

— 1925 р. „Культура і побут“, ч. 10, Додат. до „Вістей“, Харк.

У. Т. ШЕВЧЕНКО ТА ЙОГО ДОБА**Багрий, А. В.**

Т. Г. Шевченко в литературной обстановке. [Оттиск из „Известий Азербейджанского Государственного Университета“. Общественные науки т. 2—3, 1925 р.

— 1925 р. Баку, 2-я типограф. Азполиграфтреста ВСНХ (20×14) ст. 8н + 171, тир. 200 прим.

Зміст: Предисловие ст. 7—8; Гл. I. Украинское национальное возрождение в начале XIX века. ст. 9—17. Гл. II. Литературные связи и знакомства Шевченка, ст. 18—24. Гл. III. Начало литературной деятельности Шевченка, ст. 25—59. Гл. IV. Исторические думы Шевченка, ст. 60—72. Гл. V. Период расцвета творчества Шевченка, ст. 73—97. Гл. VI. Мотивы и композиционные приемы в поэмах Шевченка, ст. 98—112. Гл. VII. Повести Ш-ка, написанные на русском языке. Последнее стихотворение Ш-ка „Чи не покинуть нам, не-бого; ст. 113—132. Гл. VIII. Вопросы формального изучения Ш-ка. ст. 133—146. Примечания и ссылки, ст. 147—171. [Детальн. зміст див. Кн.]

Рец. Гаевський Ст. — 1925, „Пролетарська Правда“, ч. 175 (1186), 2/VIII, Київ.

Рец. Филипович П. — 1925 р. „Життя й революція“ (Відд. серед книжок та журн.), № 9, ст. 105—106, Київ.

Возняк, М.

З оточення Тараса Шевченка.

— 1925, „Культура“, ч. 3, ст. 30—50, Львів.

Гермайзе, Ост.

М. Костомаров в світлі автобіографії.

— 1925 г. „Україна“ ч. 3, ст. 79—87, Київ.

Гермайзе, О.

М. І. Костомаров (з нагоди 40 роковин з дня смерті).

— 1925 р. „Життя і революція“, № 5, ст. 6—11, Київ.

Грушевський, Мих.

Костомаров і Новітня Україна (В сорокові роковини).

— 1925 р. „Україна“, ч. 3, ст. 3 — 20, Київ.

Коцюбинський, М.

З молодих літ. Літературна спадщина і матеріали. Твори т. V.

— 1925 р. Держ. вид. Укр.

Див.: Яків Кухаренко, ст. 174 — 179.

Мандрика, Микита

Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві.

— 1925 р. Українська Академія Наук; „Записки історично-філолог. відділу“, кн. V, ст. 180 — 187, Київ.

Марковський, Михайло.

Шевченко і Микола Маркевич (Де ще до історії поетичної творчості Т. Г. Шевченка).

— 1925 р. „Україна“, № 1 — 2, ст. 37 — 41, Київ.

Нелегальні відозви, з нагади Шевченківських роковин. За ред. та передмов. **О. Ю. Гермайзе.**

Київськ. Центр. Істор. Архів ім. В. Т. Аятсновича, ч. I.

— 1925, ДВУ; див. ст. 3 — 8.

Петров, В.

Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі.

— 1925, „Україна“, ч. 1 — 2, ст. 42 — 50, Київ.

Річицький, Анд.

Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка).

— 1925 р. Вид. друге. Держ. вид. Укр. Катеринослав, 2-га друкарня-літограф. „Поліграфтреста“ ім. 1-го травня (13 × 11) ст. 12 + 227. Тираж 20000, ц. 95 к.

Зміст: Передмова до другого видання, ст. 5; 1) Культ. і критика Шевченка, ст. 15; 2) Україна перед Шевченком, ст. 25; 3) Соціальне походження Тараса, ст. 52; 4) Національно-козацька романтика минування, ст. 66; 5) Серед українського панства, ст. 83; 6) Слав'янофільство й Кирило-Методіївські братчики, ст. 95; 7) Мужницька філософія, ст. 112; 8) Кріпацтво й Шевченко, ст. 136; 9) Бунт проти офіційного суспільства, ст. 149; 10) Поглиблення соціальної поезії, ст. 171; 11) Зірочки ідеології передиролетаріату, ст. 180; 12) Без суспільного ґрунту, ст. 216; 13) Суспільно-історичне значіння Шевченка, ст. 222 — 227.

Ред. на цю кн.: Гермайзе, О.

Нові непорозуміння з Шевченком.

— 1925, „Україна“, № 1 — 2, ст. 170 — 178, Київ.

Ред. Залозецький, В. Др.

Тарас Шевченко в світлі епохи.

— 1925 р., „Учитель“ педагогічно-науковий зб. т. I. Львів, Накладом учительської організації, ст. 37 — 45.

Ред. Кр.

Тарас Шевченко і український пролетаріат.

— 1925, „Культура“, ч. 3, ст. 2 — 11, Львів.

Ред. Филипович, П. П.

До студіювання Шевченка та його доби.

— 1925 р., „Шевченко та його доба“. Зб. I-й, Ред. Ак. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича, Держ. вид. України, ст. 7 — 37. (Див. розд. V цього показч.).

Филипович, П.

Шевченко і Гребінка.

— 1925 р. „Україна“, ч. 1 — 2, ст. 24 — 36.

Шевченко та його доба.

Всеукр. Акад. наук. Зб. перший. Під ред. акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, і П. П. Филиповича.

— 1925 р. Держ. Вид. Укр. Друкарня ДВУ (19 × 13), ст. 6 н + 199. Тир. 3000, Ц. 1 крб. 75 коп.

Зміст: Від редакц. ст. 5; П. П. Филипович — До студіювання Шевченка та його доби, ст. 7 — 37; О. Ю. Гермайзе — П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Метод. братства, ст. 38 — 56; В. П. Петров — Куліш і Шевченко, ст. 57 — 79; акад. С. О. Єфремов — Поет і плантатор ст. 80 — 98; акад. А. М. Лобода — Шевченко і Некрасов, ст. 99 — 108; П. І. Рулін — Шевченко і театр, ст. 109 — 140; М. М. Новицький — До історії арешту Шевченка 1850 р. ст. 141 — 155; Матеріали до статті „До історії арешту Шевченка 1850 р.“ ст. 156 — 193; Невиданий лист Шевченка до М. С. Щепкіна, ст. 194 — 195; акад. О. П. Новицький — Примітка до малюнків, ст. 196 — 199.

Малюнки:

1) Портрет Т. Г. Шевченка, ст. 4 — 5; 2) Т. Г. Шевченко, Портрет П. В. Енгельгардта, ст. 20 — 21; 3) Т. Г. Шевченко, Малюнок (з альбома О. С. Чернишевської), ст. 20 — 21; 4) Т. Г. Шевченко, Портрет А. Г. Племянникова, ст. 140 — 141; 5) Т. Г. Шевченко „Сама собі господиня в хаті“, ст. 196 — 197.

Ред. — Могилянський Мих. — 1925 р., „Нова Громада“, № 8, ст. 32.

Ред. Єрофій Ів. „Червоний Шлях“, — 1925 р. ч. 6 — 7, ст. 325 — 327, Харк.

VI КИРИЛО - МЕТОДІВСЬКЕ БРАТСТВО

Багалій, Д. І. Акад.

Т. Г. Шевченко і Кирило - Методіївці. — Історично - літер. розвідка. За редакц. катедри історії укр. культури.

— 1925 г. Критична бібліотека, Держ. Вид. України. Друкарня ДВУ ім. Г. І. Петровського № 1. (18,5 × 12) ст. 2 н + 93; Ц. 65 к. Тир. 5000.

Зміст: 1) Джерела і постановка питання ст. 3; 2) Україно - слов'янська ідеологія Т. Г. Ш - ка, висловлена їм в його поетичних творах, зложених до 1847 г. ст. 8; 3) Україно - слов'янські погляди Кирило - Методіївців і подібність їх до поглядів Ш - ка ст. 24; 4) Слідство, допити і кара Шевченка, ст. 38; 5) погляди на українство і слов'янство шефа жандарів Гр. Орлова і міністра освіти гр. Уварова ст. 47; 6) Як відбилось заслання на Т. Г. Шевченка, ст. 57; 7) Політично - соціальна підвалина і ідейний зв'язок Шевченка і Методіївців з ідеологією діячів інших суспільних рухів на Україні, ст. 72 — 90. Додаток (Бібліографія) ст. 91 — 92.

Рец. Христюка П. „Червон. Шлях“, ч. 8, ст. 232 — 234, Харк.

Гермайзе, О.

М. І. Костомаров (з нагоди 40 роковин з дня смерті).

— 1925 р. „Життя і революція“ ч. 5, ст. 6 — 11, Київ.

Гермайзе, О. Ю.

П. Куліш і М. Костомарів, як члени Кирило - Метод. братства.

— 1925 р. „Шевченко та його доба“ зб. I - й Ред. Ак. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича. Держ. Вид. України, ст. 38 — 56 (Див. розд. V цього показч.).

Коряк, В.

Нарис історії Української літератури. Література передбуржуазна.

— 1925 р. Держ. вид. Укр. Харк. Друк. ДВУ ім. Петровського. Ц. 2 крб. 50 к.

Див. Кирило - Методіївське Братство, ст. 293 — 299.

Мандрика, Микита

Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві.

— 1925 р. Українська Академія Наук; „Записки історично - філолог. відділу. Кн. V, ст. 180 — 187, Київ.

Новицький, Мих.

Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.

— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 51—99.

Слабченко, М. Є.

Матеріали до економічно — соціальної історії України XIX століття, т. I.

— 1925 р. Держ. вид. Укр., Харк.; Див. розд. „Кирило - Методіївське братство“, ст. 177 — 184.

VII. СВИТОГЛЯД. ІДЕОЛОГІЯ.

Багалій, Д. Акад.

Т. Г. Шевченко і Кирило - Методіївці. Істор. - літер. розвідка.

— 1925, — Д. В. У.

Див. розд. „Україно - слов'янська ідеологія Т. Г. Шевченка“, висловлена їм в його поетичних творах, зложених до 1847 р. ст. 8 — 23.

Див. розд. „Як відбилось заслання на Т. Г. Шевченка“, ст. 68 — 71.

Див. розд. Політично - соціальна підвалина і ідейний зв'язок Шевченка і методіївців з ідеологією діячів інших суспільних рухів на Україні, ст. 72 — 93. (Див. розд. VI цього показч.).

Баран, М.

Шевченко й національне визволення України.

— 1925 р. „Більшовик“, ч. 57 (1252) Київ.

Капустянський, Ів.

Діти в поезії Т. Г. Шевченка.

— 1925 р. „На зміну“, ч. 5, Харк.

Коряк, В.

Нарис історії Української літератури. Література передбуржуазна.

— 1925 р. Держ. Вид. Укр., Харк.; Друк. ДВУ ім. Петровського, Ц. 2 крб. 50 к.

Див. „Шевченко“ ст. 299 — 319.

Коряк, В.

Великий еретик.

— 1925 р. „Борьба за Шевченка“. ДВУ, ст. 34 — 40.

Краснов, В.

Т. Шевченко про поезію Барб'є.

— 1925 р., „Черв. Шлях“ ч. 3, ст. 227 — 230, Харк.

Левицький, В. др.

Історія виховання і навчання.

— 1925 р. Вид. „Нова Укр. школа“. Львів ст. 184,8⁰.

Рец. Сірополко, Ст. — 1925 р., „Учитель“ педагогічно - науков. збірн. т. I. Львів

„Взаїмна поміч Укр. учительства“ Накладом учительськ. організації, ст. 157 — 116.

Петров, В.

Куліш і Шевченко. (До історії їх взаємовідносин в 1843 — 1844 роках).

— 1925 р. „Шевченко та його доба“. Зб. 1-й. Ред. акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича. ДВУ. (Див. розд. V цього показч.).

Пилипенко, С.

Шевченко.

— 1925 р. „Робоч. клуб“, ч. 2, ст. 6 — 9. Харк.

Рулін, П. І.

Шевченко і театр.

— 1925 р. „Шевченко та його доба“. Зб. 1-й. Ред. акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича. Держ. Вид. Укр. ст. 109 — 140. (Див. розд. V цього показч.).

Солодуб, П.

Т. Г. Шевченко й Жовтень.

— 1925 р. „Шлях Освіти“, ч. 3, ст. I—VIII.

Тарасові роковини (передова ст.).

— 1925 р. „Рад. Освіта“, ч. 3, ст. 1—2.

Юрченко, А.

Тарас Шевченко.

— 1925 р. „Коммунист“, ч. 58 (1546). Харк.

Федорівський, К.

Шевченко й класове виховання в радянській школі.

— 1925 р. „Радянська Освіта“, ч. 3, ст. 39—43. Харк.

Филипович, П. П.

Шевченко в зв'язку з його добою.

— 1925 р. „Нова Громада“, № 5—6, ст. 2—5. Київ.

Филипович, П.

До річниці виступу декабристів.

— 1925. „Життя й Революція“, ч. 12, ст. 75—80.

Филипович, Павло.

До студіювання Шевченка та його доби.

— 1925 р. „Шевченко та його доба“. Зб. перший. Ред. акад. С. О. Єфремова, М. М. Новицького, П. П. Филиповича. Держ. Вид. Укр. ст. 7—37. (Див. розд. V цього показч.).

VIII. КРИТИКА

Б. О.

Село в поезії Шевченка.

— 1925. Місячний додаток „Нового часу“, лютий — березень, ст. 29 — 32.

Буревій, Кость.

Шевченко і революція, ст. IX—XXV.

Див.; Твори Тараса Шевченка. Повн. збірн. в 2-х т., за ред. В. Гадзінського та К. Буревія.

— 1925 р. Центр. Видавництво Союзу Укр. пролет. і селянськ. письмен. „Сім“ (Село і місто). (Див. розд. IV цього показч.).

Коряк, В.

Боротьба за Шевченка (До III роковин його народження).

— 1925 р. „Робітник Освіти“, щомісячн. орган Всеукр. Центр. Правління Спілки Робос, № 2/4. Харків.

Коряк, В.

Шевченко богемист...

— 1925 р. „Вісти“, ч. 57 (1346), II/III. Харк.

Коряк, В.

Боротьба за Шевченка.

— 1925 р. Харків. Держ. Вид. Укр. Друк. ДВУ № 1 ім. Г. І. Петровського (19 × 12), ст. 6 н + 113. Тир. 15.000. Ц. 35 коп.

Зміст: Передмова, ст. 7; Життя Шевченка, ст. 11; З Шевченківськ. збірника, ст. 22; Поет великої любові і великої зненависти, ст. 28; Великий еретик, ст. 34; Вулкан, ст. 41; Поезія Шевченка, ст. 43; Шевченко в поколіннях, ст. 59; Ліквідація культу Шевченка, ст. 68; Шевченко і месіанізм, ст. 71; Поет жіночої душі, ст. 77; Просвітитель і Шевченко, ст. 85; Тарас Дармограй, ст. 96; Боротьба за Шевченка, ст. 103; Новознайдений малюнок Шевченка. (Текст до малюнк.).

Рец: Якович, Ю. — 1925. „Нова Книга“, ч. 9—10, ст. 59. Харк.

IX. ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРЧОСТИ

Гермайзе, О.

Шевченко та його епоха.

— 1925 р. „Більшовик“, ч. 57 (1252). Київ.

Грушевський, Мих.

В шістдесяті четверті Шевченкові роковини.

— 1925. „Україна“, ч. 1—2, ст. 3—5, Київ.

- Єрофійв, Ів.**
Право жінки й матери в творах Т. Шевченка.
— 1925. „Знання“ ч. 9, ст. 9—12, Харк.
- Коряк, В.**
Поет великої любови й великої зневаги.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“. ДВУ. Харк. ст. 28—33. (Див. розд. VIII цього показч.).
- Коряк, В.**
Великий еретик.
— 1925. „Борьба за Шевченка“. Харк. ДВУ. ст. 34—40. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Поезія Шевченка.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“. ДВУ. Ст. 43—58. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Шевченко і месіанізм.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“. ДВУ. Ст. 71—76. (Див. розд. VIII).
- Коряк, В.**
Поет жіночої душі.
— 1925 р. „Борьба за Шевченка“. ДВУ. Ст. 77—84. (Див. розд. VIII).
- Марусик, Мих.**
Основні моменти творчости Т. Г. Шевченка.
— 1925 р. „Народний учитель“, ч. 10, Харк.
- Франко, Ів.**
Тарас Шевченко. (Остання стаття Ів. Франка. Подала Катерина Грушевська).
— 1925 р. „Україна“, ч. 1—2, ст. 7—9, Київ.
- Яс - а, Хв.**
Шевченко й ми.
— 1925 р. „Радянське Життя“, ч. 26 (788). Ромен¹⁾.

М. Яшек

¹⁾ Другу половину матеріалу подамо в наступному числі.

ПРОЛЕТАРИ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

ШЛЯХ ОСВІТИ ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ

ТЕОРИЯ МЕТОДЫ
ПРАКТИКА БЫТ

— 12 —

1925

ГОД ИЗДАНИЯ ЧЕТВЕРТЫЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ОРГАН МЕТОДКОМУ НКО УСРР

Виходить раз на місяць. Рік видання 4-й.

ПЕРЕДПЛАТА:

1 рік — 12 крб., 6 міс. — 7 крб., 3 міс. — 4 крб.

Окреме число — 1 крб. 50 коп.

„ШЛЯХ ОСВІТИ“

«ШЛЯХ ОСВІТИ» розглядає питання теорії освіти, методології, освітньої практики й побуту.

МАЄ РОЗДІЛИ:

1) Загальний, 2) Методів освітньої праці, 3) Практики освітньої праці, 4) Освітнього життя та хроніки 5) Бібліографії (реферати та рецензії)

УЧАСТЬ В ЖУРНАЛІ БЕРУТЬ
КРАЦІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ
СИЛИ УСРР, СРСР і закордону.

РЕЦЕНЗІЇ ПРЕСИ:

... «Путь Просвещения» орган Украинского Государственного Научно-методологическ. Комитета, по справедливости пользуется репутацией солидного журнала педагогической мысли и практики, достижения которого учитываются просвещенской массой не только Украины. Целый ряд вопросов и тем, имеющих остро-злободневный характер, умнее и авторитетная разработка методических проблем, так волнующих нашу школу, солидная педагогическая информация в масштабе республиканском, СССР и мировом, библиографический отдел, являющийся подлинным путеводителем по всем отраслям школоведения, научной и учебной литературы, — таковы основные моменты содержания журнала.

(«Народное Просвещение» № 5-6 — 1925 г.)

Редакція: Харків, Спартаківський пров. ч. 3

СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ

ВІДДІЛ ПЕРЕДПЛАТИ

м. Харків, вул. Енгельса, 19

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 3 місяці — 3 карб. || на 6 місяців — 6 карб. || на 12 місяців — 12 карб.

ІЗ ДОСТАВКОЮ.

Передплата для Америки — 1 долар 25 центів USA, для Чехії — 1 дол. USA, для решти Європи — 75 центів USA, на місяць із доставкою.

КОМПЛЕКТИ „Червоного Шляху“ за 1923 рік (7 книж.) можна придбати за 4 карб., за 1924 рік (8 книж.) за 5 карб. і за 1925 рік (9 книж.) за 6 карб. Разом за 15 карб. із доставкою. При замовленні всіх комплектів припускається кредит на три терміни: 7 карб. при замовленні, 5 карб. 50 коп. через 3 місяці й решту 5 карб. 50 коп. ще через 3 місяці, а разом у кредит буде коштувати — 18 карб.

Окремі числа можна виписувати по номінальній ціні.

Передплата приймається грішми, при чому дрібні суми можна присилати марками.

Передплачувати можна: в Головній Конторі Періодичних Видань Державного Видавництва України — Харків, вул. Фрідріха Енгельса, буд. № 19, в усіх конторах, філіях та представництвах Держвидаву в усіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Головної Контори, по усіх конторах по прийому передплати, по всіх філіях і агентствах газети „Вісти ВУЦВК“ і в усіх залізничних кіосках контрагентства друку, по всіх книгарнях Книгоспілки, в усіх конторах та філіях Вид - ва „Укр. Робітник“, а також у місцевих агентствах Українбанку, де вони є.

Закордонні передплатники мають звертатися до Головної Контори Вид - ва — до Харкова.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Рукописи неприйнятих статей переходять у редакції 6 місяців і повертаються лише по присланню марок на пересилку їх рекомендованою бандеролею.

Дрібні рукописи й вірші, неприйняті до друку, зберігаються і з приводу їх редакція не листується.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважаються безплатними.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній сторінці аркушу.

Передрук літературного й статейного матеріалу без згоди редакції забороняється. Хроніку дозволяється використовувати, точно зазначивши джерело.

ЦІНА 1 КРБ. 50 КОП.

**Журнал продається у всіх
залізничних кіосках Контр-
агентства Друку на Україні**